

S T U D I A

UNIVERSITATIS BABEȘ-BOLYAI

HISTORIA

1-2

EDITORIAL OFFICE: Republicii no. 24, 3400 Cluj-Napoca, Romania ♦ Phone 0264-40.53.52

SUMAR - SOMMAIRE - CONTENTS - INHALT

- ALEXANDRU SIMON, Moldova între Vilnius și Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388) • *Moldavia Between Wilno and Moscow. Trading Rome For Constantinople (1386-1388)*3
- ADRIAN MAGINA, Confesiunea unitariană în Banat în secolul al XVI-lea • *The Unitarian Denomination in the Sixteenth Century Banat*57
- GABRIEL-VIRGIL RUSU, O mărturie documentară despre Cetatea Gherla la 1675 • *A Documentary Testimony about Gherla Citadel in 1675*65
- SUSANA ANDEA, AVRAM ANDEA, Noi precizări despre mișcarea și viața haiducului Pinteș (1693-1703) • *New Notes on the Movement and Life of Pinteș the Outlaw (1693 - 1703)*.....95
- MARIN IOSIF BALOG, LORÁND MÁDLY, Eforturi de modernizare economică și redresare financiară a Imperiului austriac în anii 1853-1854: Împrumutul intern pe bază de subscripțiuni publice din 1854 și rolul Transilvaniei • *The Austrian Empire's Efforts of Economic Modernization and Financial Revival between 1853 - 1854: The 1854 Internal Loan Based on Public Subscriptions and Transylvania's Role* 107
- SIMONA FĂRCĂȘAN, Fenomenul antisemit în a doua jumătate a veacului al XIX-lea • *The Antisemitic Phenomenon in the Second Half of the Nineteenth Century*.....121
- STELIAN MÂNDRUȚ, Milan Hodža și Români • *Milan Hodža and the Romanians*.....143

AURORA ARION, Ideea europeană în publicistica lui Nicolae Iorga • <i>The European Idea in Nicolae Iorga's Articles</i>	165
GIDÓ ATTILA, Instituții evreiești interbelice din Transilvania • <i>Inter-War Jewish Institutions in Transylvania</i>	175
ADRIAN IVAN, «Coloniștii maghiari» din părțile vestice ale Transilvaniei la Societatea Națiunilor • <i>The «Hungarian Colonists» from West Transylvania at the Society of Nations</i>	187
MINERVA LOVIN, Multiculturalismul canadian și cea de-a treia forță a societății canadiene: imigrații • <i>Canadian Multiculturalism and the Third Power in the Canadian Society: the Immigrants</i>	203

MOLDOVA ÎNTRE VILNIUS ȘI MOSCOVA ANII TRECERII DE LA ROMA LA CONSTANTINOPOL (1386-1388)

ALEXANDRU SIMON

ABSTRACT. Moldavia between Wilno and Moscow. Trading Rome for Constantinople (1386-1388). At the end of the XIVth century Moldavia and Lithuania changed their political and confessional lanes. East-Central Europe received its final trademarks, but still deceived part of the expectations of its medieval time. Despite all Byzantine efforts and the orthodox majority in Lithuanian lands, the medieval power connecting North and South at Europe's boarders became catholic and, as a duchy, formed a union with the Polish Kingdom. Meanwhile, Moldavia, a catholic duchy, entered the orthodox world and established relations of vassalage with Poland, Lithuania's new partner. Linked with Moscow, who, at the time, seemed to have lost the battle for eastern hegemony, Moldavia, unwilling to remain a simple part of the Byzantine Commonwealth, battled for its orthodox liberty and world, while trying also to re-establish the bases of polish-moldavian relations. Although separated by a considerable geographical distance and connected by only one known political episode, until the end of the XVth, Moldavia and Moscow are united by similar reactions towards Byzantium and difficulties after Lithuania's catholic choice.

The present study tries to find and depict the path followed by Moldavia from Rome to Constantinople, a political and also confessional journey which really ended only in the second half of the XVth century, after the eastern failure of the religious union decided at the Council of Florence (1439). While focussing on only three years, from the official catholic baptism of Lithuanian leaders to the time Moldavia's former bishop, became Lithuania's first shepherd, this paper tries to capture the consequences of these major European events: Lithuania's entry into Catholic Christendom and Moldavia turn to Byzantine faith and political legitimacy

Istoria românilor pare să corespundă trecutului european cel mai des citit prin grile externe. În fața acestei situații, folosirea evenimentelor și informațiilor externe drept sistem de referință pentru "prezentul medieval" al românilor este obligatorie. În ceea ce privește faza finală a genezei statale românești, necesitatea încadrării regionale a demersurilor muntene sau moldave este imensă. Obținerea legitimității statale ortodoxe de către Moldova, trecerea de la ducatul catolic la domnia ortodoxă, prezentarea acestui proces-conflict reprezintă un elocvent exemplu în acest sens. "Noua" Moldovă de la sfârșitul deceniului nouă al secolului XIV este doar parte dintr-un întreg evolutiv. Dar, prin conținutul ei românesc, prin transformarea ei statală, Moldova reprezintă o individualitate.

În loc de introducere

Ludovic cel Mare a murit (1382), marea presiune angevină a ultimelor decenii, suflul hegemonic al acesteia, dispărând o dată cu el¹. În vara lui 1387, este eliminată ultima amintire-prezență angevină din afara genericului bazin carpato-danubian, garnizoana ungară din Halici capitulând în fața trupelor polone². Ungaria se găsește cuprinsă de lupte interne³. Ea își păstrează totuși, prin dimensiunea și prin implicațiile coroanei arpadiene și apoi angevine, statutul de pol regional. Sigismund de Luxemburg⁴ este încă un nefericit pretendent la coroană în această perioadă. Însă el ajunge să domnească timp de cinci decenii (1387-1437). În durată, totul este relativ în ceea ce privește forța Regatului Ungariei. Pe moment, el nu poate influența evoluțiile regionale, decât prin numele și tradiția pretenției. Regatul, la care Moldova trebuise să se raporteze pe parcursul a aproape două decenii de la "felonia" lui Bogdan⁵, nu mai reprezintă, timp de cinci ani, structura politică în funcție de care statul de la est de Carpați trebuie să-și coordoneze și orienteze acțiunile.

Polonia, "jumătatea poloneză" a moștenirii lui Ludovic I de Anjou, se eliberează rapid⁶ de țesătura politică în care o așezase⁷ defunctul monarh. Aplicând politica "răului mai mic" și respectând liniile unei apropieri deja schițate⁸, nobilimea poloneză, la ieșirea din perioada interregnumului⁹, oferă coroana regală lui Jagiello, conducătorul Lituaniei¹⁰. Spectrul încreștinării catolice forțate conduse de Ordinul cavalerilor teutoni¹¹ sau al unei încreștinări ortodoxe sub dominația Moscovei lui Dimitri Donskoi¹² conduc la acceptarea ofertei polone de către Lituania. Dacă uniunea de la Krewo (1385) dintre Polonia și Lituania deschide, în durată, calea clarificării situației confesionale și politice din Răsăritul Europei¹³, pe moment, această uniune crează "doar" un pol statal de care interesele din regiune trebuie să țină, invariabil, seamă. Superficial mascatele probleme interne ale Lituaniei¹⁴ și structura uniunii personale¹⁵ făceau ca aceasta să nu fie încă capabilă de a exercita o hegemonie central-europeană similară cu cea realizată de Ludovic. Indiferent de aceste nuanțe politice și religioase, statul polono-lituan rămânea un mamut teritorial.

Hoarda de Aur își revenise după dezastrul suferit alături de lituanieni la Kulikovo (1380)¹⁵. Toktamiș reușise să readucă Moscova sub ascultarea sa¹⁶. Vasili, fiul lui Dimitrie Donskoi, rămâne ostaticul său¹⁷ până când, la vârsta de 14 ani (1386), acest "prim" Ivan cel Groaznic¹⁸ reușeste să fugă din captivitate¹⁹. La fel cum revirimentul tătar se dovedește relativ, nici slăbiciunea Moscovei nu durează²⁰. Triada conflictuală ruso-lituan-tătară este refăcută rapid²¹, în ciuda noii realități statale unioniste de la Cracovia și Vilnius. De fapt, ea nu dispăruse niciodată. În timp ce Lituania catolică făcea primii pași, Witold²², vărul lui Jagiello, încheiase o alianță matrimonială cu Vasili²³.

Roma și Constantinopolul, universurile acestora, sunt măcinate de rivalități²⁴. Problemele "interne" nu duc însă la neglijarea totală a dimensiunii lor "externe". Mai ales Bizanțul se înfățișează activ în Răsărit, unde el are de câștigat miza lituană²⁵ și de făcut față conflictului care opunea puterea lituană marelui cnezat moscovit²⁶. Roma urmărește și ea pe canal polon²⁷ sau teuton²⁸, și mai puțin pe cale directă²⁹, aceeași Lituanie, pe care o obține pe filiera uniunii de la Krewo³⁰, lăsându-i o

individualitate discutabilă³¹. La începutul lui 1386, Bizanțul pare să fi pierdut totul în Răsărit. Lituania, spațiul ei misionar, a revenit Romei. Moscova, jignită de privilegierea Lituaniei³², duce o politică ecleziastică cvasi-independentă³³, anunțând ruptura de la mijlocul secolului următor.

Totuși, Constantinopolul mai are o șansă. În Răsărit, de la șantajul lui Cazimir cel Mare din 1370³⁴ și până la politica confesională a lui Vladislav Jagiello sau Witold³⁵, până la 1431 (moartea lui Witold) sau până la 1434 (moartea lui Vladislav), inclusiv înainte și după aceste jaloane cronologice, nu există practici puriste ortodoxe sau catolice, dincolo de limita interesului imediat. Singurele excepții sunt statul moscovit și statul teuton, care trăiesc, cu intensitate diferită totuși, din puritatea religiei lor. Regatul Poloniei și Ducatul Lituaniei sunt obligate de masiva populație rusească aflată în componența lor să caute soluții de compromis, fie de toleranță în propria confesiune, fie de unire³⁶. Rivalitatea dintre Jagiello și Witold, cu toate că ambii sunt și rămân catolici, face din structurile și condiția ortodoxiei un instrument extrem de prețios pentru realizarea ambițiilor personale. Astfel, o fereastră orientală rămânea deschisă pentru Bizanțul asediat³⁷.

I. Imaginea trecerii

Între încreștinarea și încoronarea lui Vladislav (februarie-martie 1386)³⁸ și omagiul pe care Petru, voievodul Moldovei, fostul ei duce³⁹, i-l prestează la Lvov (septembrie 1387)⁴⁰, trece mai mult de un an și jumătate. În această perioadă, cea mai mică distanță dintre cei doi stăpânitori este în toamna lui 1386, când, pentru scurt timp Vladislav se află la Luck pentru a se întâlni cu Witold (Alexandru cu numele său creștin)⁴¹. Între timp, la Petru vin ambasadorii Genovei aflate în conflict cu tătarii (august 1386)⁴², conflict încheiat cu un net succes al coloniilor genoveze de la Marea Neagră (mai 1387)⁴³. La sfârșitul războiului dintre genovezii coordonați de Caffa și tătarii din Crimeea, înainte de jurământul de la Lvov⁴⁴, Moldova se află sigur în posesia Cetății Albe.

În același interval de timp (probabil în a doua jumătate a anului 1386⁴⁵) care desparte încoronarea lui Jagiello de închinarea lui Petru, la curtea stăpânitorului Moldovei (*Marea Vlahie*⁴⁶) se refugiase Vasili, fiul lui Donskoi⁴⁷. Din Moldova, *pe la nemți*⁴⁸, acesta ajunge, înainte de sfârșitul anului⁴⁹, la Witold, la Luck⁵⁰. Aici, din momentul căsătoriei contractate între fiul lui Donskoi și fiica lui Witold la începutul lui 1387, între Witold, al cărui viitor lituan "unionist" era încă nesigur, și Marele Cnezat al Moscovei sunt puse bazele unei alianțe îndreptate împotriva lui Vladislav⁵¹.

Evenimentele par să se precipite cu două luni înainte de jurământ, când Sigismund reușește să se impună în Ungaria după încoronarea sa din martie. O lună mai târziu însă, regatul său pierde Haliciul cucerit de Polonia⁵². Între Polonia și Moldova nu mai rămăsese nici o "insulă" angevină.

Următoarele rânduri încearcă să surprindă și să integreze într-o cauzalitate largă accelerarea evenimentială a anilor 1386-1387. Păstrând interdependența medievală naturală dintre dimensiunea politică și cea ecleziastică, cu conținutul ei confesional,

acest demers renunță, încearcă să renunțe, la inerțiile istoriografice care păstrează o prăpastie tematică și interpretativă între omagiul de la Lvov și întemeierea Mitropoliei Moldovei, asigurând astfel ambelor o "naturaletă" istorică arbitrară. Merită remarcat faptul că această "naturaletă" s-a dovedit incapabilă de a asigura o explicație coerentă și completă evenimentelor cărora le-a fost aplicată. Demersul de față încearcă doar să asigure dreptul acestor evenimente de a se desfășura singure în prezentul lor medieval.

1. Religia și omagiul

În vremea interregului de după moartea lui Ludovic, răposat în 1382, Moldova se despărți de Ungaria, căci Petru crezând că Vladislav Jagiello rege al Poloniei sau mai degrabă soția sa, fiica sa s-ar face rege al Ungariei, prin dreptul de moștenire, se supuse în 1386 lui Vladislav și reginei Hedviga și urmașilor lor din regatul Poloniei și depuse omagiu la Liov în 1387 în ziua de Înălțarea Sfintei Cruci⁵³. Sunt rânduri dintr-o cronică polonă de secol XVII⁵⁴ care explică, exprimându-se relativ confuz (pentru a da coerența dorită unei evoluții istorice), vasalitatea lui Petru. Însă ele reprezintă singurele explicații cronistice clare ale actului de la Lvov. Prin această condiție singulară cronică demonstrează precaritatea informațională și riscurile care definesc cunoașterea perioadei.

Conform acestei cronici anonime ar însemna că vasalitatea polonă corespunde unei perpetuări indirecte a vasalității ungare. Lăsând la o parte folosirea de către Moldova a coroanei ungare împotriva celei polone⁵⁵, trebuie spus că, în virtutea normalității nervoase stabilite între Ungaria și Moldova în ultimii ani de domnie ai lui Ludovic⁵⁶, este greu de crezut că Petru ar fi respectat coordonatele vasalității angevine pentru a se închina lui Vladislav. Înainte de toate, rândurile cronicii exprimă o justificare jagiellonă și nu o realitate moldavă.

Dacă Moldova ar fi fost prinsă de spiritul și litera vasalică ungară, ea ar fi putut oricând căuta o înțelegere avantajoasă cu Sigismund de Luxemburg, ale cărui probleme erau evidente⁵⁷. De asemenea, în timp ce data omagiului este clară, cea a supunerii este așezată cândva în cursul anului precedent. Data supunerii (subînțeleasă, după martie 1386, după încoronarea lui Vladislav) este determinată în raport cu supunerea inercială a lui Petru. Motivația moldavă pentru vasalitatea jagiellonă nu este de departe atât de simplă și de clară pe cât o prezintă scrierea de peste trei secole.

a. Crucea de la Lvov

Nimic divin nu însoțește stăpânirea lui Petru când sărută crucea ținută de mitropolitul Kievului, Ciprian⁵⁸. Dacă, ținând cont de actul și ritualul propriu-zis al ritualului, am putea presupune că nu era cazul ca sacralitatea statală să înconjure stăpânirea lui Petru, nu este nici pe departe la fel de normală absența acestei sacralități statale din următoarele documente cuprinse în corespondența sa păstrată cu Vladislav⁵⁹. Din punct de vedere statal, dincolo de formulele de amiciție și de aparentă egalitate dintre el și regele Poloniei⁶⁰, Petru stă ca un simplu vasal, chiar

dacă este un puternic stăpânitor feudal, în fața suzeranului său jagiellon⁶¹. În aceste condiții, încă de la începutul relației oficiale dintre Moldova și uniunea polono-lituană, fuseseră făcuți pași mari înspre considerarea Moldovei drept un palatinat al Poloniei⁶². În esență, pentru Cracovia, românii dintre Carpați și Nistru formau, ajung să formeze în timp, o unitate administrativă politică și nu una statală, unitate acoperită de *Corona Regni Poloniae*. Trebuie să așteptăm domnia lui Roman pentru ca sacralitatea statală, ortodoxă, să cuprindă sigur Moldova⁶³. Acestea sunt elementele desprinse din actul de la Lvov care rămân în timp, "peste" asigurările mutuale care și le dau Petru și Vladislav.

Aceeași cruce aflată în mâinile lui Ciprian este sărutată și de boierii lui Petru⁶⁴. La fel ca și regii Ungariei⁶⁵, și Vladislav folosește structura voievodală a *țării*⁶⁶ pentru a-și asigura și pentru a întări strânsoarea vasalică din jurul conducătorului român⁶⁷. Forța acestei elite moldave este înfățișată cu claritate de conflictul care urmează să înceapă între Suceava și Constantinopolul⁶⁸ al cărui reprezentant în Răsărit era Ciprian⁶⁹. Anatema menținută de patriarhia bizantină⁷⁰ asupra boierilor alături de domnul-voievodul lor și schimbările de domnie caracterizând începuturile Moldovei ortodoxe⁷¹ relevă presiunea elitei pe care Vladislav și-o asociase în vasalitatea lui Petru.

Cel care ține crucea reprezintă Bizanțul în Răsărit. Din mai 1387, Ciprian fusese însărcinat de împăratul Ioan V Paleologul cu o misiune specială⁷², dar ale cărei detalii nu sunt precizate de actele constantinopolitane⁷³. De altfel, în întreaga corespondență dintre patriarhia bizantină și statul moldav numele său nu este niciodată pomenit⁷⁴. Deși om al Bizanțului, reprezentant al împăratului sau al patriarhiei, Ciprian are cel puțin cinci protectori diferiți în Răsărit, marii cneji ai Moscovei, Dimitri Donskoi și Vasili, marele cneaz de Tver, Mihail, Vladislav Jagiello și Witold⁷⁵. Este un număr prea mare de interese distincte pe care Ciprian le cumulează în cariera sa pentru ca toți protectorii săi să reprezinte doar măști și mijloace pentru realizarea unui plan bizantin. Iar, reliefând și colaborarea ulterioară dintre el și Vladislav⁷⁶, se poate spune că, la Lvov, Ciprian este în același timp reprezentantul ortodox al regelui polon și al împăratului bizantin. Din cauza vecinătății geografice și a oscilațiilor regionale, accentul utilității sale politice trebuie să cadă pe legătura dintre el și fostul ortodox (Iacov⁷⁷), Vladislav, actualmente rege al Poloniei și mare duce al Lituaniei.

b. Interesele

Există patru părți implicate în omagiul de la Lvov: Vladislav, Ciprian, Petru și boierii moldoveni. Un act destinat stabilirii relației vasalice între Polonia și Moldova își dezvoltă cuprinderea și implicațiile prin anexarea la omagiul propriu-zis a jurământului boierilor și prin asigurarea sacralității creștine a actului politic de către ierarhul ortodox Ciprian. Fiecare dintre părți trebuie să aibă propria motivație, dincolo de explicațiile inertiiale, pentru a fi prezentă la Lvov.

Rațiunile Poloniei par cele mai clare. Lipsită de acces la Marea Baltică⁷⁸, ea nu-și poate permite să piardă calea moldavă spre Marea Neagră⁷⁹. Totodată, în înfruntarea care se anunță cu Sigismund de Luxemburg, Vladislav trebuie să-și asigure

flancul său stâng (dinspre Cracovia și Vilnius), de sud-est⁸⁰. Dar actul de la Lvov, prin implicațiile sale de durată (fie și numai cele de până la sfârșitul secolului) este mai mult decât o alianță. Prin omagiul prestat de Petru, Polonia își asigură controlul asupra potențialului politic și comercial moldav. Într-o regiune caracterizată de frecvente și ample oscilații, ea trebuia să fie sigură, juridic, de statul de la Răsărit de Carpați. Pocuția⁸¹ și mutarea episcopului Andrei Vasilo de la Siret la Vilnius⁸², dar și prezența lui Ciprian, dovedesc existența unor puternice argumentele destinate cointeresării/ obligării polone a Moldovei.

Pierzând Lituania, Bizanțul nu-și putea permite să vină cu mâna goală din tentativa sa răsăriteană, cu atât mai mult cu cât relația dintre Constantinopol și Moscova fusese puternic tensionată de această tentativă. Vladislav, care dorea să păstreze controlul asupra masei ortodoxe ruse, pare să-i asigure totuși un câștig uman și politic polului universalist reprezentat de Ciprian. Deși prima expresie metropolitană a Moldovei vine dinspre mare (*Maurovlahia*)⁸³, statul lui Petru aparține, se definește ecleziastic în raport cu Haliciul controlat de Vladislav (*Russovlahia*)⁸⁴.

La fel ca prezența lui Ciprian și mult mai clar decât aceasta, jurământul boierilor este un factor asigurator al omagiului lui Petru. Dacă Ciprian garanta siguranța ortodoxă a omagiului, tot el făcând să dispară peste un deceniu definirea ecleziastică rusească a Moldovei⁸⁵, elita moldavă este cea care trebuie să dea conținut "intern" omagiului. În plus, vasalitatea conducătorului favorizează, dar și obligă elita, prin implicarea, responsabilizarea ei, întărind din exterior limitarea voievodală a puterii stăpânitorului moldav. "Chingile" elitei moldave și ale regatului catolic rămâneau funcționale și puternice și în cazul forței politice conferite stăpânitorului de legitimitatea statală ortodoxă. Domnul Petru rămânea voievod pentru regat și pentru "țară". Procentual, fie și numai prin numărul celor implicați, interesele celorlalți le depășeau pe cele pe care le-ar fi putut avea Petru.

Următoarele considerații iau în calcul doar elemente logice care pot fi desprinse și construite din contextul epocii, eliminându-se, arbitrar, din calculul geopolitic o slăbiciune personală a lui Petru sau incoerențe din gândirea politică moldavă. Acestea ar reprezenta elementele "iraționalului" care ar putea asigura "curgerea" românească a transformărilor politice și confesionale dintre 1386 și 1388. Însă, absența lor din sursele de epocă le face impracticabile.

Motivul fricii moldave de mamutul polono-lituanian este redus considerabil de distanța semnificativă existentă între uniunea de la Krewo și închinarea lui Petru, într-o perioadă plină de evenimente majore. Legăturile de familie dintre Petru și Vladislav⁸⁶ sunt totuși insuficiente pentru a determina reacția în lanț începută la Lvov. În mod real, gama de interese a lui Petru s-ar fi redus la unul singur: teama de un reviriment al pretenției ungare. Era o teamă relativă, îngrădită istoric și istoriografic de cucerirea Haliciului de către Polonia și de posibilitatea unei înțelegeri avantajoase, prin raport la moștenirea angevină și la prezentul jagiellon, cu noul rege, fostul pretendent. În aceste condiții, motivațiile moldave și consecințele istorice ale omagiului de la Lvov trebuie susținute și explicate prin evoluția internă și condiția externă a Moldovei și prin ortodoxia de expresie bizantină înfățișată de Ciprian. "Țara" și Biserica Moldovei sunt "locurile" unde explicațiile pot fi găsite.

2. Noua Moldovă și noua Lituanie

Integrată într-un axiomatic lanț al duratei moldave, ortodoxie - respingere ungară - prietenie jagiellonă veche, transformarea statală a Moldovei devine un fapt banal de viață, a cărui implicații sunt agravate de un context defavorabil. La rândul ei, încreștinarea catolică a Lituaniei este redusă la asumarea modelului de civilizație apuseană și la urmarea firească a unui accent polon imprimat stăpânirii păgâne. Este o imagine fragilă, prin epoca căreia îi aparține, și solidă, prin durata folosirii ei, o situație care solicită reevaluarea ei, reinterpretarea informațiilor de la sfârșitul secolului XIV.

a. Expunerile Moldovei

După zilele din septembrie 1387 pentru Moldova urmează delicata afacere a Pocuției, conflictul cu Bizanțul reprezentat de Ciprian la Lvov, o suzeranitate polonă tot mai apăsătoare și o expansiune moldavă spre sud⁸⁷. Acestea sunt doar evenimentele din intervalul de șapte ani, care desparte omagiul lui Petru de închinarea-îngenuncherea lui Ștefan în fața lui Vladislav (ianuarie 1395)⁸⁸, după care domnul Moldovei trebuie să facă față singur loviturii lui Sigismund de Luxemburg⁸⁹. Valoare pozitivă absolută pentru Moldova are doar atingerea Dunării de către stăpânirea lui Roman. Este un bilanț negativ, defavorabil centrului politic de la Suceava.

Abia întors la Suceava de la Lvov, unde se pare că trebuise să promită un tribut anual de aproximativ 50 de kilograme de argint (306 ruble de aur)⁹⁰, Petru trebuie să răspundă solicitării suzeranului său (februarie 1388)⁹¹. Îndeplind doar 75% din cererea lui Jagiello⁹², voievodul moldav îi acordă acestuia un împrumut de peste 500 de kilograme de argint (3000 ruble de aur)⁹³. În schimb, regele polon așează ținutul Pocuției drept gaj⁹⁴, alături de care Petru cere drept garanție și orașul Halici⁹⁵. Încă din formula contractuală, prin implicațiile juridice și politice ale acesteia, șansele Moldovei de a intra, fără probleme, în posesia Pocuției sau de a-și recupera banii sunt minime⁹⁶. Actul împrumutului fusese redactat în favoarea lui Vladislav și în dezavantajul lui Petru.

La expirarea termenului de trei ani pentru restituirea împrumutului⁹⁷, care coincide cu vremea morții lui Petru 1391-1392⁹⁸, Roman ocupă Pocuția⁹⁹. Însă urmașii săi sau pretendenții la tronul Moldovei sunt obligați de Vladislav Jagiello să renunțe la orice pretenție asupra ținutului¹⁰⁰. Astfel, exceptând tristul (pentru politica moldavă) caz că Suceava a fost înșelată de la bun început, în spatele împrumutului pare să stea o realitate particulară. Petru apare drept un voievod obligat să plătească atât pentru stăpânirea lui cât și, prin condiția ecleziastică a Haliciului, pentru sacralitatea statului său. Omagiul de la Lvov începea să se întoarcă împotriva Moldovei.

Având sub control Cetatea Albă¹⁰¹ și episcopia ei, Moldova se angajează pe calea ortodoxiei statale¹⁰², pe calea domniei. Această episcopie de *Asprokastron* se afla sub jurisdicția mitropoliei de la Halici¹⁰³, al cărei titular, Antonie, fusese impus Bizanțului de către Cazimir cel Mare înainte de moartea sa, în 1370¹⁰⁴. Prin Halici, Regatul catolic al Poloniei controla ortodoxia românească și rusească de la vest de Kiev¹⁰⁵. Cunoscând și politica "păgână" anterioară a lui Vladislav/ Iacov Jagiello¹⁰⁶,

Petru știa exact în ce se angajează, dorindu-și legitimitatea bizantină în locul vechii legitimități romane. Practic, legitimitatea ortodoxă era posibilă doar cu acordul și sprijinul Poloniei, în contextul delicat al împrumutului de la 1388, Petru încercând să obțină și Haliciul. În aceste condiții, impresia degajată de sfârșitul de secol XIV, este că fostul duce al Moldovei merge la risc, optând pentru Bizanț. La 1387, la Lvov, singurele sale acoperiri sunt suzeranitatea polonă, posesia moldavă asupra Cetății Albe și posibilitatea exploatării statale a interesului misionar bizantin.

Doar de cea de a doua dintre acoperiri este cu adevărat sigură, de fapt este și singura care ține, depinde direct, de puterea sa. Angajându-se pe calea jagiellonă a controlului Statului asupra Bisericii¹⁰⁷, Petru și fratele și urmașul său Roman, mai ales, deschid o veritabilă *luptă pentru investitura ortodoxă*¹⁰⁸ între Suceava și Constantinopol. Bizanțul, în special prin intermediul patriarhiei¹⁰⁹, nu era dispus să accepte din partea unui fost stat catolic orice pretenție de independență ortodoxă¹¹⁰. Ținând cont de modalitățile de obținere a patriarhiilor bulgare și sârbești (foste arhiepiscopii catolice)¹¹¹ și de condițiile apariției mitropoliei Țării Românești¹¹², această atitudine a patriarhiei constantinopolitane nu ar fi fost posibilă decât în condițiile unei slăbiciuni moldave, în cazul unei mari, imense, nevoi de legitimitate statală pe cale ecleziastică.

La 1392, sub Roman, Moldova a atins întinderea sa teritorială maximă între Carpați, Nistru și Dunăre. Alături de disputata Țară a Sipeișului și de Pocuția¹¹³, a intrat în componența domniei sucevene și viitoarea "Țară de Jos" a Moldovei¹¹⁴. În condițiile imposibilității fuziunii dintre două coroane catolice (două individualități politice catolice)¹¹⁵, este extrem de probabil ca ortodoxia de stat a Moldovei să se fi dovedit decisivă în fața structurii politice catolice de timp statal a Țării de Jos din fața pasului Oituz¹¹⁶. Această expansiune statală ortodoxă ar reprezenta astfel și singurul câștig imediat pentru Moldova adus de opțiunile lui Petru din ultimii ani ai domniei sale.

Același Roman, profitând de puterea statului său, a încercat, se pare, să se impună nu numai în fața Bizanțului¹¹⁷, ci și să se elibereze de suzeranitatea polonă¹¹⁸, o încercare sfârșită în eșec. Succesorul său, Ștefan este obligat să accepte o suzeranitate jagiellonă "totală" asupra Moldovei¹¹⁹. Amenințat de iminenta expediție a lui Sigismund de Luxemburg la Răsărit de Carpați, el se supuse necondiționat. Lipsa unui ajutor polon direct în luptele lui Ștefan cu Sigismund și congresul de familie dintre Sigismund și Vladislav, care trebuia să înceapă în februarie 1395¹²⁰, nu pot lăsa decât o singură explicație pentru gestul și graba lui Ștefan. Moldova se afla în fața unui Lublau¹²¹ *avant la lettre*. Polonia nu trebuia să se implice în campania ungară și să-și ia partea ei din Moldova¹²².

b. Cracovia, Vilnius, Moscova

Abia plecase Vladislav din Luck și Witold formase deja o alianță îndreptată împotriva sa¹²³. Dar, pentru ca această înțelegere încheiată cu Vasili să se materializeze efectiv, Witold trebuie să aștepte doi ani, până în 1389, când Vasili îi urmează tatălui său la conducerea Moscovei¹²⁴. Din prima clipă de după Krewo (1385), Witold "săpase"

în mod constant edificiul jagiellon al vărului său¹²⁵. În fața alianței dintre Witold și noul cneaz al Moscovei, Vladislav se vede nevoit să-l accepte, prin tratatul de la Ostrów (1392)¹²⁶, pe Witold-Alexandru ca adevăratul stăpânitor al Lituaniei, regele Poloniei detensionând astfel o situație care tindea să devină explozivă pentru uniunea polono-lituană. Satisfăcând în mare măsură pretențiile lituaniano-ruse ale lui Witold, Vladislav reușește să dizloce alianța dintre Luck și Moscova. Fiecare dintre aceste centre și conducătorii lor se concentrează în continuare asupra problemelor individuale, "personale", Vasili asupra Novgorod-ului rival¹²⁷, iar Witold asupra teutonilor și tătarilor¹²⁸.

Doar amenințarea reprezentată de Timur Lenk pentru Moscova¹²⁹ și implicarea lui Witold în luptele interne din cadrul Hoardei de Aur¹³⁰ apropie din nou cele două centre de putere din Răsărit. Dezastrul suferit de Witold în fața lui Timur Lenk pe râul Vorskla în 1399¹³¹ (aici își pierde viața și Mihail, fratele lui Ștefan, dacă nu și acesta, venit cu o oaste de moldoveni în sprijinul ducelui lituanian¹³²) salvează paradoxal Moscova¹³³, aceasta acceptând să plătească tribut tătarilor. Witold urmărea să aducă Moscova sub controlul său direct, iar, prin supunerea sa lui Timur Lenk, Vasili se pune la adăpost de alte planuri similare cu cele ale vărului lui Vladislav Jagiello¹³⁴. De altfel, nici Vasili nu ar fi ezitat să încerce același lucru ca și Witold dacă circumstanțele i-ar fi permis-o¹³⁵.

După detensionarea relației cu Witold, Vladislav nu se mai implică direct în problemele din jumătatea răsăriteană a stăpânirii sale¹³⁶. De exemplu, la 1399 el îl sfătuiește pe Witold să nu-i atace pe tătarii lui Timur Lenk¹³⁷, dar nimic mai mult. Marile sale griji erau în Apus și la Baltică¹³⁸.

În Lituania procesul de încreștinare sub conducerea lui Andrei, primul episcop de Vilnius¹³⁹, desfășurat fără probleme majore la nivelul masei lituane, provoca în schimb serioase dificultăți de durată la nivelul ierarhiei și subordonării ecleziastice a noii episcopii¹⁴⁰. Cu toate că se găsisese o formulă creștină, catolică, care să nu provoace respingere prin teama unei înglobări a Lituaniei în lumea polonă¹⁴¹, rămânea deschisă chestiunea unei coroane a Lituaniei. Condițiile încreștinării și ale organizării ecleziastice a Lituaniei permiteau speranța unei garantării regale a individualității ei.

În special Sigismund de Luxemburg, în colaborare cu cavalerii teutoni¹⁴², ținea stăpânirile lui Vladislav. Deși fusese obligat să inițieze procesul de renunțare la moștenirea angevină de la nord de Carpați încă din 1388¹⁴³, Sigismund ajunge la o înțelegere reală cu Vladislav abia peste mai bine de un deceniu la Lublau (1412)¹⁴⁴, când partajul Moldovei pare a fi destinat cimentării înțelegerii dintre cei doi monarhi¹⁴⁵. Astfel, din cauză că Vladislav avea doar drepturi indirecte, și nesigure, la coroana Ungaria, iar, la 1386-1387, asupra Moldovei plana doar o singură pretenție de suzeranitate, cea ungară, prin omagiul de la Lvov, statul din estul Carpaților ajunsese în pragul partajului.

În această perioadă, marcată de greua moștenire a lui Ludovic cel Mare, tentativele de împăcare au alternat cu perioadele de conflict deschis¹⁴⁶. După ce kongresul de familie de la Stara Wies, din februarie 1395, nu se mai reunește¹⁴⁷, iar regina Maria (destinată inițial de Ludovic să devină regină a Poloniei¹⁴⁸), soția lui

Sigismund moare la scurtă vreme după această întâlnire ratată, Vladislav, pretextând că drepturile lui Sigismund la coroana Ungariei erau doar pe linia defunctei sale soții¹⁴⁹, îl atacă pe regele ungar, în timp ce acesta se afla prins în conflictele cu turcii¹⁵⁰. În tot acest interval de timp, cu excepția campaniei din 1395 și a supunerii Țării Românești din 1390-1391¹⁵¹, Sigismund de Luxemburg nu fusese capabil să amenințe Moldova cu adevărat¹⁵². În aceste condiții, Vladislav Jagiello începe să se releve drept marele câștigător al sfârșitului de secol XIV, în ciuda portretului său cronic, istoriografic, adesea prea puțin favorabil¹⁵³.

Între Cracovia și Moscova există doar o legătură indirectă, dar semnificativă, determinată de atitudinea adoptată de Vladislav și Vasili față de Bizanț. Concomitent Polonia (începând cu 1391) și Moscova (din 1393), se află în conflict cu Constantinopolul. Vladislav își impusese propriul candidat în scaunul halician, pe Ioan de Luck, Bizanțul refuzând să-l recunoască¹⁵⁴, iar Vasili eliminase, prin intermediul lui Ciprian (recunoscut de Moscova ca mitropolit al Rusiei din 1390¹⁵⁵), numele împăratului din liturghie¹⁵⁶. Doar în cazul Moscovei¹⁵⁷, Bizanțul reușește să-și impună până la urmă punctul de vedere (cu prețul sprijinirii Moscovei pe viitor¹⁵⁸). În privința problemei haliciene, el este obligat de propria sa slăbiciune¹⁵⁹ și de înțelegerea dintre Vladislav și Ciprian¹⁶⁰ să-l accepte pe Ioan de Luck ca succesor (fără mitropolie, aceasta fiind desființată de Vladislav și Ciprian) al lui Antonie la Halici¹⁶¹. Singura deosebire dintre politica Moscovei ortodoxe și a Cracoviei catolice față de Bizanț pare să fi fost doar la nivelul sensibilității confesionale.

II. Actorii

Imaginea "plană", complexă prin întinderea ei geopolitică și prin implicațiile ei seculare și spirituale, pe care am încercat să o redau, parțial, devine "tridimensională" și mult mai clară doar prin înfățișarea celor care au creat-o în epocă. Această a doua parte este destinată actorilor politici în timpul lor, creatori de imagine istorică peste secole. Actorii sunt: conducătorii Lituaniei și ai Moldovei, ierarhii a căror mobilitate ecleziastică și politică a influențat decisiv trecerea Moldovei de la Roma la Constantinopol, papalitatea romană și patriarhia constantinopolitană.

1. Stăpânitorii

Pentru a asigura coerența prezentării pe un spațiu relativ omogen prin relațiile de vasalitate care-l acoperă, și extrem de instabil, prin interesele divergente coordonate de aceste relații, am renunțat la prezentarea lui Vasili, marele cneaz al Moscovei, al cărui caracter și a cărui maturitate la doar 17 ani, când a preluat moștenirea tatălui său, au fost un veritabil șoc pentru contemporanii săi¹⁶². Fundamentale pentru destinul Moldovei au fost relațiile dintre Vladislav, Witold, Petru și Roman, atât în sânul familiilor lor, cât și la nivelul regional unde ei se găsesc conectați prin căsătoriile contractate¹⁶³. Dacă pentru relația dintre Vladislav și Witold informația disponibilă poate fi considerată drept abundentă, în ceea ce-i privește pe frații Petru și Roman

sursele de epocă sunt reduse la număr, o situație prea puțin favorabilă pentru înțelegerea evoluției moldave. O altă deosebire marchează cele două cupluri politice: Wytautas-Witold-Alexandru și Jogaila-Jagiello-Vladislav sunt verișori de gradul întâi, Roman și Petru sunt frați¹⁶⁴.

a. Jagiello și Witold

Dacă Kestutis îl susținuse pe fratele său Olgierd¹⁶⁵, fii acestora, Witold și Jagiello, păstrând aceleași coordonate ierarhice, sunt departe de a repeta relația dintre tații lor. La câțiva ani după ce Jagiello îi urmează lui Olgierd la conducerea Lituaniei¹⁶⁶, noul stăpânitor se vedea obligat să-l elimine din conducerea statului pe unchiul său. Kestutis nu mai fusese dispus să joace rolul de secundant al liderului lituanian¹⁶⁷. La un an după dezastrul coaliției tătaro-lituane de la Kulikovo în 1380, el îl răsturnase de la putere pe Jagiello. Ajutorul costisitor al teutonilor¹⁶⁸, îi asigură lui Jagiello revirimentul, Kestutis și fiul său, Witold, luând drumul închisorii în 1382.

Tot cu ajutor teuton încearcă și Witold după evadare să câștige puterea în Lituania. Spre deosebire de Jagiello, care era deja creștin ortodox, dar nu-și schimbase confesiunea în exil¹⁶⁹, Witold se încreștinează catolic sub numele de Alexandru¹⁷⁰. Un nou atac teuton asupra Lituaniei nu se mai produce însă. Probabil nesigur pe viitorul său sub tutelă teutonă¹⁷¹, Witold-Alexandru îi abandonează pe cavaleri și revine acasă, împăcându-se cu vărul său. În urma înțelegerii dintre cei doi, fiului lui Kestutis îi revenea un loc similar celui ocupat de tatăl său. În plus, Jagiello îi cere o schimbare semnificativă. Din catolic, Witold-Alexandru devine ortodox ca vărul său¹⁷², între Witold și posibilul său sprijin teuton, în ciuda dezertării, Jagiello așezând bariera confesiunii. Abia alături de vărul său, ca supus fidel al acestuia, Witold redevine catolic la începutul lui 1386¹⁷³.

Valoarea politică a schimbărilor și încadrărilor confesionale îi marchează pe verișori. Mai ales, Witold, prin poziția geopolitică a stăpânirilor sale și prin statutul său în cadrul uniunii de la Krewo, apare drept un mare practicant al jocului confesional răsăritean. La fel ca și Jagiello, inclusiv împreună cu acesta, Witold susține proiectele unioniste din regiune¹⁷⁴. Dar, mai mult decât ruda sa, căreia îi forțează mâna în repetate rânduri fără a obține totuși puterea și statutul dorit¹⁷⁵, Witold folosește clar distincția dintre confesiuni. Mare duce al Lituaniei, în timp ce Vladislav era duce suprem, el îl atacă catolic pe Alexandru cel Bun¹⁷⁶, la peste patru decenii de la uniunea personală dintre Lituania și Polonia, și se apropie ortodox de lumea și mizele rusești¹⁷⁷.

În pofida eforturilor lui Witold, a tentației la care acesta este supus în timp de către Sigismund de Luxemburg¹⁷⁸, Vladislav rămâne pe locul întâi în familia Gedyminilor, Lituania nepărăsindu-i aria de putere. Au fost două mari perioade de încercare la care autoritatea lituaniană a lui Vladislav Jagiello a fost supusă, prima a avut loc în anii care au urmat încoronării sale (1386-1392)¹⁷⁹, cea de a doua în ultimii săi ani de domnie (1429-1434)¹⁸⁰. Chiar dacă cea de a doua perioadă conține clar dorința regală a lui Witold și a successorului său din 1430¹⁸¹, ea nu atinge intensitatea crizei din prima perioadă. Forțat de elita lituaniană, Vladislav îi recunoscuse

lui Witold titlul de mare duce prin tratatul de la Ostrow (1392). În durată însă, prin această recunoaștere, el blocase reușita secesionistă a vărului său, satisfăcut, aparent, dar și în mod real, în cadrul uniunii polono-lituane. Primii șase ani ai uniunii par să se dovedească drept decisivi pentru viitorul ei.

b. Petru și Roman

Informația referitoare la relația dintre cei doi frați se reduce la două mari elemente: asocierea la tron a lui Roman de către Petru înainte de 1386¹⁸² și refugiul și sprijinul simbolic al fiilor lui Petru la curtea lui Vladislav Jagiello¹⁸³. Nu știm nimic despre implicarea Margaretei (Mușata)¹⁸⁴ în relația dintre frați. O altă deficiență este lipsa oricăror date despre un eventual caracter teritorial al asocierii lui Roman la domnie¹⁸⁵. În schimb, deși ambii frați sunt integrați sistemului vasalic polon, se conturează o atitudine mult mai curajoasă, mai sigură, a lui Roman față de Vladislav Jagiello¹⁸⁶.

Neclare sunt și condițiile în care Roman a fost asociat la domnie și i-a urmat la tron fratelui său. Sigur este că Roman a preluat vasalitatea lui Petru și problema mitropoliei¹⁸⁷. În privința succesiunii la tron, luând în considerare problema reprezentată de trecerea autorității ducalo-voievodale de la Lațcu la Petru¹⁸⁸, nu este exclus ca fii lui Petru să nu fi atins vârsta majoratului medieval¹⁸⁹ la moartea tatălui lor. Folosindu-se de forța "țării" și de "regula" *osului domnesc*¹⁹⁰, Roman i-ar fi putut priva ușor pe Roman (Petrilovici) și pe Ivașcu¹⁹¹ de moștenirea tatălui lor. O căsătorie prestigioasă în mediu lituan¹⁹² ar fi întărit cauza lui Roman. Refugiul lui Roman Petrilovici și Ivașcu în Polonia pare să certifice faptul că succesiunea de la 1391-1392¹⁹³ a fost însoțită de un serios conflict dinastic, Vladislav mulțumindu-se/ fiind obligat să se mulțumească¹⁹⁴ cu închinarea lui Roman și cu posibilitatea folosirii fiilor lui Petru împotriva unchiului lor. Principala paralelă moldavo-lituană, care poate fi trasă, îl apropie pe Roman de Kestutis, fratele lui Olgierd, cu deosebirea fundamentală că fii lui Petru nu revin pe tron ca Jagiello, fiul lui Olgierd.

Poziția lui Roman, în primul rând, și influența avută de acesta asupra fratelui său în anii 1386 și 1387 rămân necunoscute. Încărcătura confesională și valoarea sacralității statale, care definesc acești ani, dau o importanță considerabilă, probabil decisivă, atitudinii lui Roman. Totodată, schimbarea confesională a legitimității statale nu pare să modifice poziția conducătorului. Duce sau domn, conducătorul moldav rămâne voievod, expus "țării" și familiei sale.

Dacă, pe cale matrimonială, Roman era mai aproape de Vladislav decât Petru, el l-ar fi putut împinge pe fratele său pe drumul vasalității. Însă, Roman nu figurează printre cei prezenți la Lvov¹⁹⁵, iar actul, în care Vladislav îl recunoaște pe Roman ca asociat al lui Petru¹⁹⁶, exprimă înainte de toate o recunoaștere a unei realități interne moldave, a puterii lui Roman. Vladislav nu apare drept cel care întărește puterea lui Roman, cel care-i susține poziția. În plus, fiind mai legat, prin căsătorie, de Vladislav decât Petru, Roman ar fi putut să-l răstoarne pur și simplu pe fratele său, care, prin episodul Vasili¹⁹⁷, pare să fi fost în legături apropiate cu Witold. Nevoia evitării acestei posibilități îl conducea pe Petru pe calea vasalității jagiellone. Tot pe calea vasalității l-ar fi adus și o situație internă nesigură și/sau o tentativă de răsturnare a

sa de către Roman, tentativă nesrijinită de către poloni. Ținând cont de oscilațiile caracterizând regiunea¹⁹⁸, de traseul politic pe care pare să-l urmeze domnia lui Roman și de poziția lui Vladislav față de Moldova¹⁹⁹, nu se poate spune cu siguranță care erau pozițiile celor doi frați față de uniunea polono-lituană. O atitudine comună, favorabilă sau defavorabilă, mai ales ultima variantă, pare destul de puțin probabilă. Mult mai probabilă, aproape o certitudine, apare existența unui context intern moldav, la nivelul elitei și al dinastiei, care, exploatat de Vladislav, să determine hotărâtor închinarea lui Petru la Lvov.

În linii mari, Roman, sau orice alt potențial pretendent din familia domnitoare (după ce ar fi trecut printr-o perioadă de susținere a stăpânitorului, a rudei sale), era interesat să submineze, să limiteze, precum Witold în Lituania, puterea conducătorului. Conducătorul trebuia să-și mențină, să-și întărească puterea internă și, în același timp, să-și păstreze prestanța și respectul extern. În durată, actul de la Lvov, vasalitatea polonă, nu susțin în mod real decât interesul pretendentului. Sub privirea lui Vladislav, autoritatea domnească oscilează violent între extremele de putere politică și statală, iar Moldova și-a schimbat legitimitatea statală venind spre speranța ortodoxă.

2. Prelații

Deasupra actului de la Lvov se află doi îngeri, unul catolic și altul ortodox. Însă, doar cel de al doilea se află fizic alături de Petru și de Vladislav la momentul depunerii omagiului. Andrei de Siret și Ciprian de Kiev veghează asupra mutației moldave. Nefirescul includerii prelatului catolic în această discuție dispare odată amintită prima legitimitate statală a Moldovei de încadrare catolică și viitoarea funcție a lui Andrei, cea de prim episcop al Lituaniei încreștinate oficial de Roma. Dincolo de Bisericile pe care le reprezintă, cei doi prelați sunt destinați susținerii interesului unuia dintre conducătorii politici implicați în transformările răsăritene de la sfârșitul deceniului nouă.

a. Andrei de Siret

Devenind episcop de Vilnius, Andrei revenea pe locurile tinereții sale misionare²⁰⁰. Aceasta ar fi imaginea oficială și tradițională a întoarcerii lui Andrei în Lituania, unde, lăsând o impresie deosebită²⁰¹, moare în 1398. Imaginea este bruiată de reticențele Romei²⁰² cu privire la noua sarcină episcopală a prelatului. Timp de aproape două decenii (1370-1388), Andrei fusese episcop de Siret în cadrul marelui pas statal făcut de papalitate sub Urban V în afara Carpaților.

Episcopia de Siret, subordonată direct Sfântului Scaun²⁰³ și creată împotriva interesului politic al prea-catolicului Ludovic cel Mare²⁰⁴, reprezenta forma, și nu fondul, legitimitățile medievale a Ducatului Moldovei. În condițiile delicatei situații geopolitice regionale, ale tradiției ortodoxe din regiune și ale accentului răsăritean din credința românilor²⁰⁵, exista un fir roșu extrem de subțire care lega papalitatea de conducerea Moldovei. Fost capelan al mamei lui Ludovic, îndemnat de aceasta²⁰⁶, Andrei își așează eparhia în sărăcia schismatică (1372). Grigore XI îi acordă lui Andrei

venituri suplimentare în Polonia pentru a-i liniști foamea²⁰⁷, asigurându-l în același timp pe Lațcu, primul duce al Moldovei²⁰⁸, de tot sprijinul și de protecția integrală a papalității în schimbul rămânerii pe calea apuseană²⁰⁹. Urmașul lui Lațcu, Petru și mama sa, Margareta, respectă această cale²¹⁰, Margareta până la moartea ei, iar Petru până înainte de omagiul de la Lvov²¹¹.

După satisfacerea nevoilor sale financiare, Andrei nu mai pune piciorul la Siret²¹². El rămâne în Polonia, profitând din plin de avantajele locale²¹³. Prelatul se bucură de avantaje pe care ca simplu episcop în pământurile "schismaticilor" nu le-ar fi avut niciodată. De fapt, în aceste condiții Siretul, ar fi fost o piatră legată de picioarele episcopului. La 1380, când o normalitate nervoasă pare să se fi stabilit între Ducatul Moldovei și Regatul Ungariei, Andrei conduce o delegație a clerului polon la curtea lui Ludovic²¹⁴, părând a se bucura de încrederea monarhului angevin. Abia apariția unei structuri misionare statale la Vilnius, similare cu cea a Moldovei de la Siret, îi permite lui Andrei să se desprindă de sarcinile sale românești, pe fondul insistențelor lui Vladislav²¹⁵ la adresa lui Urban VI (1378-1389). După Lvov, după mutarea lui Andrei, apar indicile că Moldova la 1391, realitate sigură la 1412²¹⁶, nu mai depindea direct de Sfântul Scaun.

Andrei nu era omul Moldovei. La 1387, el era favoritul noului rege al Poloniei, după ce fusese apropiatul lui Ludovic de Anjou. Încrederea pe care Petru o putea avea în Roma nesigură și confruntată cu schisma Occidentului trebuia să fie minimă în consecință. La 1384, Petru este însă duce catolic. Necunoscându-se nimic despre relațiile dintre Moldova și Sfântul Scaun după domnia lui Lațcu, se poate spune doar că Moldova păstra forma statală catolică, în timp ce fondul căuta tot mai mult alte soluții, în afara ariei romane. Iar, aria ortodoxă regională era vizată, parțial controlată, de decenii de Lituania lui Jagiello²¹⁷. Când Moldova a devenit entitate politică ortodoxă, Lituania s-a transformat în ducat catolic, fostul episcop al Moldovei, acum vasală lui Vladislav Jagiello, ajungând episcopul Lituaniei. Pentru Moldova urma durata statală ortodoxă.

b. Ciprian de Kiev

După un început misionar de carieră răsăriteană petrecut în condiții dubioase²¹⁸, călugărul bulgar Ciprian, beneficiind de sprijinul lui Olgierd²¹⁹, este numit mitropolit al Kievului, Rusiei și al Lituaniei (1375). Deoarece exista deja un mitropolit al Kievului și Rusiei în persoana lui Alexei, patriarhul Philotei a motivat numirea lui Ciprian prin legătura prea puternică existentă între Alexei și Donskoi, marele cneaz al Moscovei²²⁰, legătură care conducea la neglijarea teritoriilor lituaniene. Până la moartea lui Alexei, Ciprian urma să-și exercite autoritatea doar asupra Lituaniei, abia după aceasta, bulgarul ar fi deținut controlul metropolitan și asupra zonei moscovite. Schimbările produse la Constantinopol și ostilitatea Moscovei, unde Ciprian este umilit în public (1378)²¹⁹, împiedică unificarea metropolitană reală a spațiului ruso-lituanian. Situația lui Ciprian se agravează peste doi ani (1380) cu ocazia unui sinod ținut de noul patriarh Nil la Constantinopol²²⁰. Dacă în urmă cu

cinci ani, moartea lui Alexei urma să-i aducă lui Ciprian autoritatea metropolitană completă, acum moartea bulgarului, văzut ca o marionetă a lui Jagiello care l-a dezamăgit pe defunctul Philotei²²¹, urma să-i aducă lui Pimen, succesorul moscovit al lui Alexei, puteri depline în Răsărit. Jurisdicția lui Ciprian era redusă la Lituania și Rusia Roșie (Halici).

Oportunismul lui Ciprian, favorizat de oscilațiile de la Moscova, îl aduce în grațiile lui Donskoi, victorios la Kulikovo asupra coaliției tătaro-lituaniene²²², și îl trimite pe Pimen în închisoare. Contra-ofensiva tătară îl determină pe Donskoi să se supună Hoardei²²³ și să-l demită pe Ciprian, personaj neagreat de puterea tătară²²⁴, Pimen fiind reinstalat în funcție la Moscova. Ciprian se reîntoarce sub protecția Lituaniei, singurul spațiu unde era în siguranță relativă. Dar, noi modificări la Moscova și la Constantinopol²²⁵ îi aduc pe Ciprian și pe Pimen în pragul demiterii. Până în 1385, la moartea sa, Dionisie, episcopul de Suzdal primește mitropolia sub tutela sa. Situația lui Ciprian pare să se fi îmbunătățit când, în 1387²²⁶, este însărcinat de Ioan V Paleologul cu o misiune-pocăință în Răsărit. Abia după moartea lui Pimen și a lui Donskoi (1389), în 1390²²⁷, Ciprian intră în Moscova, stăpânind integral ortodoxia rusă până la moartea sa (1406).

Până la sfârșitul vieții sale, Ciprian lucrează atât pentru Vasilii, cât și pentru Vladislav. Mitropolitul, care apăruse deja alături de regele polon la Lvov (1387), pune capăt, împreună cu acesta, la 1401²²⁸, conflictului care opunea Polonia Bizanțului. Mitropolia de Halici dispărea în componența Kievului, iar Ciprian se angaja să realizeze unirea dintre Biserici în regiune. Pentru cneazul Moscovei, Ciprian joacă rolul de *agent provocateur* la Novgorod²²⁹ și își dă acordul la atacul simbolic împotriva Bizanțului de la mijlocul ultimului deceniu al secolului²³⁰. Această ultimă acțiune a sa subliniază distanța existentă între calitatea sa de reprezentant al imperiului și al patriarhiei și statutul său de "prieten"²³¹ al stăpânilor din Răsărit. Înainte de toate, Ciprian își urma propriul interes, iar Constantinopolul era departe, pe când Cracovia sau Moscova erau aproape.

La Lvov, mitropolitul Kievului este în primul rând omul lui Vladislav Jagiello, chiar dacă are sarcini răsăritene de la Ioan VI Paleologul²³². În plus, relațiile de la 1387 dintre noul rege polon, fostul ortodox, și împăratul bizantin sunt necunoscute. Avantajul Moldovei, prin prezența lui Ciprian, avantaj în primul rând sperat pe baza unei eventuale înțelegeri anterioare dintre Petru și Ioan VI²³³, este minim, dacă nu inexistent. Crucea ținută de Ciprian întărește ortodox vasalitatea lui Petru, dar nu semnifică noua legitimitate statală a Moldovei. Iar, Ciprian, ca mitropolit al Kievului²³⁴, are pretenții asupra Haliciului, păstorit de Antonie, vechi "fidel" al coroanei polone, asupra mitropoliei de care depinde viitorul politic și ecleziastic al Moldovei. Ținând cont de precaritatea informațională și comparând situația ecleziastică ortodoxă și catolică a Moldovei și a vecinilor ei, se pare că Vladislav Jagiello poate controla ortodox mult mai bine statul din Răsăritul Carpaților. Secular și spiritual în fața lui Petru se deschidea un traseu jagiellon.

3. Bisericile

Andrei și Ciprian, reprezentanți ai Romei și Constantinopolului, se găsesc între limitele interesului jagiellon. La sfârșitul secolului XIV, Bisericile, în numele cărora cei doi prelați contribuie la modelarea medievală a Moldovei, sunt dependente mai mult decât oricând de pozițiile adoptate de stăpânitorii politici. Ele n-au devenit însă marionetele secularului. Crizele sfârșitului de secol conduc la răbufniri ale universalismului profesat de polii creștinătății. Orice câștig și orice pierdere par mult mai importante decât epocile de glorie ale Sfântului Scaun și ale patriarhiei constantinopolitane. În aceste condiții, absența informațiilor privind reacția Romei la trecerea la ortodoxie a Moldovei este anormală. Doar reticiența lui Urban VI la mutarea lui Andrei la Siret pare să indice o implicare a papalității în mutația moldavă. De cealaltă parte, patriarhia reacționează cu brutalitate la "abaterile", la inițiativele moldave. În final, statul lui Petru s-a deplasat între două Biserici vulnerabile, a căror "sănătate" spirituală și seculară era fragilă la 1387.

a. Roma

Alegerea lui Clement VII ca papă la Avignon și a lui Urban VI la Roma provoacă în 1378 *Marea Schismă a Occidentului*²³⁵. Revenirea lui Grigore IX la Roma cu un an în urmă²³⁶ anunțase criza lumii catolice. În acest spațiu politic și ecleziastic prestigiul și puterea Sfântului Scaun erau relative de la lovitură dată papalității de Filip cel Frumos al Franței la începutul secolului XIV²³⁷.

De-a lungul secolului, autoritatea papală alternează momentele de putere cu cele de slăbiciune, fiind nevoită să se împartă între fragilitatea apuseană și misiunea răsăriteană. La 1370, când Moldova devine ducat, Sfântul Scaun venea după succesul, de moment, al unirii încheiate între Urban V și Ioan V Paleologul (1369)²³⁸. Între 1386 și 1388, în anii transformării moldo-lituaniene, papalitatea are mare nevoie de o reușită, în special de o reușită teritorială. După 1378, în Occident, dintre marile puteri, Roma se poate baza doar pe Regatul Angliei. În schimb, începând cu Imperiul German, Urban VI are sprijinul întregii jumătăți răsăritene a Europei catolice²³⁹. Dependent deja de monarhi, suveranul pontif începe să resimtă și puterea conjugată a cardinalilor²⁴⁰.

Aceste probleme nu erau de natură să concentreze atenția Romei asupra Răsăritului, o regiune rămasă însă vitală pentru Sfântul Scaun din cauza aceluiași probleme. Când papalitatea era "fixată" la Avignon²⁴¹, ea pare, în limitele permise de evoluțiile secolului, să se fi dedicat mai mult zonei frontaliere. Însă și atunci, papii sunt nevoiți să lucreze cu precădere prin reprezentanții lor tradiționali din Polonia și Ungaria. Deși excepțional, cazul lui Ludovic cel Mare²⁴² înfățișează o putere romană a cărei creație misionară trebuie adesea să se supună dorințelor unui monarh catolic. Vladislav Jagiello, cu toate că este la un pas de război cu un alt favorit al Romei, Sigismund de Luxemburg²⁴³, ocupă progresiv, la fel ca și monarhul angevin, orizontul misionar oriental.

Privind aceste mize continentale și dimensiunile teritoriale ale Lituaniei, Moldova apare tot mai mică pe harta papalității. În raport cu practica politică a Sfântului Scaun, în special în cazul în care o autoritate politică renunța la legitimitatea

catolică²⁴⁴, cu minuțiozitatea curiei papale și cu potențialul moldav, importanța statului lui Petru pentru Roma nu putea să se reducă considerabil decât dacă Moldova nu era pusă în balanță cu un alt teren misionar, dacă Roma era pusă să aleagă între două variante politice. Însă, și în aceste condiții, când Lituania, câștigată de Roma este organizată, lipsa informațiilor pontificale despre Moldova lui Petru este inexplicabilă²⁴⁵.

Din interiorul Moldovei vin câteva semnale. Când Petru făcea parte deja din lumea ortodoxă și din sistemul jagiellon, o relicvă miraculoasă este adusă de la Ierusalim în Moldova²⁴⁶. Într-un stat devenit schismatic ajunge un obiect de mare preț. Domnul se interesează de relicvă, dominicanii cer sprijin din afară, dar nimic nu se întreprinde²⁴⁷. Alături de poziția inițială a lui Urban VI vizavi de mutarea lui Andrei, aceste "scrijelituri" sunt singurele informații catolice despre Moldova.

Din teritoriul aflat la Anul O Mie între Imperiul Ottonian, Imperiul Bizantin și Rusia Kieveană, Roma câștigase totul, cu excepția Țării Românești și a Moldovei, "pierdute" spre sfârșitul deceniului nouă al secolului XIV. În luptă directă cu Constantinopolul, Sfântul Scaun câștigase Lituania, iar Polonia învinsese pe același teren Moscova și Ordinul cavalerilor teutoni. Odată cu aceste evenimente, exceptând, pe moment, Moldova în perioada unionistă florentină²⁴⁸, situația europeană central-răsăriteană a intrat în tiparul ei clasic, nuanțat doar de impactul Reformei.

b. Constantinopolul

Respingând unirea de la 1369, Bizanțul pornește la întărirea ortodoxă a spațiului balcanic²⁴⁹ și la cucerirea Lituaniei pentru care făcuse destule concesii²⁵⁰. Este un demers misionar imens contrastând puternic cu micimea teritorială tot mai clară a Imperiului Bizantin²⁵¹. Nici capitala imperiului nu cunoaște siguranță și calm politic. Dincolo de reacțiile constantinopolitane provocate de proiectul unionist, conflictele dintre autoritatea imperială și patriarhie sunt frecvente²⁵². Patriarhia, la fel ca în toate perioadele de criză ale Bizanțului²⁵³, încearcă, și reușește, să se ridice deasupra limitărilor politice la care era supusă puterea bazileului. După revenirea sa pe tron în 1376, Ioan VI Paleologul²⁵⁴ face eforturi considerabile pentru a readuce patriarhia sub control imperial. Reușita este relativă și aparentă²⁵⁵. Moartea sa în 1391 mărește spațiul de manevră al patriarhiei²⁵⁶.

Supusă corupției și presiunilor politice²⁵⁷, Biserica Constantinopolitană este obligată în Răsărit să împace Moscova și Vilnius-ul și să nu provoace Cracovia²⁵⁸. Această misiune imposibilă se încheie cu pierderea Lituaniei, jignirea Moscovei și câștigarea zbuciumată a Moldovei. Întreg conflictul care opune Constantinopolul Sucevei își are originea în acest bilanț răsăritean defavorabil al patriarhiei. Pretențiile acesteia nu se împăcau cu realitățile pragmatice din zona Moldovei. Aici, în decurs de cinci decenii²⁵⁹, în funcție de interesele regionale, mitropolia Haliciului a fost desființată, reînființată și desființată definitiv, până când este recreată catolic în secolul XIX²⁶⁰.

În relația cu Moldova, Constantinopolul pare să fi acționat împotriva dorințelor statului românesc. După episodul Ciprian de la Lvov, când conflictul dintre Suceava și capitala imperială stă să izbunească cu maximă intensitate, patriarhia îi

sprijină pe Drăgoșești, marii adversari ai urmașilor lui Bogdan²⁶¹, deschizându-le acestora porții ortodoxe spre Moldova²⁶². Sigismund de Luxemburg, protectorul Drăgoșeștilor²⁶³ și marele revendicator la Moldovei, este în relații excelente cu Bizanțul, profesând un ecumenism rar, mai ales pentru un rege al Ungariei²⁶⁴ și urmaș al lui Ludovic. Pericolul turcesc și planul cruciat leagă Buda de Bizanț și paradoxal par să amenințe Suceava. Interesul patriarhiei bizantine, al Bizanțului în general²⁶⁵, nu coincidea cu cel al Moldovei. Dezastrul de la Nicopole (1396)²⁶⁶, fragilitatea orașului-imperiu, obligă patriarhia să-și reconsidere treptat poziția față de urmașii lui Petru și Roman²⁶⁷. Semnificativ este faptul că, pe același fond sud-dunărean defavorabil pentru ultimii Paleologi, se îmbunătățește considerabil și relația dintre Constantinopol și Moscova²⁶⁸. Oscilațiile Bizanțului erau departe de a se fi încheiat.

Informațiile bizantine, sau legate de poziția bizantină, în problema apariției legitimității ortodoxe pentru Moldova nu sunt numeroase. Spre deosebire însă de situația datelor catolice, în plan informațional ortodox există elementele necesare conturării cadrului general în care conducătorul Moldovei a devenit din duce domn. Lăsând la o parte problema cancelariei moldave și a depozitării documentelor în țările române²⁶⁹, surprinde la ambele Biserici lipsa actelor legate de momentele decisive pentru mutația moldavă. Doar pentru Nicolae-Alexandru, parțial²⁷⁰, și Lațcu²⁷¹ cunoaștem în mod "satisfăcător" eforturile legitimizeazătoare ale Țării Românești și ale Moldovei.

Primele indicii ale interesului bizantin pentru Moldova par să dateze de la 1370, din perioada când Lațcu era recunoscut ca duce de Urban V, iar Antonie devenea mitropolit de Halici, în urma presiunilor defunctului, la acel moment, Cazimir cel Mare al Poloniei²⁷². Înainte de a se îndrepta spre reședința sa, Antonie trebuie să meargă pentru o consfătuire la Iachint, mitropolitul Țării Românești²⁷³. Între cele două scaune metropolitane se aflau de a-lungul Carpaților Orientali două centre episcopale catolice, al Milcoviei și al Siretului²⁷⁴. Episcopia ortodoxă de la Cetatea Albă²⁷⁵ nu pare să fi contat la aceea dată în geopolitica confesională de la nord de Dunăre. Refuzul ortodox prezent în cadrul familiei lui Lațcu²⁷⁶, poziția strategică a centrelor ecleziastice, problema Țării de Jos a Moldovei²⁷⁷ și interesele Țării Românești între Oituz și Gurile Dunării²⁷⁸ conduc la exercitarea de tentații, de presiunii ortodoxe asupra Moldovei. Bizanțul nu primește răspuns pozitiv între Carpați și Nistru, până după 1384, după intrarea Cetății Albe în posesia lui Petru.

Necunoscându-se data exactă la care a fost creată o structură metropolitană pentru Moldova (datările variază între perioada dintre 1381 și 1386 și cea de după 1389²⁷⁹), mecanismul moldav care a declanșat trecerea de la Roma la Constantinopol rămâne neclar. O altă dificultate pentru percepția deciziei lui Petru este dată de interlocutorul bizantin preferat, împăratul sau patriarhul, sau amândoi ca un întreg legitimator²⁸⁰. Datorită importanței pontice avute de Moldova, a pragmatismului politic manifestat în general de bazilei și din cauza valorii confesionale conținute ecleziastic între Halici și Curtea de Argeș se poate presupune că o structură ecleziastică destinată captării Moldovei a existat înainte de 1386, iar Ioan VI Paleologul a fost

mai aproape de Petru decât patriarhul Nil. În aceste condiții, absența unei sacralității din titulatura lui Petru și prezența lui Ciprian la Lvov conduc spre ideea unei vasalității integrale a Moldovei față de Polonia. Riscurile statale și confesionale implicate de o asemenea idee obligă automat la prudență. Însă, această idee corespunde singurului traseu obiectiv pe care-l oferă cunoștințele avute despre un timp pragmatic.

III. Produsul în durată

Mai mult decât Țara Românească, Moldova apare drept marele câștig nord-dunărean al Bizanțului. Moldova este și singura reușită răsăriteană a micului Imperiu Bizantin. "Vânând" Lituania, Constantinopolul riscase să piardă Moscova, astfel singurul său fidel din afara clasicelor limite imperiale ar fi fost statul muntean. Deși rămân în sistemul bizantin, în urma conflictelor sfârșitului de secol XIV, Moscova și Suceava își întăresc individualitatea ortodoxă, tradițională sau recentă. În acest timp, uniunea polono-lituană condusă de Vladislav Jagiello, în ciuda eforturilor lui Witold, în pofida atacurilor lui Sigismund de Luxemburg și în fața amenințărilor teutone și moscovite, ajunge treptat să facă jocurile politice între Marea Baltică și Marea Neagră. Un colos teritorial, ale cărui picioare politice fuseseră considerate de lut, ajunge să se impună în regiune.

1. Dimensiunile moldave

La o scară statală mai redusă, Moldova pare să manifeste aceeași rezistență ca și aparent fragila uniune de la Krewo. În planul strict al ultimului deceniu din secolul XIV, marea deosebire între Moldova și Polonia-Lituania este dată de faptul că statul românesc riscă să devină un acesoriu al puterii jagiellone, pe când Lituania tinde să-și întărească individualitatea. Pornind de la legăturile matrimoniale existente între conducătorii celor două state și trecând prin condiționările geopolitice de moment, între Moldova și Polonia tinde să se formeze o apropiere asimilatoare, a cărei expresie maximă este titlul polonez de palatin al Moldovei dat stăpânitorului din Răsăritul Carpaților. Iar, acest proces a început în perioada în care statul lui Petru părăsea Roma pentru Constantinopol.

a. Moldova și Polonia

După 1387 Moldova își coordonează acțiunile după cele ale Poloniei. Ca stat ortodox, Moldova depindea de Haliciul stăpânit de Vladislav. Acest centru este însă inclus printre garanțiile acordate de regele polon pentru împrumutul primit de la Petru²⁸¹. Vasal polon, conducătorul moldav nu părea să aibă motive de îngrijorare privind viitorul său. Tocmai această includere a Haliciului în cadru unei afaceri riscante²⁸², arată problemele pe care el putea să le aibă, probleme de care Petru pare să fi fost conștient. Este de presupus că orașul a fost inclus între garanții la cererea lui Petru. Pentru a intra în posesia Haliciului, Petru trebuia să aștepte însă trei ani și nereturnarea banilor²⁸³. În plus, această posesie nu conducea implicit la un control al Sucevei asupra mitropoliei haliciene²⁸⁴.

Haliciul, orașul și mitropolia, rămân ale Poloniei, nefiind revendicate de urmașii lui Petru²⁸⁵. Conflictul dintre state se concentrează exclusiv asupra Pocuției și asupra intensității vasalității Moldovei față de Polonia. Implicațiile ecleziastice ale disputei nu apar direct din nici o sursă de epocă. Până la 1401, când mitropolia Kievului "înghite" structura metropolitană haliciană, *de iure*, Suceava depinde ecleziastic de Halici²⁸⁶, tot așa cum capitala moldavă depindea politic de Cracovia. Mitropolitul Haliciului îi numește (confirmă) pe Iosif și Meletie²⁸⁷, tot așa cum regele Poloniei îl confirmă (acceptă) pe Ștefan, urmașul lui Roman²⁸⁸. Din secolul XV, acesoriile ecleziastice conflictuale ale relației dintre domnie și regalitate provin din planul catolic²⁸⁹, nelegat direct, în principiu, de legitimitatea statală ortodoxă a Moldovei²⁹⁰. Se pare că s-a format destul de rapid o inerție statală în cadru moldo-polon, ortodox-catolic, cadru confesional familiar lui Vladislav²⁹¹.

În linii mari²⁹², pragmatismul politic, inodor și încol din punct de vedere confesional, reprezintă o constantă moldo-polonă deschisă de legătura dintre Vladislav și Petru. Comparând relația moldo-polonă cu experiența presiunii angevine²⁹³, se observă însă că, odată ce se renunță la încadrarea confesională²⁹⁴, constrângerile și posibilitățile Moldovei nu par să fi suferit modificări majore în decurs de aproape un secol. Ecumenismul lui Sigismund de Luxemburg nu-l împiedică să perpetueze demersul extracarpatic, în special la Răsărit de Carpați, al lui Ludovic de Anjou.

Blocată între Ungaria și Polonia-Lituania, Moldova le blochează la rândul ei²⁹⁵. În avantaj evident între Nistru, Carpați și Marea Neagră nu ar părea să se afle cineva. Totuși, permanentizarea suzeranității polone îl favorizează pe Vladislav Jagiello. Influența sa suferă șocuri, dar nu dispare, la fel rezistând și statul moldav. Întărirea "tandemului" moldo-polon²⁹⁶ în coordonatele vasalice de epocă conduce progresiv la considerarea teritoriului din dreapta Nistrului drept o anexă a coroanei polone. Dacă supunerea ungară a Moldovei urma un culoar brutal, cea polonă pare să se înscrie pe un traseu lin, "blând". Acțiunile Sucevei²⁹⁷ trebuiau să se adapteze în consecință acestor deosebiri.

b. Moldova și Bizanțul

Nemaidorind probabil să depindă de firul subțire care o lega de Sfântul Scaun, Moldova își dorise o siguranță pe baze locale, o siguranță condiționată de un scaun metropolitan controlat de Polonia și de pretențiile bizantine. După moartea lui Iosif, în al doilea deceniu al secolului XV²⁹⁸, grija mitropoliților față de Moldova ajunge să fie similară cu cea avută între 1370 și 1388 de episcopul catolic de Siret, Andrei. Suceava și Constantinopolul se dedică în primul rând propriei lor lumii din același univers medieval²⁹⁹, neexistând între 1387 și 1453³⁰⁰ o reală cimentare a relațiilor dintre cele două centre. Rolul Bizanțului în evoluția de început a Moldovei ortodoxe oscilează între micimea politică a Constantinopolului și imensitatea simbolică a centrului imperial-patriarhal.

Unirea de la Florența³⁰¹, perfectată între Roma și Constantinopol la cinci decenii de la mutația moldavă (1386/1387-1439), schițează sentimentele avute de Moldova pentru Bizanț. Mitropolitul unui stat, rupt practic în două³⁰², semnează

actul unirii florentine³⁰³, unire pe care același stat, unit progresiv de respingerea ortodoxă pornită din Balcani³⁰⁴, o respinge un deceniu mai târziu³⁰⁵. Imaginea refuzului moldav conține și amestecă³⁰⁶ repulsia față de Roma mincinoasă și disprețul față de Bizanțul trădător. Repulsia se datorează propagandei ortodoxe, dar disprețul se naște dintre Carpați și Nistru³⁰⁷. O reacție de tip moscovit³⁰⁸ corespunde în esență Moldovei³⁰⁹.

Conflictul moldo-bizantin din ultimul deceniu al secolului XIV și gestică ulterioară, statală și confesională, par să sugereze nevoia, dar și realitatea, unei ortodoxii "sârbești"³¹⁰ pentru statul moldav³¹¹. Dacă legătura cu Moscova, aflată în drumul spre "A Treia Romă"³¹², este în primul rând subînțeleasă, apropierea Moldovei de Serbia lui Ștefan Dușan³¹³ pare mult mai clară. Ambele paralele, corespondențe, moldo-slave au însă în comun distanțarea, până la respingere, cu sau fără recuperarea centrului imperial, de Bizanț. În aceste condiții³¹⁴, se conturează o discrepanță evidentă între idealul statal ortodox și statutul moldav în cadrul relației cu Polonia, în cadrul sistemului jagiellon. Înfruntarea și coexistența dintre ele par să fie la fel de relative³¹⁵ încă din timpul lui Vladislav și Petru. Ortodoxia statală și vasalitatea polonă intraseră deodată în viața Moldovei.

Urmele înfruntării dintre Suceava și Constantinopol sunt prea adânci pentru a putea fi acoperite de politica lui Alexandru cel Bun³¹⁶. Liniștea aparentă pe care această politică o asigură era susținută, dar și pusă în discuție, încă din timpul ei, din timpul primelor decenii ale secolului XV, de grija manifestată față de Moldova de mitropoliții ei, numiți de patriarhie. Cu cât "distanța" dintre cele două centre era mai mare, cu atât se pare că era și înțelegerea mai bună³¹⁷. De la începutul secolului XV, și Moldova și Bizanțul puteau spune că obținuseră ceea ce și doriseră.

2. Dimensiunile regionale

Împreună cu Moldova, teritoriile de la nord și est de Nistru cunosc și ele o mutație fundamentală la mijlocul deceniului nouă al secolului XIV. Întreaga zonă dintre Țara Românească și Moscova cunoaște o deformare plastică în această perioadă. Nevoia de claritate care se făcea tot mai puternic simțită în regiune este susținută decisiv de unda de șoc declanșată de încreștinarea catolică a Lituaniei. Pierdută de Moscova și Bizanț, Lituania este câștigată de Cracovia și Roma. Pierderea Bizanțului este compensată, iar câștigul Cracoviei legat de Vilnius este sporit de intrarea Moldovei în lumea ortodoxă și în sistemul jagiellon. Cel mai șifonat din aceste transformări pare să iasă cnezatul moscovit. Slăbiciunea Bizanțului, rivalitățile lituaniene și estomparea revirimentului Hoardei de Aur³¹⁸ îi permit însă Moscovei să iasă neașteptat de bine dintr-un context defavorabil.

a. Lituania și Lituania

Rivalitatea, înfundată și clară, dintre Witold și Vladislav este completată și complicată de apariția unui nou pretendent la supremația lituană, Svidrigiello³¹⁹. Acesta reușește să se impună ca succesor al lui Witold (1430), însă nu rezistă decât cinci ani, fiind învins, în 1435, la un an de la moartea lui Vladislav, de Sigismund, fratele lui Witold și favoritul defunctului monarh polon³²⁰. Scurta domnie și rapida ascensiune a

lui Svidrigiello a scos la iveală problemele avute de imensa Lituanie. Deși catolic și tentat la fel ca și predecesorul său cu coroana regală de către Sigismund de Luxemburg³²¹, Svidrigiello s-a bucurat de un sprijin ortodox³²², care, parțial, a depășit susținerea rusească de care beneficiase anterior Witold. Proiectul unionist profesat de Svidrigiello și falimentat în bună măsură tot de el, prin atitudinea sa brutală față de "instrumentele" ortodoxe³²³, a provocat opoziția lui Sigismund și Vladislav³²⁴ deoarece reușita acestui proiect ar fi prăbușit edificiul politic al celor doi monarhi catolici. Pericolul pentru Polonia reprezentat de proiectul unionist, încuviințat de Eugeniu IV la Basel³²⁴, este indicat de prelungita reticiență a autorităților regatului la unirea de la Florența³²⁵. Toleranța polonă și acceptarea ortodocșilor în plan politic avea limite precise³²⁶.

Minoritatea lituană trebuia în continuare, după încreștinarea catolică, să se adapteze majorității ruse ortodoxe. Miza nu era numai stabilitatea internă a ducatului³²⁷, ci și expansiunea răsăriteană a uniunii de la Krewo. Titlul de *heres totae Russiae* purtat de Vladislav Jagiello și de urmașii săi exprimă acest vechi program politic al conducătorilor lituanieni. Programul, catolicizat după 1386, apare, după această dată și sub această formă, drept o replică a planului ortodox avut de Donskoi cu câțiva ani înainte de încoronarea lui Vladislav³²⁸. Pe parcursul secolului XV însă, titlul "rusec" al regilor poloni se îndepărtează tot mai mult de realitate, cnezatul moscovit întinzându-se spre sud și vest³²⁹. Condiția minoritară a lituanilor devenea evidentă în Răsărit.

Eșecurile rusești ale uniunii polono-lituane erau însă compensate de succesele împotriva teutonilor³³⁰. Absența din regiune unui motor politic capabil să concureze coroana lui Vladislav Jagiello și freventele contacte și alianțe dintre catolici, ortodocși și musulmani (tătarii)³³¹ îi permit sistemului stabilit la 1385 să reziste și să domine zona. Apropierea tot mai mare dintre componentele sistemului și scăderea importanței elementului lituan din conducerea statului determină evoluția Lituaniei înspre statutul de "Țară a Galilor" pentru Polonia³³² și reformularea peste mai puțin de două secole la Lublin (1569)³³³ a uniunii încheiate la Krewo. Evoluția fuzionară a Poloniei și Lituaniei și decăderea elitei lituane propriu-zise contribuie la reliefa individualității populației rusești³³⁴. În final, încreștinarea catolică sub formă politică ducală a Lituaniei se repercutase în esență doar asupra minorității lituane, asupra elitei care conducea vastul teritoriu. În ciuda acestor deficiențe, nominal și real, Lituania rezistă în Răsărit timp de secole.

b. Polonia, Lituania și Moscova

Creditat cu cele mai puține șanse pentru unificarea rusă³³⁵, Vasili II, nepotul lui Donskoi, ajuns pe tron cu protecția Hoardei la fel ca și bunicul său, reușește acolo unde Witold și Svidrigiello eșuaseră. Cneazul Moscovei a avut în mod constant de partea sa o Biserică, atu religios și politic care le-a lipsit concurenților săi lituanienii sau ruși³³⁶. Lituania se complicase în lupte interne și în goana după o coroana regală. Erau demersuri care-i intereseau prea puțin pe liderii ruși, tentați în primul rând³³⁷, de un succes în nord-est decât de o uniune cu Lituania. Polonia, propriu-zisă, deși era atrasă de expansiunea simbolică spre Răsărit, nu era avantajată de o eventuală întărire rusească a Lituaniei. La fel cum Polonia, Ungaria și Lituania se blocaseră reciproc în

Moldova, în sud, ele, cu participarea teutonilor, aflați în defensivă³³⁸, par să repete blocajul în Răsărit, în teritoriile rusești. Astfel, Moscova își poate începe marea expansiune regională.

Valul anti-unionist al prezervării individualității ortodoxe ghidează expansiunea moscovită. Dacă la început, dorința de a păstra formele normalității și imensitatea simbolică a Bizanțului³³⁹ îl determinaseră pe Vasili II să rămână în limitele lumii ortodoxe tradiționale, dispariția fizică a Bizanțului și recuperarea unirii religioase de către Cazimir IV cel Mare³⁴⁰, Polonia depășindu-și reticiențele inițiale față de actul florentin, îi permit Moscovei să pornească spre A Treia Romă. Acensiunea tot mai rapidă a cnezatului, devenit imaginea statală a ortodoxiei, obligă Polonia, reprezentanta Romei în zonă, să accepte Rusia Moscovită drept corespondentul său hegemonic³⁴¹.

Lituania este marea perdantă a acestui *status-quo* care se instalează în timpul lui Cazimir IV și Ivan III. În urmă cu mai puțin, de un secol, Lituania părea să devină o punte între lumi, întărindu-și în același timp caracterul distinct și puterea ducală. Eșecul unirii dintre lumi strivește Vilnius-ul între Cracovia și Moscova. Eforturile lui Witold pentru o coroană regală³⁴², care în final putea proteja neomogenitatea Lituaniei, se dovedeau extrem de întemeiate spre sfârșitul secolului XV. Treptat, Lituania devenise din partener și bază răsăriteană o structură tampon pentru Polonia. Alegând catolicismul în detrimentul ortodoxiei, Lituania lui Jagiello, deși apare avantajată pe moment, pare să fi greșit în durată, dominantă ei răsăriteană devenindu-i fatală.

Moscova împinge spre dispariție Lituania, statul pentru care Bizanțul aproape renunțase la cnezatul din nord. La 1386 viitorul statal în Răsărit părea să aparțină uniunii polono-lituane. Peste un secol, situația se răsturnase complet³⁴³, o evoluție neprevăzută de cineva. În acest interval de timp, între Marea Neagră și Marea Baltică, doar Moldova își păstrase coordonatele statale. Singura modificare adusă acestor coordonate aparținea Imperiului Otoman, unei puteri neimplicate în mutația de la sfârșitul secolului XIV³⁴⁴. Dincolo de modificările radicale suferite de Rusia Moscovită și Lituania, de decăderea teutonă sau tătară, Polonia pierduse în Răsărit, dar aici ea fusese eliberată de riscul secesionist lituanian, și câștigase înspre nord și sud³⁴⁵. Rezolvarea, care părea tranșantă, a situației geopolitice la 1386 condusesse la o radicalizare a trăsăturilor distincte avute de regiune.

În loc de concluzii

Înainte de 1387, Moldova apărea drept *Marea Vlahie* și frustrase, direct sau indirect, Lituania de Cetatea Albă³⁴⁶. În plus, statul lui Petru era în relații cu adversarii lui Vladislav³⁴⁷. După 1387, stăpânirea românească intră într-un tipar jagiellon păstrat de-a lungul Evului Mediu. Până la 1385-1386, Lituania părea să devină ortodoxă, iar Moldova părea să rămână catolică. După această dată, orientările sunt inversate definitiv. Între forțele deja clasice ale regiunii, Lituania și Moldova păreau cele mai tentante pentru sistemele creștine ale Evului Mediu. Puterea, pe care o inspirau Lituania și Moldova la mijlocul deceniului nouă al secolului XIV, ascundea serioase probleme interne. Opțiunile celor două unități politice, între centrele de legitimitate creștină, vulnerabile în forma și în fondul lor, nu asigură rezolvarea acestor probleme.

Dar, Moldova, mult mai constantă în gesturile ei politice, supraviețuiește timp de secole și Lituania, supusă unei violente sinusoide politice, nu reușește să intre în modernitate. Două explicații "superficiale" pot fi date: blocajul extern defensiv care înconjură Moldova în comparație cu expunerile Lituaniei și premisele omogenizării statale, net superioare în Moldova în raport cu imensa Lituania.

Acceptând crearea de către Bizanț a unei mitropolii pentru Moldova înainte de 1386-1387³⁴⁸ și fragilitatea legăturii dintre papalitate și Ducatul Moldovei se poate schița parcursul mutației moldave. Dorința unui siguranțe interne, în primul rând, și externe superioare celei oferite de statutul ducal, Petru, voievodul Moldovei, acceptă oferta bizantină și revine la ortodoxie. Pentru Vladislav, noul rege al Poloniei și mare duce al Lituaniei, devenit din ortodox catolic și înrudit cu conducătorul Moldovei, aducerea statului dintre Carpați și Nistru, potențial și real rival regional, sub controlul său era obligatorie. Folosindu-se de forța degajată de mamutul teritorial creat la Krewo (1385) și de relațiile sale din cadrul ierarhiei ortodoxe, regele polon recuperează demersul ortodox al stăpânirii moldave și îl integrează sistemului său vasalic. La reușita lui Vladislav Jagiello au contribuit: importanța Lituaniei pentru Roma și nevoia bizantină de un succes statal în Răsărit. Impunerea lui Sigismund de Luxemburg în Regatul Ungariei, statul care emitea marea revendicare a Moldovei, nu pare să fie străină de această vasalitate. Condițiile în care se produce impunerea lui Sigismund de Luxemburg permiteau o altă abordare moldavă a problemei, situație care împinge într-un plan secundar teama de Ungaria ca motiv al închinării lui Petru la Lvov în 1387.

Timp de un deceniu, sub privirea lui Vladislav, un conflict dur, o luptă pentru investitura ortodoxă, se desfășoară între Suceava și Bizanț. Este un conflict în care pare să fie implicat direct și Sigismund, marele rival al lui Vladislav, dar împreună cu care aduce Moldova în preajma dispariției statale. Rezolvarea conflictului, permisă de cadrul politic regional, nu conduce la dispariția rănilor lăsate de acesta. Ele ies la iveală în contextul post-florentin, când Moldova și Rusia Moscovită³⁴⁹, jignită în timpul mutației moldave de patriarhia constantinopolitană pentru a satisface interesele lituane, se distanțează de Bizanț, fără a renunța însă la folosirea post-mortem a acestuia. Dorindu-și o individualitate ortodoxă fără subordonare reală, Petru inițiase mutația moldavă. Renunțarea sa la Roma în favoarea Bizanțului devenind realitate statală creștină când Urban VI³⁵⁰ aprobă finalmente mutarea episcopului Andrei de la Siret la Vilnius, în 1388. Pentru îndeplinirea dorinței sale statale, Moldova trebuie să înfrunte pretențiile patriarhiei și să reziste în limitele vasalității jagiellone. După 1387 destinul medieval al Moldovei are două mari dominante: Ortodoxia și Polonia.

NOTE

1. Șerban PAPACOSTEA, *Domni români și regi angevini. Înfruntarea finală (1370-1382)*, în idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice* (ediția a II-a, adăugită), București, 1999, p. 122-140
2. Petre P. PANAITESCU, *Mircea cel Bătrân* (ediție Gheorghe Lazăr), București, 2001, p. 25-26
3. Pal ENGEL, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*, London, 2001, p. 168-171

4. *Ibidem*, p. 171 sq.; Jorg. K. HOENSCH, *Kaiser Sigismund Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit. 1368-1437*, München, 1996, *passim*
5. Ș. PAPACOSTEA, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor*, în idem, *Geneza statului*, p. 89-90; Ștefan Sorin GOROVEI, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 75-93
6. Francisc DVORNIK, *Slavii în istoria și civilizația europeană* (traducere Diana Stanciu), București, 2001 p. 198; *Histoire de la Pologne* (par Aleksander Gieyztor, Ștefan Kinieziwicz, Emanuel Rostworkowski, Janusz Tazbir, Henryk Wereszycki), Warszawa, 1972, p. 144-146
7. *Ibidem*
8. Constantin REZEACHEVICI, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, București, 1998 p. 78-88; Theodor SCHIEMANN, *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert*, Berlin, 1887, volumul I, p. 515
9. *Ibidem*
10. *Ibidem*
11. Marjan TUMMLER, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur Neusten Zeit*, Wien, 1954, p. 264
12. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 197-199; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 274-276
13. *Ibidem*; *Histoire de la Pologne*, p. 148
14. F. DVORNIK, *op. cit.*, p.198-202; Hermann JABLONOWSKI, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jahrhundert*, Leiden, 1955, *passim*
15. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p.278-279
16. George VERNADSKY, *The Mongols and Russia*, New Haven-London, 1953 p. 262-283
17. *Ibidem*
18. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 283-284
19. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 441-442; F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199; P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 281
20. Vezi nota 16
21. *Ibidem*
22. Joseph PFITZNER, *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, Brünn, 1930 *passim*
23. *Ibidem*, p. 72; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*; F. DVORNIK, *op. cit.*
24. Georg. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Reiches*, Berlin, 1940 p.382-388; *Histoire du Christianisme des origines à nos jours* (sous la direction de Jean Marie Mayeur, Charles et Luce Petri, André Vauchez), volumul VI, *Un temps d'épreuves (1274-1449)*, Paris, 1994, *passim*
25. Joseph MEYENDORFF, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantine-Russian Relations in the 14th century*, Cambridge, 1981, p. 191-197
26. *Ibidem*; F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 197-199; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 274-276
27. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 28 sq.
28. *Ibidem*
29. În toate eforturile sale misionare Roma nu trebuie să nemulțumească Polonia, ierarhia ecleziastică din acest regat, sau pe teutoni. De asemenea, nu mai exista contextul de la mijlocul secolului XIII care adusese coroana regală lui Mindaugas, dar și lui Daniil Romanovici, cneazul Haliciului. La sfârșitul secolului al XIV-lea, legăturile dintre conducerea lituană și ortodoxia rusească erau tot mai strânse. Aceste legături, datorită intensității lor, care nu făcea decât să crească importanța creștină a masei lituane, erau într-un final singurele care ar fi putut determina papalitatea să nesocotească interesele catolice tradiționale din regiune (pe larg în *Histoire du christianisme*, volumul VI, *passim*; M. TUMMLER, *Der Deutsche Orden*, *passim*; H. JABLONOWSKI, *Westrussland*, *passim*).

30. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 98-99 și 169-170
31. *Ibidem*
32. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 285-288, 300-310; Dimitri OBOLENSKY, *Un commewealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit. 500-1453* (traducere Claudia Dumitriu), București, 2002, p. 286-297
33. *Ibidem*
34. Gheorghe I. MOISESCU, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1940, p.68; Constantin MARINESCU, *Înființarea mitropoliilor în Țara Românească și în Moldova*, București, 1924 (extras din "AARMSI", s.III., t. II.), p. 12-13
35. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 197-202; J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 168-177
36. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 300-310; D. OBOLENSKY, *op. cit.*
37. G. OSTROGORSKY, *op. cit.*
38. *Histoire de la Pologne*, p. 147; F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199
39. Mihai COSTĂCHESCU, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Iași, 1932, volumul I, no. 2, p.4-6; *Documenta Romaniae Historica* (D.R.H.), seria A. *Moldova*, volumul I, 1384-1448 (volum întocmit de Constantin Cihodaru, Ion Caproșu și Leon Șimanschi), București, 1984, no. 1, p. 1-2
40. C. REZEACHEVICI, *Mircea cel Bătrân și Moldova*, în "RdI", XXXIX, 1986, 8, p. 748; cronică (inedită) descoperită în Polonia indică ca dată a depunerii omagiului 14 septembrie 1387, anterioară cu aproape două săptămâni zilei de 26 septembrie 1387 din care datează documentele care consemnează omagiul (Eudoxiu de HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul I., 2. 1346-1359, București, 1894, no. 235, p. 295-296; no. 236, p. 297).
41. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 69
42. Ș. PAPACOSTEA, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului*, p. 106
43. *Ibidem*, p.120
44. Șt. GOROVEI, *op. cit.*, p. 197-200; idem, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în *Români în istoria universală* (coordonatori Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), volumul III, 1, Iași, 1988, p. 853-879; Ș.PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 104-121; Victor SPINEL, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 328-331; Constantin C. GIURESCU, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 200-205; Matei CAZACU, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe et XVe siècles; Czarnigrad, la "Cité noire" de l'embouchure du Dniestr*, în *Passé turco-tatare, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986, *passim*; Ștefan ANDREESCU, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asrpokastron. Câteva observații*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 125-136; data intrării Cetății Albe sub autoritatea statului moldav și numele purtate de acest port, (*Asprokastron, Maurocastrum, Bialograd*) sunt fundamentale pentru înțelegerea domniei lui Petru. Episcopia de la Cetatea Albă-*Asprokastron* (de remarcat este că deși numele episcopiei este de *Asprokastron*, termenul folosit de patriarhie pentru a denumi Moldova, în virtutea posesiei românești asupra acestui scaun ecleziastic, este *Maurovlahia*) este și singura instituție ortodoxă de rang episcopal aflată între Carpați și Nistru înainte de întemeierea mitropoliei sucevene. De la început, din punct de vedere comercial, politic, ecleziastic și statal Cetatea Albă este inestimabilă pentru Moldova.

Problema denumirilor antagonice Cetatea Albă-Cetatea Neagră avute de portul de pe malul drept al Nistrului, la gurile fluviului, este agravată de existența concomitentă în Evul Mediu a două orașe port "Cetatea Albă" și "Cetatea Neagră" pe ambele maluri ale Nistrului, posesiunea moldavă având o "replică" portuară pe malul stâng al Nistrului. Folosirea concomitentă a denumirilor de *Maurocastrum* și *Bialograd* pentru portul de pe malul drept al Nistrului este atestată la 1421, când acesta este descris de un călător francez drept *une ville fermée et port sur ladite mer Maior, nomée Mancastro ou Bellegrod* (în

traducere românească în *Călători străini despre Țările Române*, volumul I (volum îngrijit de Maria Holban), București, 1965, p. 50-51). Tot aceeași sursă de informație pare să indice și originea celeilalte cetăți de la Gurile Nistrului (*Czarnigrad* = Cetatea Neagră), ea datorându-se unui efort al lui Witold, dornic să elimine Moldova lui Alexandru din circuitul politic și comercial al regiunii (Virgil CIOCÎLTAN, *Raporturi moldo-lituanie (1420-1429)*, în *România în istoria universală*, volumul III, 1, p. 129-130; în această problemă vezi și Ș. PAPACOSTEA *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în "RI", sn, V, 1994, 1-2, p. 911-916).

În secolul XVII, exact în fața Cetății Albe (Akkerman la aceea dată din cauza stăpânirii otomane, nume care perpetuează vechiul nume pecenego-cuman al portului), pe malul opus al Nistrului există o așezare numită Ovidiopol (vezi harta no. 5 din anexele lucrării lui C.C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, volumul III, *De la moartea lui Mihai Viteazul și până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*, București, 2001). În aceste condiții, problema identității portuare dintre *Maurocastrum* și *Asprokastron* (*Bialograd*) ar primi o primă, și nu finală sau completă, rezolvare.

Termenul limită pentru intrarea Cetății Albe în posesie românească este 1388, când ea figurează în lista rusească a orașelor vlahe. Cel mai devreme ea aparține românilor la 1377. Această posibilitate semnificativă este întemeiată pe conflictul de la acea dată dintre moldoveni și lituanieni și pe denumirea de *Clavis Leptahnie* dată de Jan Dlugosz cetății de la Gurile Nistrului. Împotriva acestei posibilități se ridică: imensul efort făcut de Moldova la 1377 când, respingerea atacului lituan și eliminarea de pe tron a lui Iurg Koriatovici nu pot evita o normalizare nervoasă, de tip vasalic, a relațiilor cu Ludovic cel Mare; faptul că la 1380, când Ludovic scoate Moldova de sub embargou, deschizând negustorilor de la Lvov drumul spre sud, *ad Tharthiam et ad quas Thartariae parties*, o prezentă a statului lui Petru pe malul Mării Negre nu este certificată (dacă Moldova ar fi avut acces la mare, nementionarea acestui fapt ar fi contravenit logicii comerciale și politice, lăsând finalitatea danubiană și pontică a comerțului livovian în grija păgânilor); ținând cont de existența a două cetăți la Gurile Nistrului, una sub controlul Moldovei, iar alta sub controlul Lituaniei (neclar fiind pentru ambele gradul de autonomie avut de comunitățile genoveze din interiorul cetăților), nu este sigur a care dintre ele se referă Dlugosz, efortul lui Witold de la 1420 îndeplinind toate cerințele pentru ca rezultatul acestuia să fie considerat drept o "cheie" a Lituaniei la Marea Neagră. În aceste condiții, intrarea Cetății Albe în posesia Moldovei pare să se fi petrecut după 1382, după moartea lui Ludovic cel Mare.

Între 1382 și 1388 Cetatea Albă este pusă de două ori într-un context românesc. Prima dată la 1384 când acte armene par să o așeze sub autoritatea vlahă, între orașele vlahe (Haceiko Dj. SIRUNI, *Armenii în România (cu ocazia unui centenar)*, extras din "Arhiva Românească", V, 1940, p. 9 și 24). Tot în 1384, sursele armene susțin că Petru îi supune pe puțini armeni din Moldova lui Hovhannes, episcopul de Lvov (cf. *ibidem*, p. 28; apud. Grigore GOILAV, *Biserici armene de piatră de prin țările române*, București, 1912, p. 5). Această informația se repetă pentru anul 1388, când enciclica din 16 august a Catolicosului Teodoros enumeră orașele dependente de episcopia Lvov-ului; Sirat (= Siret), Ciciov (=Suceava), Mankrmann (=Akkermann, Cetatea Albă) și țara vlahilor (H.Dj. SIRUNI, *op. cit.*, p. 28; apud ALIȘAN, *Camenită*, Veneția, 1896, p. 93). Cea de a doua "așezare" într-un context românesc a portului de la Gurile Nistrului datează din august 1386, când la Cetatea Albă debarcă ambasadorii genovezi mergând la Constantin și Petru. Totodată, trebuie subliniat faptul că documentul genovez nu se referă la conducerea politică a Cetății Albe (C. REZEACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881. I. Secolele XIV-XVI*, în *Enciclopedia domnilor români a. 1324-1881*, București, 1998, p. 452).

Rămânând la același document (de fapt un "decont" genovez), trebuie studiată condiția de ambasadori a celor doi genovezi. Într-o colonie genoveză cei doi cetățeni nu ar fi intrat niciodată cu statut de ambasadori doar dacă aceasta s-ar fi aflat sub o altă autoritate politică decât cea a republicii maritime. Nici despre acest lucru, documentul nu ne oferă lămuriri, rămânând neprecizat, neclar în cel mai bun caz, dacă statul de ambasadori al celor doi genovezi intră în funcțiune pe cheirile Cetății Albe sau doar la pătrunderea în stăpânirile continentale ale lui Constantin și Petru.

Identificarea lui Constantin este o altă problemă moldavă fundamentală pe care o ridică acest document. Pentru personalizarea medievală a lui Constantin, există trei posibilități, trei direcții de interpretare istoriografică majore:

a) Constantin este Costea din Letopisețul de la Bistrița, el aflându-se în fruntea Țării de Jos a Moldovei (Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*).

b) Constantin este Costea Viteazul (amintit la 1399 printre membrii sfatului domnesc; *Documente moldovenești*, volumul I, no. 8, p. 21-23; și poate el este *Costii* din *ibidem*, no. 9, p. 26-28), un demnitar din subordinea lui Petru (V. SPINEL, *op. cit.*).

c) Constantin este Constantin Koriatovici, cneaz al Podoliei între 1385 și 1390 (Șt. GOROVEI, *op. cit.*; C. REZEACHEVICI, *op. cit.*).

Spre deosebire de Petru care este numit *Petro voyvoda*, Constantin nu poartă nici un titlu. Principalele explicații pentru această situație ar putea fi următoarele:

a) Constantin (=Constantin Koriatovici) și Petru sunt amândoi duci (*dux* fiind traducerea latină a titlului de cneaz purtat de Koriatovici; cf. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*), diferența făcând-o titlul voievodal al lui Petru, pe care la 1384 el îl poartă împreună cu cel de duce. Ținând cont de faptul că emisiunile monetare moldave sunt legate de accesul la comerțul pontic, trebuie remarcat faptul că în mod constant în legenda latină a acestora, conducătorii Moldovei sunt voievozi; titlul de *domn-gospodar* apărând doar în monedele cu legendă în slavonă, emise de Bogdan III și de Ștefăniță la peste două decenii de la pierderea Cetății Albe în 1484 (vezi Octavian ILIESCU *Moneda în România. 491-1864*, București, 1970, *passim*). Este extrem de probabil ca sacralitatea conducătorilor moldavi să nu fi fost recunoscută niciodată de genezezi, ei considerându-se doar sub protecția Sucevei, dar nu și sub autoritatea statală a acesteia, de unde și nesiguranța din timpul căderii Cetății Albe în mâinile turcilor. De asemenea, titlul voievodal al lui Petru nu ne spune nimic sigur despre confesiunea sa. Dar, legarea acestui titlu voievodal de emisiunile sale monetare și ale urmașilor săi și de autonomia de care beneficiază Cetatea Albă în cadrul Moldovei pot conduce la posibilitatea posesiei Moldovei la 1386 asupra coloniei genezeze.

b) Constantin este controversatul Costea care inclusiv în timpul său nu are un titlu clar.

c) Constantin este, dacă nu Costea Viteazul, atunci un subordonat al lui Petru care supraveghează Cetatea Albă.

d) Constantin este un potentat local de origine românească (deși elementul românesc nu este majoritar în zonă) sau greacă (astfel, el se poate să se fi supus lui Petru și să fi devenit un "administrator mușatin"). Soarta sa în urma expansiunii moldave rămâne totuși necunoscută.

Țara de Jos, de secol XIV-XV, se leagă în primul rând de pasul Oituz, de Episcopia Milcoviei (Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*; problema dispariției Episcopiei Milcoviei la 1375 și calea de pătrundere a lui Matei Corvin în Moldova la 1467; vezi în *Istoria militară a poporului roman*, volumul II, București 1986, p. 297-301; ocazie cu care locuitorii Țării de Jos se revoltă împotriva lui Ștefan cel Mare; vezi în Ș. PAPACOSTEA, *Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea: campania lui Matia Corvin în Moldova (1467)*, în idem, *Evul Mediu Românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 199). Implicarea ei la est de Prut pare să se reducă la problematicele *părți tătărăști* (*ibidem*). Dacă "Țara de Jos" și-ar fi întins autoritatea și asupra Cetății Albe, puterea ei politică ar fi devenit imensă, iar înglobarea acestei argegări politice în Moldova ar fi trebuit să provoace un "mic seism" regional. Dar nici unul fel de informație în acest sens nu a ajuns până la noi.

O singură sursă ar putea oferi o sugestie (*Fontes Historiae Daco-Romanae* (F.H.D.R), volumul IV, *Scriptori și acte bizantine secolele IV-XV* (editori Horațiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Teodor Teotoi), București, 1982, LXVIII. "Laonic Chalcocondil", no. 9, p. 459); *Bogdania Neagră* ("Karabogdana"-Moldova), *care și-are capitala la Leucopolichni, se întinde de la dacii de lângă Istru până la lituani și sarmați* (= ruși). În stadiul actual al cercetării, ținând cont și de folosirea orientală a culorii negru (=supus), statutul de capitală a Moldovei avut de Cetatea

Albă trebuie legată de importanța episcopiei de Asprokastron (Șt. GOROVEI, *La începutul relațiilor*, p. 871) și faptul că ea a servit drept reședință lui Ștefan II și Alexandrel în 1440 și în 1455 (C.C. GIURESCU, *op. cit.*, volumul II, p. 26; Șt. ANDREESCU, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, în "RI", sn, XI 2000, 1-2, p. 97-105).

Astfel, dintre identificările propuse pentru Constantin, pe moment, cele mai puține șanse le au cea cu Costea din pomelnic sau cu un potentat local (cu condiția ca acesta să nu se fi supus lui Petru). În discuție rămân două identificări:

1. Constantin=dregător al lui Petru
2. Constantin= Constantin Koriatovici

Prima dintre identificări ar însemna că, în mod automat, Cetatea Albă se află în posesia lui Petru. Cea de a doua identificare, conducând la rândul ei spre o prezență moldavă la Marea Neagră, ar impune discuții suplimentare. Sunt discuții legate în primul rând de întinderea spre sud a Podoliei, de capacitatea ei de implicare într-un conflict genovezo-tătar și de tabloul politic de la Gurile Nistrului.

Podolia, avându-și centrul de greutate în nord-estul Moldovei, era supusă mai ales spre est și sud-est frecvențelor oscilații politice din Răsăritul Europei. În linii mari, impuse de aceste oscilații, ea era înconjurată de Polonia, Halici-Volhinia, Moldova, Lituania și Hoarda de Aur. Cu aceasta din urmă posibilitatea unei granițe directe era redusă de imensa întindere lituană. O solie genoveză la Constantin Koriatovici nu ar fi avut sens dacă cneazul/ ducele Podoliei nu ar fi putut intervi direct în conflictul dintre genevezi și tătari. O posibilitate, fragilă totuși, ca solia să-i fi fost adresată și lui subzistă. Constantin Koriatovici trebuia să vină în susținerea lui Petru. Dacă acesta ar fi cazul, ipoteza, conform căreia cei doi stăpânitori erau în strânse legături de familie, ar primi substanță (C. REZEACHEVICI, *op. cit.*). Distanța considerabilă dintre informația de epocă și rezultatul istoriografic face puțin practicabilă, identificarea lui Constantin Koriatovici, cu excepția existenței unei granițe comune între Podolia și Hoarda de Aur.

Această graniță comună pare să existe. Vasili, fiul lui Dimitri Donskoi, fuge de la Serai, unde era ostatec din 1383, direct în Moldova (J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 72; C. REZEACHEVICI, *Istoria*, p. 441-442). Fuga lui Vasili implica o graniță comună, pe Nistru, între Hoardă și Moldova, respectiv un teritoriu stăpânit de tătari la est de fluviu care se întindea până la totuși neclarele limitele sudice ale Podoliei.

Absența unei granițe comune între Podolia și Hoarda de Aur ar fi condus automat la identificarea lui Constantin cu un dregător al lui Petru, dar și la reactivarea identificării lui Constantin cu stăpânitorul "Țării de Jos", o reactivare impusă de puterea deținută de acel Constantin din actual genovez de vreme ce-i erau ambasadori. Dar și posibilitatea ca misteriosul Constantin să fi fost și un lider local al Cetății Albe, intrat în serviciul lui Petru, ar primi în aceste condiții o puternică susținere. Astfel ar exista două tronsoane interpretative:

1. Fiind nevoie și de implicarea conducătorului Țării de Jos în conflictul cu Hoarda dispăre aproape complet posibilitatea unei posesii moldave asupra Cetății Albe și prinde tot mai mult contur o permanență politică tătară între Gurile Dunării și Gurile Nistrului. Dar atunci, păstrând identitatea *Maurocastrum* = Cetatea Albă, solii ar fi trebuit să traverseze un ținut ostil pentru a ajunge la cei doi conducători, un demers prea riscant pentru a fi folosit în epocă. În plus, valoarea unei formațiuni politice tătare lipsite de Cetatea Albă era cvasi-nulă. Este un alt argument care pledează împotriva acestei identificări.

2. Intrarea Cetății Albe, petrecută anterior, se făcuse cu sprijinul și acordul liderului local Constantin. Există și posibilitatea ca el să-i fi alungat pe tătari și apoi să fi fost nevoit să-i se supună lui Petru. Indiferent care dintre variante ar aparține realității deceniului nouă al secolului XIV, ambele variante sunt expuse "concurenței" istoriografice egale reprezentate de identificarea lui Constantin cu Constantin Koriatovici.

Ținând cont de faptul că prezentul demers vizează doar stabilirea datei-perioadei restrânse în care Cetatea Albă a intrat în posesia lui Petru, este necesară reînțoarcerea la informațiile brute de epocă. În această fază, doar una dintre cele două identificări (rămase relativ în picioare) ale lui Constantin conduce la prezența moldavă la Gurile Nistrului înainte de 1386. În cazul lui identificării lui Constantin cu Constantin Koriatovici poate exista și ipoteza conform căreia Cetatea Albă s-ar fi emancipat singură de sub dominația tătară și în vara lui 1386 are nevoie de ajutorul Moldovei.

După atestarea "angevină" la 1368 a lui "Dimitrie (= Timur?), principele tătarilor" (vezi Gheorghe I. BRĂTIANU, *Demetrius princeps Tartarorum (ca. 1360-1380)*, în "RER", IX-X, 1965, p. 39-46), nu cunoaștem altă formațiune politică tătară de anvergură în zona Bugeacului, a Gurilor Nistrului. Colonia genoveză de la Cetatea Albă "este dată dispărută" (din deceniul trei și până în deceniul nouă al secolului) dintre contoarele pontice ale "metropolei", semn al intrării, "dispariției" ei sub o nivelatoare autoritate tătară (vezi C.C. GIURESCU, *Târguri sau orașe*, p. 200-205; Șt. GOROVEI, *Întemeierea Moldovei*, p. 197-202). De la 1368 și până la 1386 asistăm la un constant recul tătar spre Crimeea (vezi Boris D. GRECOV, Aleksandr I. IACUBOVSKI, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 266 și următoarele), marile amenințări venind din partea Moscovei și Lituaniei. Dezastrul de la Kulikovo din 1380 este un șoc mare pentru Hoarda de Aur. Chiar dacă acest șoc nu se prelungește în timp, în 1382, în fața revirimentului tătar, Donskoi și Ciprian sunt nevoiți să fugă din Moscova, el creează, în sud, sud-vest, din perspectivă tătară, fereastra politică necesară ocupării Cetății Albe de către Moldova. Astfel, ar fi posibil ca portul să fi devenit posesiunea lui Petru înainte de 1382, înainte de moartea lui Ludovic, facilitând ducelui moldav părăsirea sistemului angevin. Refugierea fiului învingătorului de la Kulikovo la curtea lui Petru face posibil controlul moldav asupra Cetății Albe.

Trebuie menționat faptul că nu știm data exactă la care acesta s-a refugiat în Moldova, respectiv nu știm dacă Vasili a intrat sub protecția lui Petru înainte de august 1386, înainte de ambasada genoveză. Cunoaștem doar faptul că înainte de sfârșitul anului el se află la Luck, la curtea lui Witold, și, la începutul anului următor (1387), el ajunge la Moscova (Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 283-284). Totuși, prezentarea Moldovei lui Petru drept *Marea Vlahie* în cronica rusească (P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 281), poate fi interpretată, cu rezervele legate de redactarea cronicii, de informațiile folosite, drept un indiciu al stăpânirii moldave pe țărmul Mării Negre.

Identitatea Maurocastrum=Cetatea Albă face imposibilă orice stăpânire tătară între Gurile Dunării și Gurile Nistrului. Iar, ipotezele rămase în picioare converg spre o Moldovă care controlează, unul dacă nu ambele maluri ale Nistrului de la vărsarea sa în Marea Neagră. În aceste condiții rămân în discuție și la alegerea fiecărui istoric două dileme fiecare cu două răspunsuri:

a) Acceptarea de la bun început a informației armene și a datei oferite de aceasta ca fiind veridică, sau respingerea acesteia ca fiind expusă riscurilor de datare și de control al informației.

b) Cetatea Albă reprezintă o colonie genoveză aflată sub controlul direct al Caffei sau ea, păstrându-și o largă autonomie, reprezintă posesiunea pontică a lui Petru.

Un răspuns afirmativ dat primei dileme o face practic inutilă pe cea de a doua. Dar cea de a doua dilemă este și cea mai importantă. După șase decenii de stăpânire tătară este greu de crezut că un oraș, a cărui dezvoltare fusese frânată de presiunea nivelatoare a Hoardei de Aur (pentru efectele unei stăpâniri tătare directe vezi V. CIOCÎLTAN, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1998, *passim*), ar fi avut capacitatea necesară (fără un sprijin extern masiv, fie din partea Moldovei sau a Caffei) să se elibereze singur de sub "fragmentele tătare". Chiar dacă acesta ar fost cazul la Cetatea Albă (eventual sprijinită de alte colonii genoveze, pe fondul conflictului tătar-genevez, încheiat cu "armistițiul" de la 1381), pentru a rezista colonia avea nevoie de un sprijin regional. Acesta nu putea veni decât din partea Moldovei, la începutul deceniului nouă Lituania fiind aliată cu Hoarda (F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 196).

Moldova "are toate șansele" (nu putem vorbi de certitudini) să fi stăpânit la 1386 Cetatea Albă, ea intrând în posesia ei în intervalul 1380-1384, deoarece posesia moldavă asupra Cetății Albe la 1386 ar confirma sursa armeană care indică portul în posesia vlahilor la 1384, an în care, Petru îi așează pe armenilor din Moldova sub ascultarea lui Hovannes, episcopul de Lvov. Foarte probabil este vorba de anul, anii (1381-1383), care au urmat emiterii de către Ludovic a privilegiului către negustorii din Lvov și înfrângerii tătarilor și lituanienilor de către Dimitri Donskoi la Kulikovo. De asemenea, extinderea controlului Moldovei asupra Cetății Albe nu poate fi străină de "armistițiul" tătar-genevez din februarie 1381. Pe această linie interpretativă, reluând problema identificării lui Constantin, el pare să fie în primul rând un subordonat, extrem de puternic al lui Petru. Astfel, se confirmă (parțial din cauza nesigurăntelor impuse de sursele de epocă și a afirmatei origini românești a lui Costea Viteazul) ipoteza lui Victor SPINEI.

Extinderea autorității moldave, voievodale, ținând cont de culoarul autonomiei portuare pe care par să se fi desfășurat relațiile dintre Suceava și Cetatea Albă, asupra colonii genoveze de la Gurile Nistrului a avut loc extrem de probabil înainte de 1384. Acest fapt are două consecințe istorice și istoriografice majore:

1. Reevaloarea statutului istoriografic avut în mod tradițional de sursele armene. Unul dintre cele mai interesante izvoare armene susține că prima biserică, de lemn a armenilor din Moldova a fost cumpărată de la sașii din Roman la 1355 (C.C. GIURESCU *Târguri sau orașe*, p. 261-269). Acceptarea acestei informații ca fiind adevărată ar fi deosebit de valoroasă pentru clarificarea relațiilor și realităților politice și confesionale de pe cursul Siretului la mijlocul secolului XIV.

2. Deși are în posesie o episcopie ortodoxă, cea de Cetatea Albă, Petru rămâne catolic și duce al Moldovei așa cum se înfățișează el la 1384. În aceste condiții, orice axiomă confesională și interpretativă trebuie să dispară dintre Carpați și Nistru pentru secolul XIV. Iar, importanța actului de la Lvov devine covârșitoare pentru Moldova și pentru români în general.

Trebuie reamintit faptul că aceste "concluzii" nu reprezintă (de departe) realități istorice sigure-certitudini istoriografice absolute, ci doar probabilități, beneficiind de susținerea logicii și a informației de epocă. Însă, într-un domeniu al informațiilor precare, al ipotezelor și al probabilităților, considerațiile de mai sus au rezistența "procentuală" (prin compararea cu alte interpretări și prin exploatarea surselor) necesară pentru a fi folosite și folositoare.

45. P.P. PANAITESCU, *op. cit.*

46. *Ibidem*

47. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 242

48. *Ibidem*; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*; J. PFITZNER, *op. cit.*; acești *nemți* sunt deosebiți de importanți pentru înțelegerea situației regionale de la 1386-1387. Cel mai scurt drum între Suceava și Luck trecea prin Halici. Cealaltă cale pe care Vasili ar fi putut ajunge la Witold ar fi presupus intrarea acestuia în Transilvania și de aici trecerea fie prin Maramureș sau prin zona Zips-ului la nord de Carpați, de unde el ar fi trebuit să o ia spre est spre Luck. Este o cale destul de lungă ținând cont și de faptul că, la începutul anului următor, Vasili se află la Moscova. De asemenea, există o populație germană numeroasă atât de-a lungul căii comerciale care lega Moldova de Apus, cât și de-a lungul drumului care ducea de la Suceava spre nord, spre Luck. Cel mai sigur este să-i considerăm pe acești *nemți* drept comunități-călăuze cărora Petru le încredințează "soarta" lui Vasili, călăuze capabile să-l strecoare pe Vasili prin teritorii care puteau fi/ erau ostile gazdei sale moldave. În cronica rusească, nu se face referire la o autoritate ungară, certă în epocă la Halici. Din această cauză, nici o formulă politică sau geografică pentru călătoria lui Vasili nu poate fi exclusă.

49. *Ibidem*

50. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199

51. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 69

52. P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 26; P. ENGEL, *op. cit.*

53. C. REZEACHEVICI, *Mircea*, p. 748; explicația polonă a vasalității lui Petru I față de Vladislav Jagiello se regăsește și în creația cronică a boierilor moldoveni cu vădite simpatii pentru regatul din nord. Este cazul lui Nicolae Costin (vezi în Ion I. NISTOR, *Lucius Aprovinianus eroul Țării Sipișului*, în "AARMSI", s. III, t. XXIII, 1940-1941, p. 161; *Petru-Vodă în zilele aceluia craiu Vladislav Jagiello au mers la Liov împreună cu boierii țării. Acolo, aflând pe craiul, s-a așezat legătura de pace de ambele părți, căci Petru-Vodă văzuse că craia Ungariei rămăsese la moartea lui Ludovic fără craiu și s-a închinat sub ascultarea lui Vladislav. craiul leșese; amintim și că Nicolae Costin îl leagă pe Petru I de acel Petru aflat în conflict cu Ștefan pentru Țara Sipișului). Invocarea de către Vladislav a drepturilor sale asupra Ungariei, după moartea Mariei, soția lui Sigismund de Luxemburg, conflictul polono-ungar pentru Moldova, condițiile ambigue și delicate, în care s-a produs închinarea lui Petru I, conduc spre folosirea justificativă, înspre Apus, a trecerii drepturilor lui Ludovic asupra lui Vladislav, pentru suzeranitatea jagiellonă asupra Moldovei. Această folosire justificativă era cu atât mai*

necesară (se constituia într-o obligație jagiellonă) cu cât statutul statal, catolic sau ortodox, al Moldovei în deceniul nouă al secolului XIV, reprezenta (și reprezintă) o problemă extrem de delicată, deschisă unor căi interpretative divergente (vezi notele 62, 204, 216 și 278).

54. *Ibidem*, pentru această cronică vezi C. REZEACHEVICI, *Știri despre Ștefan cel Mare într-o cronică inedită a Moldovei (secolul XIII-începutul secolului XVII) descoperită în Polonia*, în "RdI", XXXV, 1982, 5-6, p. 654-671

55. Ș. PAPACOSTEA, *Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*, în idem, *Evl Mediu Românesc*, p. 40-48

56. *Ibidem*; idem, *Înfruntarea finală*, p. 134-135; legat de restabilirea relațiilor dintre Moldova lui Petru și puterea angevină a lui Ludovic după 1377-1378; Aurelian SACERDOTEANU, *Lupta Moldovenilor cu Litvanii în 1377*, în *Frașilor Alexandru și Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 773-778; vezi obiecțiile lui Șt. GOROVEI, *Poziția internațională a Moldovei în a doua jumătate a veacului XIV*, în "AIIAI", XVI, 1979, p.187-219; idem, *Armoiries et rapports politiques: le "cas" moldave au XIVe siècle*, în "RRH", XXIII, 1984, 2, p. 125-128).

Evenimentele din timpul domniei lui Vladislav-Vlaicu (Nicolae CONSTANTINESCU, *Vladislav I 1364-1377*, București, 1979, p. 103-125), situația Moldovei de la 1377 (Șt. GOROVEI, *op. cit.*), informațiile din cronicile maghiare (Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*), raportarea polonă a actului de la Lvov la suzeranitatea angevină asupra Moldovei (vezi nota 53) determină acceptarea istoriografică a reglementării vasalice cunoscute, probabil încă de la începutul anului 1378, de relațiile dintre Ludovic și Petru. Caracteristicile privilegiului livovian emis de către Ludovic în 1380 (vezi nota 44; acest privilegiu merită privit în comparație istorică cu libera trecere acordată negustorilor moldoveni de Matia Corvinul la 1473 și cu privilegiul acordat anterior, cu un an în urmă, brașovenilor de domnul Moldovei, în condițiile în care pentru aceea dată nu avem mărturii ale restabilirii legăturii vasalice dintre regele ungar și Ștefan cel Mare, restabilire oficială abia în 1475; Vasile PÂRVAN, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală și modernă* (ediție Lucian Nastasă), București, 1990, p. 154-156; Ș. PAPACOSTEA, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Evl Mediu Românesc*, p. 156-157), păstrarea Drăgoșeștilor ca soluție angevină ideală pentru Moldova (Ș. PAPACOSTEA, *Înfruntarea finală*, p.135), interpretarea și utilizarea diferită pe care o reglementare de tip vasalic o putea cunoaște, gradele distincte de funcționalitate avute de aceasta (un exemplu mai cunoscut în raport cu informațiile de secol XIV, este oferit de Ștefan cel Mare, care, deși apare ca/ se recunoaște drept vasal al Poloniei sau al Ungariei, evită, cu excepția Colomeei, să presteze, în persoană, omagiul vasalic; Ș. PAPACOSTEA, *De la Colomeea la Codrul Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea*, în idem, *Evl Mediu Românesc*, p. 224-261), reduc semnificativ "intensitatea" vasalică, politică, a restabilirii relațiilor dintre Regatul Ungariei și Ducatul Moldovei. Imposibilitatea eludării regulilor politice de tip vasalic, care definesc Evul Mediu, corelată cu limitările de epocă la care este supusă puterea angevină, cer totuși o formulă generică pentru prezentarea istoriografică a ultimilor patru ani din "coabitarea" Moldovei cu coroanele lui Ludovic. "Normalizare nervoasă" poate fi sintagma de preferat pentru definirea relațiilor dintre cele două state după 1377-1378.

57. Pentru problemele lui Sigismund de Luxemburg și pentru prezența românilor din oastea sa la 1382 vezi P. ENGEL, *op. cit.*; Șt. GOROVEI, *Întemeierea Moldovei*, p. 160; P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 280. În plan istoriografic, amplasarea geografică, statală, a acestor români, depinde considerabil de interpretarea dată relațiilor moldavo-ungare înainte de moartea lui Ludovic. Defecțiunea moldavă, amintită de cronicile maghiare, și sprijinul maramureșean de care a beneficiat Sigismund (în primii ani de domnie) din partea Drăgoșeștilor, îi "scot" pe acești români în afara Moldovei.

58. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 162, p. 599-600; în ceea ce privește titlul de *dominus* dat lui Petru în jurământul boierilor (*ibidem*, no. 163, p. 601-602), acesta, în conformitate cu reglementările feudale ale relațiilor de secol XIV, nu are valoare statală de domn, ci de suzeran, de senior al boierilor implicații în actul de la Lvov.

59. *Ibidem*, no. 164, p. 603-604 și p. 605-606; sunt actele destinate afacerii Pocuției.

60. *Ibidem*; vezi Nicolae GRIGORAȘ, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, 1978, p. 45-51; C. REZEACHEVICI, *Cronologia critică*, p. 446-455; Constantin RACOVÎȚĂ, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, București, 1941 (extras din "RIR", X, 1940), p. 254-257
61. Trebuie luat în discuție tratatul de la Radom (10 decembrie 1389) încheiat de Țara Românească cu Polonia prin medierea Moldovei (*Documente*, volumul I, 2, no. 258, p. 315-316). În acest tratat, concept de tratat (cf. C. REZEACHEVICI, *Mircea*, p. 750) formulele de adresare/ prezentare ale celor trei conducători implicați sunt:

Pentru Mircea cel Bătrân: *Illustris principis domini Mircii Woyeuode Transalpinii etc.*

Pentru Petru I Mușat: *Magnifici principis Domini Petri Woyeuode Muldaviensis*

Pentru Vladislav Jagiello: *Serenissimum Principem dominum Wladislaum Regem Polonie*

Prima parte a celor trei formule: "superlativ" + *princeps* + *dominus* este cvasi-identică pentru toți cei trei implicați, diferența făcând-o "gradele": *illustris* – *magnificus* – *serenissimus*. Pe această scară a superlativelor, Petru se află în poziția mediană, el fiind superior lui Mircea. Dar, acestea sunt doar formule de adresare, de politețe medievală, diferența fiind făcută prin titulatura propriu-zisă a fiecăruia. Mircea și Petru sunt voievozi în timp ce Vladislav este rege, doar el beneficiind (implicit) de grația divină, de sacralitatea statală. Conducătorii români sunt puternici, dar, foarte probabil dincolo de confesiune (în funcție de utilitatea politică de moment), dincolo de implicațiile "alianței tripartite", ei nu fac parte, în absolutul statal, alături de Vladislav, în compania acestuia, din familia monarhilor.

Totodată, se impun câteva nuanțe. Mircea se intitulează *dei gratia woyouda Transalpinus* când i se adresează lui Vladislav în ianuarie 1390 (D.R.H., D., no. 75, p. 122-123). În mai 1411, la două decenii după restabilirea legăturilor cu Ungaria lui Sigismund de Luxemburg, cu ocazia unei noi apropieri de Polonia, Mircea este doar voievod, Vladislav Jagiello fiind rege, dar fără "din mila lui Dumnezeu" (*ibidem*, no. 115, p. 186-187). În fața lui Sigismund, în martie 1395, Mircea este simplu voievod (*ibidem*, no. 87, p. 138-142). După cazul lui Vladislav-Vlaicu, a cărui legitimitate vine de la Dumnezeu și de la regele Ungariei (*dei et Regis Hungarie gratia woyouda Transalpinus*, în *ibidem*, no. 56, p. 98-99), primul stăpânitor muntean "din mila lui Dumnezeu", în *tête à tête* cu regele Ungariei, este Dan II în noiembrie 1424 (în *ibidem*, no. 141, p. 227-230). În aceste condiții, se poate spune că Mircea era în măsură să se prezinte drept stăpânitor din mila lui Dumnezeu în fața unui alt conducător politic, dar nu în fața suzeranului său.

Această judecată poate fi extinsă asupra lui Petru (cazul de la Lvov, în primul rând), cu precizarea că problema legitimității ortodoxe a Moldovei era departe de a fi rezolvată. Astfel, așezând în cadrul proiectului de tratat, superioritatea lui Petru față de Mircea, posibilitățile lui Mircea în relația cu Vladislav și obligațiile vasalice ale lui Petru, se desprind, în plan istoriografic interpretativ, un blocaj al titulaturii, care, în limitele informației și ale speculației, lasă în picioare distincția dintre voievod și rege și implicațiile statale avute de această deosebire.

62. *Histoire de la Pologne*, p. 149; pentru istoriografia poloneză în contextul dintre 1387 și 1390, inclusiv Mircea este palatin. Condiția de palatinat revenită Moldovei și Țării Românești corespunde unei poziții la jumătatea drumului între monarh și simplu conducător politic. Este vorba de o poziție privilegiată în cadrul unui sistem politic larg, de inspirație imperială occidentală. În ceea ce privește Moldova includerea în acest sistem este mult mai bine marcată, pentru Țara Românească, în relația cu Polonia, aceasta fiind doar o condiție de ocazie.

În legătură cu condiția/receptarea polonă a Moldovei, este interesant pasajul din Jan Dlugosz care prezintă conflictul românesc, devenit româno-polono-ungar, de la 1359, pasaj redactat însă la peste un secol de la aceste evenimente, după sacralizarea conducătorului Moldovei. Ștefan, tatăl celor doi frați aflați în conflict, este prezentat drept *Moldaviae Voievodae*, iar urmașii săi, Petru și Ștefan, sunt fii *mortui Palatini* și se luptă pentru Principat (*Moldaviae Principatum*), se află în *contentio de Principatu* (vezi în I.I. NISTOR, *op. cit.*, "Anexa III", p. 173). Conducătorul Moldovei "putea fi" voievod, principe și palatin în același timp, fiecare titlul trebuind să aibă o utilitate primară bine precizată, așa cum pare să se schițeze și din cronică lui Dlugosz. Pentru "țară", în raport cu aceasta, conducătorul era voievod. Față de Polonia, el era palatin. Iar, miza o reprezenta Principatul Moldovei,

- condiția statală pe care structura românească din Răsăritul Carpaților o avea de fapt în lumea politică creștină
63. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 165, p. 607-609; În 5 ianuarie 1393, Roman folosește sacralitatea statală în cadrul actului de confirmarea a vasalității jagiellone acceptate de fratele său.
64. *Ibidem*, no. 163, p. 601-602
65. Este vorba în primul rând de boierii care-l părăsesc pe Nicolae-Alexandru și se refugiază la Ludovic I de Anjou în deceniul premergător deciziei de la 1359 (D.R.H., seria D., *Relații între Țările Române*, volumul I, 1222-1456 (volum întocmit de Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain), București, 1977, no. 40, p. 73-75). Pentru Moldova și interesele elitei acestia, pentru refugiul și sprijinul acordat boierilor de regalitatea polonă, vezi pe larg primele două volume din D.R.H., A. și volumul II din *Documente moldovenești*).
66. Indiferent de confesiune, de religia sacralității statale, conducător Moldovei este voievod (în comparație în *Documente moldovenești*, actul lui Petru de la 1384 și cel al lui Roman de la 1393). Această constantă din titulatura moldavă indică permanența limitativă a tradiției voievodale românești care premerge legitimarea statală. Baza voievodală a domniei poate servi la vidarea conținutului divin, autocratic al coroanei moldave, de unde și folosirea sa de către elită sau de către suzeranul polon sau ungar în raport cu vasalul său moldav sau muntean.
67. *Ibidem*; *Documente moldovenești*, volumul II, no. 172, p. 623-624; în 1402 (fără dată), după înscăunarea lui Alexandru cel Bun și probabil după oficializarea supunerii sale față de Polonia la 12 martie în același an (*ibidem*, no. 171, p. 621-622), Costea Valahul se angajează, cu titlu personal, la vegherea credinței voievodului său (nu domnul său, ci, doar, domnitorul său cu sens de seniorul său) față de domnitorul-suzeranul său (regele Poloniei).
68. Ș. PAPACOSTEA, *Întemeierea mitropoliei Moldovei: implicații central și est europene*, în idem, *Geneza statului*, p. 278-295; Șt. GOROVEI, *La începutul relațiilor*, p. 853- 879; F.H.D.R., volumul IV, XLV. "Actele patriarhiei din Constantinopol", no. 47; p. 242-245; no. 48, p. 244-247; no. 49, p. 246-251; no. 50, p. 250-251; no. 53, p. 252-257; no. 55, p. 256-259; no. 66, p. 268-273; p. no. 67, p. 272-277
69. J. MEYENDORFF, *op. cit.*
70. F.H.D.R., *op. cit.*, no. 66, p. 268-273; N. GRIGORAȘ, *op. cit.*
71. C. REZEACHEVICI *Cronologia critică*, p. 454-471; Șt. GOROVEI, *Genealogia*, p. 623-643
72. J. MEYENDORFF, *op. cit.*, p. 193-197; Franz MIKLOSICH, Ioseph MÜLLER, *Acta patriarchatus constantinopolitani. MCCCXV-MCCCCII. E codicibus manu scriptis Bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, volumul II, Viena, 1862, no. 393, p. 98-99
73. *Ibidem*; Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 281
74. În problema moldavă, Ciprian este pomenit doar o dată când este vorba de unirea Bisericii și de "extensia moldavă" a problemei haliciene; F.H.D.R., *op. cit.*, no. 55, p. 256-259
75. F. DVORNIK, *op. cit.*; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*; J. PFITZNER, *op. cit.*; J. MEYENDORFF, *op. cit.*
76. J. MEYENDORFF, *op. cit.*, p. 205 și următoarele; Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 293; între cele două colaborări se așează aproape un deceniu de dispute, provocate de mitropolia Haliciului, de numirea de către Jagiello a lui Ioan de Luck ca successor al lui Antonie, numire la care Ciprian, acceptat și protejat acum de Moscova, protestează. În ciuda acestei dispute, relația dintre Ciprian și Vladislav respectă de la cap la coadă logica profitului personal, la 1387 și la 1401, când funcția de mitropolit Haliciului intră în componența titulaturii mitropolitului de Kiev, existând aceiași concordanță-convergență de interese între monarhul catolic și ierarhul ortodox.
77. Gh. I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 112, nota 6; J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 69
78. Paul W. KNOLL *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East-Central Europe. 1320-1370*, Chicago-London, 1972, p. 165-167; F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 70-73; Ș. PAPACOSTEA, *Relații*

internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV-XV, în idem, *Geneza statului*, p. 260-263

79. C. RACOVIȚĂ, *op. cit.*; P. P. PANAITESCU, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, în idem, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, (ediția a II-a, postfață, note, comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely), București, 1994 p. 83-98; Șt. GOROVEI, *op. cit.*, p. 197; Ș. PAPACOSTEA, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în idem, *Geneza statului*, p. 195-200

80. *Ibidem*

81. *Ibidem*

82. Gh. I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 85; Carol AUNER, *Episcopia de Seret (1371-1388)*, în "RC", II, 1913, 2, p. 240-242

83. F.H.D.R., volumul IV, *op. cit.*, no. 66, p. 270-271; Șt. GOROVEI, *La începuturile relațiilor*, p. 870-871; Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*; Flavius SOLOMON, *Dominație politică și structuri confesionale în Moldova de Jos la vremea întemeierii statului*, în "AIIAI", XXX, 1993, p. 271; C. MARINESCU, *Înființarea*, p.17, nota 4. Ultimul dintre autori susține că nu există nici un indiciu al păstoriei lui Iosif la Cetatea Albă. Este o afirmație bazată pe precedentul interpretativ creat de Nicolae IORGA, *Condiții de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc* (ediție Șerban Papacostea), București, 1984, p. 105-110; idem, *Studii istorice asupra Chilei și Cetății Albe*, București, 1899, *passim*, acesta considerând, la trecerea dintre secolele XIX și XX, că portul de la Gurile Nistrului nu se afla în posesia Moldovei când s-a produs închinarea lui Petru de la Lvov)

Textul de la 1401 spune doar atât: *mitropolitul de Halici, care are de la sinod permisiunea de a hirotonisi episcopi pentru episcopiile din părțile Rusiei Mici, printre care era și Asprokastron, fiind astfel cel numit de către acela ca episcop legitim pentru aceștia* (F.H.D.R., *op. cit.*). Întreaga frază, precedată de prezentarea problemei provocate de coexistența "metropolitană" dintre Iosif și Ieremia, nu ar avea sens dacă, în directă relație cu stilul scrisorii bizantine, nu am descoperi poziția particulară a Cetății Albe în frază și nu l-am subînțelege pe Iosif ca fiind episcopul numit de mitropolitul Haliciului la Asprokastron. Cetatea Albă este fereastra episcopală pe care Moldova intră în lumea statelor ortodoxe. În schimb, nu se poate susține că Iosif a rezidat cu adevărat la Cetatea Albă. Acest lucru nici nu interesa statul moldav. Important era ca el să-și aibe omul potrivit în singurul scaun episcopal ortodox avut sub control. Fără acest scaun episcopal, Moldova ar fi fost complet la mâna patriarhiei bizantine (trebuie avută în vedere și relația creație ecleziastică-transfer ecleziastic; Șt. ANDREESCU, *Mitropolia de Halici*, p. 130-131; lucrare neavută la dispoziție)

84. F.H.D.R., *op. cit.*, no. 48, p. 244-245; *Russovlahia* apare în mai 1395, la doi de la prima mențiune a *Maurovlahiei*, în martie 1393 (*ibidem*, no. 36, p. 232-235).

85. J. MEYENDORFF, *op. cit.*

86. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 451-452; presupunându-se că, dacă nu s-ar fi închinat Poloniei, Moldova ar fi fost eliminată din comerțul regional (supusă unui embargou jagiellon) s-a putut ajunge la asigurarea unei motivații economice și pentru Petru la 1387 (Șt. GOROVEI *Poziția internațională*, p. 215-219; C. RACOVIȚĂ, *op. cit.*). Dar amintind faptul că Polonia era cea dependentă de Marea Neagră, de Cetatea Albă controlată de Petru (*ibidem*), iar relațiile Moldovei cu Genova și cu Moscova (de presupus și cu Witold) par să fi fost excelente (nota 44), Petru apare în avantaj nistean și pontic în raport cu Vladislav. Marea slăbiciune în cadrul politic regional (scotând din discuție, la acest nivel al interpretării, situația internă din Moldova și problema legitimității statale) a Sucevei în fața uniunii polono-lituaniene este de căutat la nivelul forțelor armate (a se vedea totuși rezistența Moldovei la 1395 în fața lui Sigismund de Luxemburg, dar și experiența moldavă anterioară a anului 1377; notele 56 și 118).

În plan comercial și politic, cauzele obiective pentru omagiul moldav de la Lvov sunt minimale. Crearea pe alte canale, în același plan, prin exploatarea de sensibilități particulare, a unei stări de

- anxietate în vecinătatea uniunii de la Krewo, este un teren istoriografic alunecos, pentru care ne lipsesc proptelele documentare.
87. Ș. PAPACOSTEA, *La începuturile*, p. 108-109 și 112-121; Ilie MINEA, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1914 (extras din "CL", XLVIII, 1914), p. 44; *Documente moldovenești*, volumul I, no. 3, p. 7-9; no. 4., p. 13-15; volumul II, no. 165, p. 607-609; este vorba mai ales de formula *moștenitor a toată Țara Românească din munți până la țărnul mării* din 5 ianuarie 1393, o traducere mai conformă cu posibilitățile justificative ale Moldovei și cu modelul titlaturii jagiellone folosite pentru spațiul rusesc (Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*).
88. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 167, p. 611-615 (act de închinare din 6 ianuarie 1395, precedat de asigurarea dată de boieri lui Vladislav că voievodul și suzeranul lor va veni să presteze jurământul de vasalitate; *ibidem*, no. 166, p. 609-611); spre diferență de Roman care, intitulându-se *domn al Țării Moldovei*, confirmase omagiul de la 1387, Ștefan este doar *voevod al Țării Moldovei*. Între dușmanii Poloniei și ai Moldovei figurează în acest act, unul lângă altul *Craiul Ungariei și Voievodul Basarabiei*. Până, cel devreme, la sfârșitul anului 1395, domn al Țării Românești, este Mircea cel Bătrân (cf. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 82), Vlad, devinit, indirect, aliatul Moldovei, prin vasalitatea sa față de Vladislav (*Documente*, volumul I, 2, no. 316, p. 374-375), fiind amintit ca domn în Țara Românească abia în martie 1396.
89. Radu MANOLESCU, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în "AUBI", XV, 1965, p. 59-73
90. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 453
91. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 164, p. 603-604
92. *Ibidem*, același număr, p. 605-606; înainte ca Petru, întors în Moldova, să comunice situația de la Suceava (10 februarie 1388), Vladislav dă ca sigură afacerea (27 ianuarie 1388), un indiciu clar pentru esența statală a raporturilor stabilite la Lvov, cu mai puțin de cinci luni înainte de oficializarea chestiunii Pocuției.
93. O. ILIESCU, *Le prêt accordé en 1388 pare Pierre Mușat à Ladislas Jagellon*, în "RRH", XII; 1973, 1, p. 123-138
94. Vezi nota 92
95. *Ibidem*
96. O. ILIESCU, *op. cit.*
97. Vezi nota 92
98. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 454
99. Vezi nota 87; acest lucru poate fi dedus din titlul lui Roman prin *de la munte (= de la planin)*; pentru hotarul nordic al Moldovei vezi I.I. NISTOR, *Vechea graniță de Nord a Moldovei*, București, 1939, *passim*; Corneliu COJOCARU, *"Terra Sepenicensis" și hotarul nordic al Moldovei*, în "AIIAI", XXXII, 1995, p. 339-349; Șt. GOROVEI, *Formation et evolution de la frontière de la Moldavie médiévale*, în "RRH", XXXV, 1996, 3-4, p. 131-136
100. În imediata vecinătate temporală a actului de la 1387, acesta este cazul lui Ivașcu, fiul lui Petru, la 25 martie 1400 (*Documente moldovenești*, volumul II, no. 170, p. 619-620). Dar mai ales, este vorba de obligația pe care și-o iau boierii lui Ștefan la 1395 (*ibidem*, no.166, p. 609-611) ca *să nu se mai vorbească nici un cuvânt despre Colomeia și despre Pocuția, de către Domnitorul nostru, Ștefan, iar despre Țețina și despre Hmelev, când Domnul nostru va fi la Domnitorul său și la Craiul nostru, Vladislav al Poloniei, se va ruga despre acestea și se va tocmi după voia Craiului*. Nu poate fi uitat faptul că aceste rânduri conduc, în secolul XIV și în secolul XXI, la concluzia că Moldova putea fi considerată drept parte integrantă a *Coroana regni Poloniae*, în primele zile ale anului 1395, Vladislav apărând drept regele boierilor moldoveni și al lui Ștefan. Prin analogii de durată istorică și prin implicații de moment, situația Moldovei de la 1395, corelând elemente de politică internă cu reguli statale externe, nu poate fi redusă la o simplă problemă de pretenție politică, o problemă totuși cvasi-cotidiană în Evul Mediu Românesc.

101. Vezi nota 44
102. Șt. GOROVEI, *op. cit.*
103. F.H.D.R., volumul IV, *op. cit.*, no. 66; p. 270-271
104. *Ibidem*, no. 14, p. 210-211; *Acta patriarchatus*, volumul I, no. 321, p. 582-585; pentru șantajul lui Cazimir; Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 282
105. J. MEYENDORFF, *op. cit.*, p. 191
106. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 198; vezi și J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 168-177 pentru similitudinile existente la nivelul politicii ecleziastice între Vladislav și Witold.
107. Vezi la Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 283 sq. identitatea de reacție în plan ecleziastic ortodox dintre Jagiello și Petru și urmașii săi.
108. *ibidem*; prin analogie cu conflictele care au marcat istoria apuseană din primele două secole ale celui de al doilea mileniu creștin (vezi Harald ZIMMERMANN, *Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit*, Wiesbaden, 1975, *passim*), dar și prin raportare la mediul ortodox răsăritean (vezi D. OBOLENSKY, *op. cit.*), este probabil termenul care putea surprinde, în stadiul actual al cunoștințelor, esența conflictului dintre Suceava și Constantinopol.
109. Vezi discuția privind o firească relație tripartită împărat-patriarh-domn la Șt. GOROVEI, *op. cit.*, p. 856 sq.; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, volumul I, București, 1980, p. 239 sq.; Vitalien LAURENT, *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph*, în "REB", V, 1947, p. 158-170.
110. *Ibidem*; vezi și nota următoare
111. D. OBOLENSKY, *op. cit.*, p. 262-269 și 275-276
112. Ș. PAPACOSTEA *Triumful*, p. 51-53; idem, *Înfruntarea finală*, p. 137-138
113. Vezi nota 87
114. *Ibidem*
115. Cu excepția episcopiei speciale pentru români pe care Grigorie IX dorește s-o înființeze pentru români la 1374, frustrând "reprezentanța" angevină de la Milcov (*Documente*, volumul I, 2, no. 164, p. 216-217; C. AUNER, *Episcopia Milcoviei în veacul al XIV-lea*, în "RC", III, 1914, p. 60-80), nu există în vecinătatea pasului Oituz o altă autoritate episcopală capabilă să justifice existența unei coroane pentru "Țara de Jos" a Moldovei (pentru existența a două coroane în tezaurul Moldovei și interpretarea-interpretările lor, vezi în Ș. PAPACOSTEA, *La începuturile*, p. 109 și nota 18). Singura instituție ortodoxă dintre Carpați, Dunăre și Nistru, care nu ține de autoritatea domnească a Țării Românești, este episcopia de Asprokastron, aflată însă sub puternicul control al tătarilor. În plus, dacă ea ar fi susținut coroana "Țării de Jos" acest fapt ar fi trebuit să lase puternice urme în regiune, singurele urme solide fiind legate de misionarismul roman și de expunerea apuseană a zonei. Și, mai ales, o atare susținere pontică a centrului politic de pe cursul inferior al Siretului ar fi făcut această episcopie de la Gurile Nistrului practic impracticabilă pentru demersul statal ortodox al lui Petru. În consecință, ținând cont și de situația politică de la Cetatea Albă (vezi nota 44 și Ș. PAPACOSTEA, *Un episod*, p. 199 pentru delicata legătură nord-sud pe valea Siretului), o legitimitate-susținere politică ortodoxă a Țării de Jos era "tehnic" imposibilă.
116. *Ibidem*, p. 110 și următoarele; zona din fața pasului Oituz, nedotată cu o instituție ortodoxă de rang episcopal, reprezintă o gravă problemă atât pentru Moldova, cât și pentru Țara Românească. Un element (C. REZEACHEVICI *Mircea*, p. 759, nota 44), care trebuie prezentat în corelație cu situația Țării de Jos, este extrem de probabila identificare a funcției de *captianus* (îndeplinite în momentul depunerii jurământului de la Lvov de către Giula-Dzula) cu calitatea de palatin al Moldovei. În aceste condiții, ar rămâne de stabilit care este palatinatul Moldovei pentru domnie, care este întinderea teritorială acoperită de această funcție.

Interpretarea dată "căpitaniei" de I.I. NISTOR (*op. cit.*, p. 162) o amplasează istoriografic pe aceasta în zona Ceremușului, în regiunea Țării Sipeișului. Această amplasare ar fi extrem de solidă, dacă menționarea căpitaniei pentru prima dată s-ar face în timpul lui Roman, care stăpânește sigur *planinele*

(vezi notele 87 și 99). Dacă ar fi vorba de Țara de Jos a Moldovei, caz firesc în cazul confirmării moldave a identității dintre *capitaneus*-staroste (în documentele slave)-palatin, atunci ar însemna că aceasta a intrat în componența Moldovei înainte de luna septembrie a anului 1387. De asemenea, dacă formațiunea politică de la est de pasul Oituz ar fi făcut parte din voievodatul lui Petru înainte de actul de la Lvov, conducerea ei putea fi încredințată și vornicului (*marscalus*) Drăgoi, fiind în concordanță cu practica administrativă ulterioară.

Alianța dintre Moldova, Polonia și Țara Românească ar fi implicat menționarea existenței "Țării de Jos" dacă ea ar mai fi avut personalitate politică externă, de tip statală. Structura politică pe cursul inferior al Siretului pare să fi ieșit din cadrul politic înainte de 1389, ea intrând, cu un grad relativ mare (de presupus) de autonomie în componența Moldovei, sau/și fiind supusă unui partaj moldavo-muntean. Totuși, dispariția acestei formațiuni nu poate fi considerată o certitudine înainte de 1391/1392, înainte de titlul lui Roman și de desprinderea Țării Românești din alianța jagiellonă.

117. Sub Roman începe oficial conflictul cu patriarhia (vezi nota 68).

118. N. GRIGORAȘ, *op. cit.*, p. 60, C.RACOVITĂ, *op. cit.*; Veniamin CIOBANU, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985, p. 17-23; pentru această problemă vezi rezervele lui C. REZEACHEVICI, *Cronologia critică*, p. 458; trebuie spus însă că datele de epocă disponibile înclină spre o orientare anti-jagiellonă a lui Roman la sfârșitul domniei sale, un motiv suplimentar pentru termenii duri ai închinării lui Ștefan.

Cert este că adversarii lui Vladislav și Witold își găsesc adăpost în Moldova (N. GRIGORAȘ, *op. cit.*), iar moartea lui Roman face o relativă notă discordantă în raport cu cea a celorlăți domni moldoveni (C. REZEACHEVICI, *op. cit.*). Nu este exclus, și este cea mai sigură explicație în raport cu evenimentele din iarna lui 1395 (jurământul lui Ștefan, campania lui Sigismund din Moldova și congresul de familie de la Stara Wies) ca poziția lui Roman să-l fi nemulțumit atât pe Vladislav Jagiello cât și pe Sigismund de Luxemburg.

Judecarea anului 1395 implică și interpretarea-datarea unei campanii moldave în Maramureș (pentru 1395 vezi Marius DIACONESCU, Erika KATO *Incursiunea moldovenilor în Maramureș în 1395. Un aspect al relațiilor moldo-polone*, în "AIIAI", XXXII, 1995, p. 147-156; pentru 1402-1403 vezi C. CIHODARU, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399-1 ianuarie 1432)*, Chișinău, 1990, p. 224). Datarea campanii la începutul domniei lui Alexandru cel Bun implică fie o "apropiere revoluționară" între urmașii lui Dragoș și cei ai lui Bogdan, o apropiere redusă istoriografic de absența Drăgoșștilor din pomelnicul de la Bistrița, redactat peste câțiva ani (1407, cf. N. GRIGORAȘ, *op. cit.*, p. 18), fie campania exprimă o firească convergență de interese între Sigismund de Luxemburg și Alexandru cel Bun (o altă "apropiere revoluționară", mult mai spectaculoasă și implicit mult mai fragilă sub raport interpretativ). În ciuda faptului că ea presupune detașarea unei importante forțe militare în momentul în care Moldova era atacată cu toată forța de către Sigismund, datarea campaniei moldovene în Maramureș la 1395 pare mai plauzibilă.

Această datare a expediției moldovene la 1395 este susținută, motivată politic la sfârșitul secolului XIV, de colaborarea dintre Bizanț, Sigismund și Drăgoșștii în afacerea Peri-Halici-Moldova (vezi notele 261, 262 și 265) și de funcția de comite al secuilor deținută de Balița, Drag, dar și Ioan, fii lui Sas, la 1390 (Ioan DRĂGAN *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, București, 2000, anexa II, p. 420), când o expediție extracarpatică a regelui ungar era în curs de pregătire (vezi nota 151). Posibilitatea (firească geopolitică) existenței unei direcții (nord/ nord-vestice) suplimentare de atac împotriva Moldovei se adaugă și ea elementelor care așează campania moldavă la 1395, o datare care nu trebuie considerată drept o certitudine absolută.

Neimplicarea directă a lui Vladislav Jagiello, problema ortodoxă, revendicările implicite ale Drăgoșștilor, forța militară condusă de Sigismund de Luxemburg, ostilitatea Țării Românești (vezi nota 88) fac din rezistența moldavă, respingerea armatei ungare și din supraviețuirea statală a Sucevei (prezentarea campaniei de la 1395 în *Istoria militară a poporului român*, volumul II, *Epoca de glorie a oastei celei mari. A doua jumătate a secolului al XIV-lea- prima jumătate a secolului al XVI-lea*, București, 1986 p. 164-166; R. MANOLESCU, *op. cit.*) componentele unui succes istoric, viu peste un secol (a se vedea lespedea lui Ștefan de la Răduți în C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 465). Indiferent de

- costuri, umane, teritoriale (este vorba de zona de la est de pasul Oituz, de pe cursul inferior al Siretului-principala legătură a Transilvaniei cu Gurile Dunării trecea prin pasul Oituz; vezi Alexandru I. GONȚA, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVI*, București, 1989, p. 43-44; R. MANOLESCU, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul în secolele XIV-XVI*, București, 1965, *passim*; Ion TODERAȘCU, *Unitatea românească medievală*, București, 1988, p. 98-101- Sigismund întărind, imediat după retragerea din Moldova, privilegiul emis de Ludovic în 1358 pentru brașoveni, D.R.H., D., no. 39, p. 72; și no. 88, p. 142-143) și politice (comparând Hindăul cu Posada, două bătălii similare prin condițiile lor de desfășurare și prin implicațiile lor statale, iese evidentă poziția, motivată de delicata relație cu Vladislav Jagiello și de condițiile politice regionale în care avusese loc campania ungară, poziție desigur exagerată, a lui Sigismund de Luxemburg, în raport cu atitudinea lui Carol-Robert de după 1330), Moldova evitase aplicarea "variantei finale" de către coroana ungară.
119. Vezi nota 88
120. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 463-464; de asemenea vezi în D.R.H., D. documentele emise de Sigismund la 1395 și legătura lor cu un control ungar asupra pasului Oituz.
121. Pentru situația Moldovei de la începutul secolului următor (primele trei decenii), cvasi-identică cu cea din luniile ianuarie-februarie ale anului 1395, Florin CONSTANTINIU, Șerban PAPACOSTEA *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul secolului XV-lea*, în "Studii", XVII, 1964, 5, p. 1129-1140.
122. *Ibidem*
123. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 72
124. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 283-284
125. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 98-100
126. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199
127. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 285-286
128. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 118-144; pentru întreaga relație a lui Witold cu cavalerii teutoni.
129. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 290
130. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 145-150
131. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 199-200
132. Șt. GOROVEI, *Îndreptări*, p. 114; B. GRECOV, A.I. IACUBOVSCI, *op. cit.*, p. 384-385
133. F. DVORNIK, *op. cit.*
134. *Ibidem*
135. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 291
136. J. PFITZNER, *op. cit.*
137. F. DVORNIK, *op. cit.*
138. *Histoire de la Pologne*, p. 150-151
139. Gh.I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 85
140. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 98-99 și 169-170
141. *Ibidem*
142. *Ibidem*
143. P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 26, P. ENGEL, *op. cit.*
144. Vezi pe larg în F. CONSTANTINIU, Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*
145. *Ibidem*
146. P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 381-382
147. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 463-464
148. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 217

149. P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 316
150. *Ibidem*, p. 284; D.R.H., D., no. 72, p. 118
151. *Ibidem*, no. 77, p. 125; C. REZEACHEVICI, *Mircea*, p. 747; la fel ca la 1395, și în iarna dintre 1390 și 1391 pare să fi fost pregătită o expediție ungară împotriva Moldovei. Motivele, pentru care aceasta n-a mai avut loc, rămân necunoscute. Din perspectivă extracarpatică se poate presupune că supunerea Țării Românești în aceeași perioadă să fi fost considerată drept o reușită suficientă pentru Sigismund de Luxemburg. Nu este imposibil ca preconizata expediție să fi fost doar o demonstrație de forță menită a conduce la supunerea statelor, sau măcar a unuia dintre ele, caz în care ea și-a atins obiectivul. La fel, nu se poate exclude complet o intervenție-amenințare a lui Vladislav la adresa lui Sigismund, intervenție care oprește preconizatul atac al regelui ungar asupra Moldovei.
152. Problemele interne și externe ale lui Sigismund și informațiile disponibile permit, pe moment, această afirmație.
153. Vezi în P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 29-30; în contextul relațiilor dintre Moldova și Polonia merită amintită o parte din descrierea care i-o Jan Dlugosz lui Vladislav: *Făgăduielile, cuvântul dat îl ținea cu strășnicie și nu schimba hotărârile, decretele și tratatele.*
154. J. MEYENDORFF, *op. cit.*, p. 250
155. *Ibidem*, p. 248; Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 384
156. D. OBOLENSKY, *op. cit.*, p. 290
157. *Ibidem*; vezi anterior deznodământul conflictului dintre Vladislav și patriarhie.
158. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 202
159. Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*, p. 293
160. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 176
161. Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*
162. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 283-284
163. C. REZEACHEVICI *Cronologia critică*, p. 451-452 și 456; Șt. GOROVEI, *Întemeierea Moldovei*, p. 135-136
164. *Ibidem*; în condițiile informației disponibile și a prezenței mărturiei Margaretei în sfatul lui Roman în 1393 (D.R.H., A., volumul I, no. 3, p. 5-6), se poate presupune că Petru și Roman aveau aceeași mamă, Margaretă, și același tată, Costea (foarte probabil). Rămâne neclar de ce doar Petru este *al Mușatei* și *al Mușatei* (cu funcția distinctivă pe care această precizare o implică), neexistând o individualizare similară și pentru Roman. O explicație ar fi faptul că la moartea lui Lațcu sau la cea a lui Costea, Petru nu concurează cu fratele său mai mic, ci cu alți pretendenți la tron, în acest context decisiv pentru istoria Moldovei, susținerea și impunerea sa internă fiind rezultatul originii mamei sale.
165. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 65-69
166. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 197-198
167. J. PFITZNER, *op. cit.*
168. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 198; Jagiello cedează teutonilor Samogiția și recunoaște supremația-suzeranitatea ordinului. Luptele lituaniene interne și poziția ordinului cavalerilor teutoni față de acestea au remarcabile similitudini cu conflictele moldave "tutelate" de Vladislav peste un deceniu.
169. *Ibidem*; este o constatare surprinzătoare pe care lipsa informațiilor năimiedică însă să o studiem în detaliu. Pentru urmașii lui Olgherd problema nu era reprezentată de ortodoxie ca formulă confesională a, potențiale și obliatorie, macro-înceștinări lituane, ci de Biserica Rusă și de nesiguranța din relația cu patriarhia bizantină. Este dificil de distins realitatea de secol XIV între multitudinea de interpretări-justificări "completate" de situația informațiilor de epocă (oricum mai bună decât în ceea ce privește Moldova), însă, o macro-înceștinare ortodoxă nu pare să fi fost în dezavantajul răsăritean al Lituaniei, stabilindu-se o legătură medievală organică între minoritatea lituană și majoritatea rusă. Principala utilitate a acestei precizări-interpretări este în domeniul înțelegerii schiței pe care o încercăm.

170. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 69
171. *Ibidem*, p. 68-69
172. *Ibidem*
173. *Ibidem*; Witold, dar mai ales Vladislav par să fie extrem de conștienți de valoarea avută de confesiune și mai ales de apartenența lui Biserica Romei în condițiile expunerii catolice-apusene a zonei dintre Marea Neagră și Baltică.
174. *Ibidem*, p. 168-177
175. *Ibidem*, p. 97-100
176. C. CIHODARU, *Alexandru cel Bun*, p. 238-248 și p. 260; C. REZEACHEVICI, *Ringala-Ana. Un episod dinastic în relațiile moldo-polono-lituane din vremea lui Alexandru cel Bun*, în "RdI", XXXV, 1982, 8, p. 917-922
177. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 176; de exemplu un plan de uniune stabilit între Ciprian, Witold și Vladislav (1396) eșuează din cauza opoziției bizantine.
178. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 203; la congresul de la Luck (1429), Sigismund îi oferă practic lui Witold coroana Lituaniei, o ofertă mult mai clară fiind făcută de același monarh succesorului lui Witold, Svidrigello.
179. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 97
180. F. DVORNIK, *op. cit.*
181. *Ibidem*
182. În februarie 1386, Roman, în numele lui Petru, intervenea într-un proces de la Lvov, legat de negustorii germani din Cracovia și Lvov care fuseseră jefuiți de armeni în Moldova (P.P. PANAITESCU, *op. cit.*, p. 284-285). Asocierea pare să dateze din perioada 1378-1380, deoarece Roman (?) apare la 1380 ca martor într-un proces la Lvov (I. I. NISTOR, *op. cit.*, p. 166; apud. Alexander CZOŁOWSKI, *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, volumul V, no. 350, p. 56, Lwow, 1908). Datorită normalității nervoase moldo-ungare stabilite în aceeași perioadă și privilegiului emis în același an de către Ludovic pentru negustorii livovieni ar fi interesant de cunoscut rolul exact al lui Roman în epocă.
183. În iulie 1394, Roman "Petrilovici" (cu sens rusesc de "fiul lui Petru"), refugiat la curtea lui Vladislav, primește în dar o armură scumpă de la regele polon (C. REZEACHEVICI, *Cronologia critică*, p. 455). Alături de Roman se pare că se afla în Polonia și fratele său Ivașcu, care intervine pentru Roman după o tentativă nereușită a acestuia de a cuceri tronul Moldovei și îi garantează lui Vladislav, în 1400, supunere totală în cazul în care, cu asentimentul monarhului jagiellon, fiul lui Petru ar deveni domn al Moldovei (*Documente moldovenești*, volumul II, no. 169, p. 617-618).
184. Odată cu schimbarea legitimității statale, în mod firesc, puterea Margaretei s-a redus considerabil. Nu știm care i-a fost poziția față de mutația moldavă. Această părere nu putea să fie favorabilă în întregime. După cum o arată prezența ei alături de Roman, Margareta a fost nevoită să se adapteze schimbării și să o accepte la fel ca și eliminarea de la succesiune a fiilor întâiului ei născut. Nu ar fi exclus ca prezența ei să fie una de decor, rolul Margaretei fiind simbolic.
- Cazul Margaretei implică și o altă problemă. Dacă Petru a devenit catolic alături de mama sa, atunci și Roman trebuie fi fost botezat după rit apusean, el revenind alături de fratele său la ortodoxie, cum era firesc pentru cei implicați în conducerea politică a Moldovei. Situația internă neîmpiedică să afirmă cu certitudine acest lucru. Însă, nu ar fi fost normal ca Margareta să-l lase pe Roman ortodox. Într-o singură situație speculativă, prin analogie cu Lituania, și datând botezul Margaretei după domnia lui Iațcu, se pot găsi rațiuni pentru neschimbarea confesiunii de către Roman. Fratele mai mic al lui Petru nu trebuia să atenteze la tronul ducal. Dar, rămânând ortodox, Roman putea să fie folosit de cercurile ortodoxe din țară și din vecinătate pentru a-l răsturna pe Petru, cercuri a căror existență este atestată direct și indirect de timpul conversiei lui Iațcu și al legitimării Moldovei (1370-1372).
185. În stadiul de organizare internă al Moldovei, când este de presupus existența de numeroase autonomii locale, datând din perioada statalității timpurii (pentru această problemă vezi Șt. GOROVEI, *Istoria în palimpsest: Moldova dinainte de Moldova*, în "RI", sn, VI, 1995, 1-2, p. 51-55). Astfel, necunoscându-se exact funcționarea agregărilor politice care preced expansiunea moldavă spre sud, ducele Moldovei

- putea acționa direct doar pe domeniul înaintașilor săi sau pe teritoriile care fuseseră cucerite, supuse prin forța armelor. Cetatea Albă nu poate fi încredințată de Petru lui Roman din cauza statutului ei (în plus, Roman nu este menționat de genevezi la 1386) și datorită riscurilor politice implicate de încredințarea portului unui membru al dinastiei. Neștiindu-se nimic despre data la care Moldova controlează zona de pe cursul inferior al Siretului, dintre Oituz și Gurile Dunării ("Țară de Jos" ar fi putut intra sub autoritatea lui Roman), "domeniul" lui Roman trebuie să se fi aflat în jumătatea nordică a Moldovei domnești.
186. Vezi notele 118 și 187 și anterior sfârșitul domniei lui Roman, titulatura adoptată dea cea în relația cu Jagiello.
187. *Ibidem*; cf. A. SACERDOȚEANU, *op. cit.*, p. 776, nota 2; apud. J. CARO, *Geschichte Polens*, volumul III, Gotha, 1869, p. 64; Petru vine la Lvov însoțit și de Roman, o informație care ar merita verificată, deoarece este normal și conform cu practicile ulterioare ale lui Vladislav, de arbitraj al succesiunii moldave (nota 194), ca acesta să fi încercat (și reușit) să se asigure și de fidelitatea lui Roman, odată cu cea a fratelui său. În aceste condiții, ar fi foarte probabil că presiunea polonă să fi vizat integral conducerea Moldovei, dincolo de rivalități, și nu doar pe Petru și apropiații săi.
188. Discuția la Șt. GOROVEI, *Genealogia domnilor Moldovei din veacul XIV*, în "AIIAI", XXX; 1993, p. 623-643
189. Emilian VÎRTOSU, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și în Moldova*, București, 1960, p. 223-225; vârsta minimă pentru ascensiunea, fără regentă, la tron este de 15 ani. Dacă Roman Petrilovici (din cauza acțiunii sale de la 1399 trebuie să presupunem că el este mai bătrân decât Ivașcu) avea 15 ani în 1391-1392 la moartea lui Petru, atunci el se născuse în 1376-1377. În consecință, Petru era căsătorit de dinainte de 1375-1376. Este o posibilitate riscantă, ținând cont de faptul că Petru pare să fi fost destul de tânăr, chiar minor, în aceeași an, deoarece, cu îndoiele firești pentru imaginea neclară a Moldovei, Margareta este mai mult decât o sursă maternă de legitimitate.
- Cu excepția funcționării principiului ridicării în scaun al celui mai vârstnic membru al familiei (C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 456; trebuie luăm în considerare succesiunea moscovită care era reglementată în acest fel; cf. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 229; dar și dorința naturală de a lăsa tronul descendenților direcți), Roman Petrilovici și, implicit, Ivașcu par să fi fost minori la moartea lui Petru. Un alt element care trebuie luat în considerare este vârsta lui Ștefan, urmașul lui Roman. Dacă Ștefan este fiul lui Roman (C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 460-461), iar Roman este mai tânăr decât Petru, atunci înseamnă că tronul Moldovei a fost disputat, în bună măsură, de oameni foarte tineri.
190. Șt. GOROVEI, *op. cit.*
191. Vezi nota 189
192. C. REZEACHEVICI, *op. cit.*; Șt. GOROVEI *Întemeierea Moldovei*, p. 135-136
193. *Ibidem*
194. În comparație cu domnia lui Petru (ultimii ei ani) și cu domnia lui Ștefan, Roman pare să ducă o politică de forță în relația cu Vladislav. Iar, regele joacă la două capete. Dacă Ștețco (Ștefan) este fiul lui Roman (C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 461), atunci, în aceeași lună cu fiul lui Petru (iulie 1394), Ștefan primește și el același echipament militar de preț ca și vărul său. O altă posibilitate, dată de condițiile instalării pe tron ale lui Ștefan (vezi nota 118), este ca acesta să se fi revoltat, să fi fost instigat să se ridice (ținând cont și de vârsta pe care el putea să o aibă la aceea dată, tânăr sau matur; vezi și nota 189), împotriva tatălui său. În ambele cazuri, Vladislav controla succesiunea lui Roman, "arbitrând" competiția dinastică pentru stăpânirea Moldovei.
195. Vezi nota 58
196. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 164, p. 605-606, actul din ianuarie 1388 prin Vladislav anunță/ certifică împrumutul obținut de la Petru și garantat cu Pocuția, dar și cu Halici.
197. Vezi anterior
198. A se vedea de exemplu numai cazul lituan.
199. Vezi anterior

200. Gh.I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 81-85; este practic singura lucrare în limba română în care Andrei este studiat.
201. *Ibidem*; în special p. 84, nota 1
202. *Ibidem*
203. *Documente*, volumul I, 2, no. 124, p. 160-161
204. Jan SYKORA, *Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațcu: lupta pentru independență și afirmare pe plan extern*, în "Rdl", XXIX, 1976, 8, p. 1135-1151; trebuie subliniat faptul că, deși Moldova a devenit ducat, stat catolic recept, și nu mai este o agregare politică "schismatică", Ludovic o consideră un simplu voievodat în cadrul "pactului de neagresiune" încheiat cu Carol IV de Luxemburg (*ibidem*, p. 1150). Amplasarea Moldovei "între" și "peste" două regate (Cumania și Galiția; pentru aceste regate vezi Ș. PAPACOSTEA, *Români în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, *passim*; idem *Triumful luptei*, p. 40; P. ENGEL, *op. cit.*, p. 90-107) a căror coroană "era purtată" de Ludovic se adăuga și ea piedicilor care-l opreau pe monarhul angevin de la a purta și titlul de duce al Moldovei Lațcu, al cărui titlul ducal îl poartă Petru, trebuie să-i reziste în aceste condiții lui Ludovic.
- Legitimitatea sa catolică este sigur mai mult de nimic (nu se poate trece cu vederea faptul că, pentru un teritoriu, "jumătate" din Moldova domnească și fără ieșire la Marea Neagră, Lațcu primește titlul de duce). Garanția pontificală este mai solidă decât o legitimitate ortodoxă în fața lui Ludovic deoarece ea evită definirea schismatică adversă într-un context regional extrem de delicat. Problema este strict una politică (a pretențiilor avute de Ludovic la est de Carpați), o problemă agravată de faptul că Moldova făcea parte de drept din aceeași familie statală ca și Ungaria. Tot ce înțeprindea monarhul angevin împotriva statului românesc avea doar justificări feudale și nimic mai mult.
- Moldova se putea baza doar pe ea și pe subțirele fir legitimator dintre Siret și Sfântul Scaun care se zbătea între Roma și Avignon. Nu exista în zonă o forță catolică care să o poată susține împotriva lui Ludovic. Dar, nici Bizanțul nu face vreo ofertă Moldovei. Astfel, frustrările care se acumulează și prin vecinătatea cu mediul ortodox rus, dar poate și în relație cu Țara Românească, nu împiedică perpetuarea ducatului la doi ani după dispariția lui Ludovic în 1382.
205. Dincolo de problema purității creștine și practicile creștinismului popular, până la existența pe un teritoriu românesc, controlat de autoritate politică românească, a unei structuri ecleziastice ortodoxe de rang episcopal, cel puțin, o structură recunoscută ca atare de patriarhie, se poate vorbi cu greutate, în primul rând din punct de vedere statal, de ortodoxie, fiind de preferat o formulă de tip "creștinism de accent răsăriteană", o formulă aflată în conformitate cu funcția politică, statală, a religiei, cu ritual folosit în cadrul comunităților românești și cu formele credinței locale.
206. Gh. I. MOISESCU, *op. cit.*
207. *Ibidem*
208. *Documente*, volumul I, 2, no. 146, p. 197; documentul în forma sa integrală, în special cu mențiunea din finalul scrisorii, la C. AUNER *Episcopia de Seret*, p. 242-243. Protecția pe care Sfântul Scaun i-o asigură Moldovei, de la simplu locuitor la duce, cu condiția păstrării și dezvoltării credinței apusene conduce teritoriul statal moldav spre o poziție specială în lumea catolică. Statutul Moldovei pare să semene cu cel al unui pământ aflat în *patrimonium Petri*, o poziție similară cu cea afirmată mult mai clar de Sfântul Scaun pentru Ungaria în secolul XIII (pentru statutul Ungariei în lumea controlată de papalitate vezi pe larg Șerban TURCUȘ, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, *passim*; pe o situație particulară, vezi idem, *Sinodul de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001, *passim*). Formula protecției pontificale este departe de a fi derizorie și ușor anulabilă, contribuind la reacția lui Ludovic, dar, foarte probabil și la rezistența statală a Moldovei în condițiile deosebit de defavorabile precum cele din anul 1377 (pentru evenimentele din acest an vezi Ș. PAPACOSTEA *Înfruntarea finală*, p. 122-140).
209. *Ibidem*
210. Ș. PAPACOSTEA, *Triumful luptei*, p. 67, nota. 96

211. Schimbarea s-a produs în intervalul mai 1384-septembrie 1387. Data exactă la care Petru a renunțat la catolicism și revenit la ortodoxism este imposibil de stabilit. Plasarea apariției mitropoliei Maurovlahiei în anii 1385-1386 poate restrânge intervalul temporal. Din punct de vedere politic ar fi fost o mare greșeală din partea lui Petru de a fi renunțat la garanția catolică înainte de a obține pe cea ortodoxă, cel puțin formal, deoarece, la Lvov și ulterior, documentele indică un voievod ortodox și nu un domn ortodox. Astfel, datarea schimbării se restrânge strict la perioada 1386-1387, la aproximativ douăzeci de luni (vezi și nota 215 pentru cererea de mutare a lui Andrei făcută de Jagiello la Roma). Luând în considerare și chestiunea înțeleșurilor bizantine avute de Moldova ortodoxă, nu se poate exclude, dar nici confirma posibilitatea ca misiunea încredințată de Ioan VI Paleologul lui Ciprian să fi implicat și transmiterea acordului bizantin de principiu, transmiterea acceptului formal pentru legitimarea statală a Moldovei.

În aceste condiții, respectând logica interesului politic, Petru trebuie să fi revenit la ortodoxie între mai și septembrie 1387. Scoțând din această perioadă, durata de până într-o lună a unei călătorii (informării) între Constantinopol și Suceava, înseamnă că Petru a devenit ortodox cu cel mult trei luni înainte de închinarea de Lvov. O revenire la ortodoxie înainte de a avea minime asigurări de la Constantinopol ar fi fost periculoasă, într-o situație oricum riscantă (vezi și nota 279, în comparație cu "statutul catolic" al Moldovei; notele 208 și 216).

212. Gh.I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 81-85

213. *Ibidem*, p. 84, nota 1

214. *Ibidem*

215. *Ibidem*, p. 85 și 117; N. IORGA, *Studii și documente*, volumul I *Socotilele Bistriței*, II *Acte relative la istoria cultului catolic în Principate*, București, 1901, p. XXIX (în prefața despre propaganda catolică până la 1500), datează mutarea lui Andrei la Vilnius pe 17 februarie 1388 (12 martie la Gh. I. MOISESCU). iar înscăunarea are loc pe 6 mai. Cf. Gh. I. MOISESCU bula papală prin care este autorizată mutarea lui Andrei de la Siret la Vilnius, se găsește la Jgor DANILOWICZ, *Skarbiec dyplomatów papieskich cesarskich królewskich i ksiarzewych znajdujących w bibliotece museum wilenskiego* (editor J. Sidorowicz), volumul I, Wilno, 1860, no. 551, p. 270 (lucrare neavută la dispoziție). În 1387 (fără mențiunea, fundamentală, a lunii), Vladislav I-a trimis pe Dobrogost, episcop de Poznan, la Urban VI pentru a-i cere întemeierea episcopiei din Vilnius și transferul lui Andrei de la Siret (Gh. I. MOISESCU; *op. cit.*, p. 85, nota 2).

216. La 1375 Ludovic înființează arhiepiscopia de Halici (Ș. PAPACOSTEA, *Întemeierea Mitropoliei*, p. 279). La 1391, *ad Haliciensem archiepiscopatum Russiae Metropolim longe lateque patenter, ut quae Russiam, Podoliam, Wolchiniam, Pocutiam et Walachiam contineat* (*ibidem*, nota 4). Alături de ruși, pentru Rusia Roșie din jurul Haliciului, valahii, pentru Moldova din jurul Siretului, dau un nume etnic unei unități ecleziastice. Trebuie observată și că Pocuția este menționată ca unitate ecleziastică subordonată Haliciului. La 1412, în cadrul confuzului proces de mutare al arhiepiscopiei de Halici la Lwow, transfer devenit realitate abia în 1414 (Albert M. AMANN, *Abriss der ostslavischen Kirchengeschichte*, Wien, 1950, p. 106-110), Siretul apare pentru prima dată aflându-se ca scaun episcopal sub controlul unei arhiepiscopii (*Documente*, volumul I, 2, no. 402, p. 487-490) și nu în legătură directă cu Sfântul Scaun.

Stabilirea unei relații vasalice formale între Ludovic și Petru începând cu 1378 (Ș. PAPACOSTEA, *Triumful luptei*, p. 95; părere contestată de Șt. GOROVEI, *Întemeierea Moldovei*, p. 174-210), coroborată cu acordarea Pocuției ca feud lui Petru de către Ludovic (Ș. PAPACOSTEA, *Moldova începuturilor*, p. 40-48), a condus la presupunerea că întreruperea legăturii, ecleziastice și statale, directe dintre papalitate și Moldova ar data din perioada 1378-1382. Păstrarea legitimității catolice de către Moldova după moartea lui Ludovic, după "defecțiunea" generală care cuprind sistemul angevin și întârzierea cu care ea alege legitimitatea ortodoxă sunt greu de explicat în aceste condiții.

În ceea ce privește Pocuția, acordarea ei de către Ludovic lui Petru se bazează pe justificările folosite de domnii moldoveni în conflictul de durată cu Polonia, Suceava susținând că datorează

Pocuția Regatului Ungariei și nu coroanei polone (*ibidem*). Dacă Moldova ar primit Pocuția de la Ludovic și ar fi acceptat-o din nou de la Vladislav, peste un deceniu, într-o situație delicată, dacă nu dubioasă, această dublă acceptare vasalică a Pocuției ar însemna că Petru a comis o gravă greșeală politică, monarhul angevin așezând în durată un măr al discordiei între Polonia și Moldova. Cu precizare că nu se cunoaște nimic exact despre mecanismul interior al Moldovei la aceea dată sau despre capacitățile politice ale lui Petru, ar fi fost o gafă mult prea evidentă pentru ca Petru să o săvârșească. În plus, evenimentele (conflictul româno-polon cu implicare ungară) din Țara Sipișului, din zona Pocuției, într-o perioadă în care exista/existase (în funcție de datarea evenimentelor la 1359 sau la 1367-1368; bibliografia la C. REZEACHEVICI, *op. cit.*, p. 432-443) o legătură vasalică-administrativă între structurile românești est-carpatice și sistemul angevin.

Perpetuarea politică, sub formă voievodală, ducală și apoi domnească, a structurilor românești de pe cursul superior al Siretului, permanența regională a celor două regate, conduc spre o problemă a "Pocuției" cu decenii înainte de 1387. În aceste condiții, Pocuția din actul halician de la 1391 este expresia unei realități nelegate de perioada 1378-1382 și corespunde, în primul rând, sistemului de relații moldo-polon stabilit la 1387.

Este evident că apariția arhiepiscopiei de Halici trebuia să aibă și o finalitate moldavă pentru Ludovic. Incluziunea teritoriilor de la Răsărit de Carpați în aria de autoritate catolică a Haliciului, incluzere având susținere din partea tradiției jurisdicționale ortodoxe, era un lucru firesc în contextul revendicărilor lui Ludovic. Această incluzere, certă la 1391, nu înseamnă însă în mod automat întreruperea legăturii directe (formale) dintre Sfântul Scaun și Siret. Papalitatea nu a renunțat niciodată la o creație statală-regală a sa. Întotdeauna aceste creații au renunțat la legitimitatea catolică obținând, revenind la, legitimitatea statală ortodoxă (cazul sârb, cazul bulgar, cazul halician de secol XIII și chiar cazul Lituaniei lui Mindaugas din a doua jumătate a secolului XIII).

Andrei se bucură de prea multe atenții și pare să aibă o relație specială cu Ludovic, pentru ca episcopul de Siret să fie un simplu prelat în zona schismatică. Totodată, Urban VI, papa care ar fi trebuit să aprobe trecerea (de către Ludovic) a Siretului sub autoritatea Haliciului, se opune la început mutării lui Andrei de la Siret la Vilnius. Astfel, trecerea incluziunii episcopiei de Siret (și nu supunerea nominală a teritoriului moldav) în arhiepiscopia de Halici apare drept o consecință a mutației statale moldave. Ea se leagă de evenimentele dintre 1385 și 1387 care au adus Moldova în lumea ortodoxă și în relații de vasalitate cu Polonia lui Vladislav Jagiello.

217. J. MEYENDORFF, *op. cit.*, p. 200-241

218. C. MARINESCU, *op. cit.*, p. 13

219. J. MEYENDORFF, *op. cit.*

220. Borys .A. GUZDIK, *Crisis and Reform. The Kyvian Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge, Massachusetts, 1998, p. 3-5

221. *Ibidem*

222. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 277-279

223. *Ibidem*

224. B.A. GUZDIK, *op. cit.*

225. J. MEYENDORFF, *op. cit.*

226. B.A. GUDIAK, *op. cit.*

227. *Ibidem*

228. Ș. PAPACOSTEA, *Întemeierea Mitropoliei*, p. 293

229. Th. SCHIEMANN, *op. cit.*, p. 285-286

230. *Ibidem*; D. OBOLENSKY, *op. cit.*

231. Pentru ideea și noțiunea de *prieteni ai monarhului* (laici și ecleziastici) vezi Ernst KANTOROWICZ, *Les deux corps du Roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, Paris, 1989, *passim*

232. Vezi nota 72

233. Pentru această posibilitate vezi Șt. GOROVEI, *La începutul relațiilor moldo-bizantine*, p. 853-879
234. B. A. GUZDIK, *op. cit.*
235. *Histoire du Christianisme*, volumul VI, *passim*
236. *Ibidem*
237. *Ibidem*
238. Oskar HALECKI *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient. 1355-1375*, Warsawa, 1930, *passim*
239. Vezi nota 235
240. *Ibidem*
241. Vezi nota 238
242. *Ibidem*
243. Vezi nota 4
244. A se vedea insistențele, amenințările și promisiunile papalității puternice de secol XIII la Ș. PAPACOSTEA, *România în secolul al XIII-lea. Între Cruciata și Imperiul Mongol*, București, 1993, *passim*
245. Pentru un stat care, până de curând, a fost catolic, singurele documente ale curiei papale privind Moldova se referă la cotidianul ecleziastic, la aspecte "banale" din viața bisericii. Nu avem referiri la marile evenimente, dar par să existe destule informații birocratice (vezi și Ioan C. FILITTI, *Din arhivele Vaticanului*, volumul I, *Documente bisericești. Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate*, București, 1913 (extras din "RC", II, 1913); *passim*).
246. Gh.I. MOISESCU, *op. cit.*, p. 111 și 117-118; N. IORGA, *op. cit.*, p. XLVII-XLVIII
247. *Ibidem*; amintirea acestor minuni este încă vie și puternică la 1646 când Bandinus străbate Moldova.
248. C. AUNER, *Moldova la soborul de la Florența*, în "RC", IV, 1915, *passim*
249. Ș. PAPACOSTEA, *Înfruntarea finală*, p. 124-127
250. J. MEYENDORFF, *op. cit.*; pentru spațiul românesc în ultimele două decenii ale secolului XIV vezi nota 278.
251. G. OSTROGORSKY, *Geschichte*, p. 388 sq.
252. *Ibidem*
253. Vezi perioada lui Photie (secolul IX) și a lui Kerularios (secolul XI) la F. DVORNIK, *The Photian Schisme. History and Legend*, Cambridge, 1948, *passim*; Steven RUNCIMAN, *The Eastern Schisme. The Eastern Schisme. A study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford, 1955, *passim*
254. John W. BARKER, *Manuel II Paleologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New-Brunswick-New Jersey, 1969, *passim*
255. G. OSTROGORSKY, *op. cit.*
256. *Ibidem*
257. *Ibidem*; B.A. GUZDIK, *op. cit.*; J. MEYENDORFF, *op. cit.*; D. OBOLENSKY, *op. cit.*
258. *Ibidem*
259. *Ibidem*
260. *Ibidem*
261. Radu POPA, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 232-237; Ș. PAPACOSTEA, *Întemeierea mitropoliei*, p. 284-286
262. F.H.D.R., volumul IV, XLV "Actele patriarhiei din Constantinopol", no. 34, p. 230-233; no. 35, p. 232-233
263. Vezi nota 261

264. Vezi nota 4; pentru relația Biserică-stat, ecumenism-interes politic, în cadrul concepțiilor lui Sigismund de Luxemburg, comportamentul său din timpul congresului de la Luck (1429) este elocvent. Sigismund îl tentează pe Witold cu o coroană regală, face ortodoxiei un elogiu unicat în mediu statalității catolice (ortodoxia este superioară practic catolicismului), și în final cere aplicarea tratatului de la Lublau (1412) și desființarea statală a Moldovei.
265. Ș. PAPACOSTEA, *op. cit.*; Bizanțul are nevoie de sprijin din partea lui Sigismund și de ascultare din partea Moldovei, dincolo de problemele ei statale. Pe când Sigismund este cooperant, Moldova refuză să se supună, iar Bizanțul, pragmatic, trebuie să se adapteze la această situație delicată, atât pan-ortodox, cât și politic.
266. Idem, *Bizanțul și cruciata la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în *Evul Mediu Românesc*, p. 47-70
267. Idem, *Întemeierea mitropoliei*, p. 292-295
268. J. MEYENDORFF, *op. cit.*; D. BOLENSKY, *op. cit.*
269. D.P. BOGDAN, *Cancelaria lui Mircea cel Mare (I și II)*, în "RdI", XXXIX, 1986, 7, 8, *passim*; L. ȘIMANSCHI, G. IGNAT, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I, II)*, în "AIIAI", IX, 1972; X; 1973, *passim*
270. Ș. PAPACOSTEA, *Triumful luptei*, p. 45-48; F.H.D.R., *op. cit.*, no. 9, p. 196-201; no. 10, p. 201-203
271. Vezi nota 216
272. Vezi nota 34 și nota 278
273. F.H.D.R., *op. cit.*, no. 10, p. 203-204
274. C. AUNER, *Episcopia de Seret*, p. 226-245; idem, *Episcopia Milcoviei*, p. 60-80
275. Vezi F. SOLOMON, *op. cit.*; idem, *Domn și Biserică în Țara Moldovei în a doua jumătate a secolului XIV. Implicații haliciene*, în "AIIAI", XXXII; 1995, p. 25-35
276. Vezi nota 216
277. Vezi notele 115 și 116
278. *Ibidem*; problema relațiilor dintre statele românești este delicată și nu poate susține o imagine uniformă, liniară în timp, imagine creată prin extrapolarea de colaborări și sentimente românești (sentimente, existente în epocă, dar care aveau doi utilizatori domnești). Constrângerile geopolitice, "intersecția" concurențială de la vârful Carpaților, "pe" legătura dintre Transilvania și Gurile Dunării, trece într-un plan secundar datorită amenințării angevine comune și din cauza afirmării unei a treia agregării românești în zonă. După dispariția concurențelor politice extracarpatiche (1382 moartea lui Ludovic-1389 medierea moldavă a apropierii Munteniei de Polonia/1391 intrarea lui Mircea în sistemul lui Sigismund), Țara Românească și Moldova stau față în față. Între mizele colaborării dintre Petru și Mircea, Alexandru și Mircea se așează o perioadă dominată de inițiativa românească individuală și de utilizările externe ale acestora.
- Instalarea lui Alexandru cel Bun de către Mircea pe tronul Moldovei, se pare că este urmată de o intervenție a domnului muntean la Constantinopol pentru rezolvarea problemei moldo-bizantine (Șt. ANDREESCU, *Constituirea principatelor române*, în *O istorie a românilor* (coordonatori Stephen FISCHER-GALAȚI, Dinu C. GIURESCU, Ioan-Aurel POP), Cluj-Napoca, 1998, p. 74) se asociază cu o reglementare favorabilă Țării Românești a chestiunii Siretului Inferior, a legăturii Oituz-Brăila. Această reglementare se desprinde din privilegiul acordat de la Alexandru cel Bun negustoriilor din Lvov în 1408 (*Documente moldovenești*, volumul II, no. 176, p. 630-636) și din serioasele dificultăți create lui Ștefan cel Mare de invocarea ungară și munteană a înțelegerii dintre Alexandru și Mircea (Ș. PAPACOSTEA, *La începuturi*, p. 114, nota 32). Relația moldo-munteană are două dimensiuni majore, teritorială și spirituală.
- Așa cum primele biserici de la Curtea de Argeș și Rădăuți, de la începutul statelor românești stau sub semnul Sfântului Nicolae (pentru valoarea ortodoxă a acestui sfânt vezi considerațiile lui Daniel BARBU, *Sur le double nom du prince de la Valachie Nicolas-Alexandre*, în "RRH", XXV, 1986, 4, p.

287-300), lăcașurile de la Cozia și Siret, ambele având un plan triconc, sunt închinat Sfintei Treimi (pentru importanța politică, aproximativ în aceeași perioadă, Sfântul Seghei întemeiând, lângă Moscova, lavra Sfintei Treimi, și aura isihastă a acestui hram vezi Dan MUREȘAN *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în "SUBBH", XLIV, 1999, 1-2, p. 14-15; M. PĂCURARIU, *op. cit.*, p. 314-316 și 392-394). Moldova, alături de Țara Românească și de Marele Cnezat al Moscovei, pentru a ne referi doar la zona dintre Marea Neagră și Marea Baltică (vezi și nota 250), face parte dintr-un mare orizont de întărire al creștinismului oriental, un orizont misionar ortodox (în măsura în care putem folosi termenul de "misionar" pentru demersurile Bisericii Ortodoxe). Iar, Moldova are o "tinerete" statală ortodoxă zbuciumată.

O precizare "intermediară se impune. Anii 1391/1395-1400 nu trebuie confundați cu perioada conflictuală dintre Ștefan cel Mare și Radu cel Frumos (vezi M. COSTĂCHESCU, *Arderea Târgului de Floci și a Ialomiței. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935, *passim*; Constantin A. STOIDE *Legăturile dintre Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în "SCI", VII, 1956, 1, p. 59-72) sau cu disputele dintre Moldova lui Alexandru cel Bun și Muntenia lui Dan II (C. CIHODARU, *op. cit.*, p. 238-248, I. MINEA, *op. cit.*, p. 163-170). În secolul XV, Moldova este deja bine definită din punct de vedere statal ortodox.

Problema geopolitică (Oituz-Gurile Dunării) și încadrarea vasalică antagonică (Moldova în sistemul polon, iar Țara Românească în cel ungar) sunt cauzele clare ale adversității dintre statele românești în ultimul deceniu al secolului. Adăugând acestor cauze cei 15 ani (?) catolici ai Moldovei (vezi notele 204, 211 și 216), importanța legăturii muntene cu Bizanțul (a se vedea și vizita făcută de Antonie în Muntenia pentru a se sfătui cu Iachint, înainte de a merge la Halici; nota 273), nu putem trece cu vederea, în condițiile creștine ale Evului Mediu, reverberațiile ortodoxe avute de rivalitatea moldavo-munteană. Țara Românească era în mod firesc interesată de o Moldovă ortodoxă și de legătura siretană. Țara Românească poate fi adăugată pe lista celor interesați de schimbarea confesională a conducerii moldave.

279. Șt. GOROVEI *La începutul relațiilor*, p. 853-879; V. LAURENT *Contributions à l'histoire des relations de l'Eglise Byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XVe siècle*, în "BSHAR", XXVI, 1945, p. 165-184; idem, *Aux origines*, p. 158-170; Jean DARROUZÈS *Les régestes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des Patriarches*, fascicolul VI, *Les régestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979, p. 449-451 (lucrare neavută la dispoziție: din această cauză subiectul este tratat în primul rând cu ajutorul interpretărilor care propun o datare timpurie); discuția se poartă pe baza datei la care a fost întocmită *Ektesis Nea* (ultima reglementare a scaunelor metropolitane subordonate patriarhiei constantinopolitane), reglementare realizată în timpul patriarhului Nil (1381-1388).

Începutul suzeranității polone care coexistă cu debutul metropolitan al Moldovei și respingerea primilor doi mitropoliți, Theodosie (discutabil; el poate fi doar un emisar) și Ieremia, de către statul românesc, fac din această datare un element vital pentru reconstituirea anilor 1386-1388. Deoarece textul amintește de "răposatul despot Dobrotici" (mort între februarie 1385 și martie 1387; pentru data morții sale vezi Sergiu IOSIPESCU, *Balica, Dobrotița, Ioancu*, București, 1985, p. 133-163), actul nu poate să fie mai vechi de 1385. Aceasta nu înseamnă în mod automat că o structură metropolitană pentru Moldova nu exista anterior. Structura pare să fie înainte de toate o inițiativă a patriarhiei (posibilitatea crește odată cu vechimea mitropoliei), motivată de lupta pentru limitele răsăritene ale Europei medievale.

Dacă mitropolia era anterioară reînnoirii lui Petru la ortodoxie (după mai 1384) atunci problema moldo-bizantină era dată de punerea de acord a interesului patriarhiei cu cel al voievodului moldav, un rol important revenindu-i împăratului în această situație. Astfel, dincolo de chestiunea duratei tratatelor (într-o perioadă de maximă accelerare a evenimentelor dintre Marea Neagră și Marea Baltică), stabilirea motivelor care l-au determinat pe Petru să accepte oferta bizantină/să se îndrepte spre Bizanț, în condițiile în care timp de peste trei ani (1380/1381-1384) el rămâne catolic, având la dispoziție episcopia ortodoxă de la Cetatea Albă pe baza căreia se construiește demersul statal ortodox al Moldovei. Nepierzând anterior legătura directă cu Roma, decizia lui Petru nu poate fi motivată decât prin nevoia unui control intern superior (evenimentele ulterioare infirmă apariția unei siguranțe ortodoxe pentru Moldova; dacă Moldova, respectiv Petru, a vrut mai mult, statul și conducătorul său au riscat să piardă totul) și prin riscul de a pierde legitimitatea catolică (această pierdere putea fi cauzată doar de încreștinarea Lituaniei și de încoronarea lui Vladislav, deși lumea statelor catolice n-avea un număr limitat de locuri, iar primirea

unui nou membru nu implica eliminarea unui membru mai vechi; când Moldova devine catolică, nici un alt stat nu devine ortodox).

Dacă mitropolia este ulterioară reîntoarcerii lui Petru la ortodoxie, ea fiind înființată în consecință după septembrie 1387, înseamnă că Petru, mai mult decât în oricare altă variantă, merge la risc la Lvov. Implicit, crește și importanța lui Ciprian, care, în cel mai fericit caz pentru Moldova, este agent dublu, bizantino-polon. Astfel, trecerea la ortodoxie a lui Petru ar putea deveni expresia unei disperări-constrângerii politice.

În ambele cazuri, indiferent de data înființării mitropoliei, Moldova, care, ducată catolic fiind, evitase aproape integral să depindă, politic și ecleziastic, prin Halici de Ungaria, ajunge, ca domnie ortodoxă, să depindă complet, prin același centru, de Polonia. Paradoxal, în raport cu axiomele interpretative, regatul catolic polon controlează ortodox mai bine Moldova, decât ar fi putut să-o facă Ungaria Angevină cu Ducatul Moldovei.

280. *Ibidem*

281. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 164, p. 603-604

282. O. ILIESCU, *Le prêtre*, p. 123-138

283. Vezi nota 281

284. Deși Haliciul este amanetat Moldovei, Petru sau Roman nu au nici o putere de decizie asupra mitropoliei, Vladislav fiind cel care hotărăște asupra ei. Respectând subordonarea ortodoxă a Moldovei, Iosif și Meletie sunt investiți la Halici, dar nimic mai mult. Trebuie remarcat că disputa dintre Bizanț și Moldova nu decurge numai din conflictul dintre concepțiile asupra relației dintre Stat și Biserică, ci rezultă și din politica lui Vladislav, din problema succesiunii lui Antonie, aceasta repercutându-se pe scară ierarhică asupra Moldovei. Interesant este că nu avem nici un indiciu că Roman, ocupând Pocuța, ar fi intrat și în Halici. Mai mult, Haliciul nu figurează între pretențiile la care boierii lui Ștefan se angajează să renunțe (vezi nota 100). Includerea Haliciului între garanțiile acordate de Vladislav lui Petru pare mai mult praf aruncat în ochi, decât o potențială posesiune a voievodului moldav. În aceste condiții, împrumutul de la 1388 se transformă aproape complet într-un preț plătit de Petru pentru stăpânirea sa.

285. *Ibidem*

286. Dacă nu mai există mitropolia Haliciului ar însemna că automat mitropolia Moldovei este "liberă", depinzând doar de Constantinopol. Mitropolia Haliciului a intrat însă în componența Kievului păstorit de Ciprian. Bagajul ecleziastic nistrean a fost adus pe malurile Niprului. În aceste condiții, Kievul ar putea pretinde jurisdicția asupra Sucevei.

După clasicul moment al regelementării amiabile, rămâne o problemă deosebită de interesantă a cărei rezolvare poate fi găsit în contextul post-florentin și în cadrul politicii răsăritene a lui Ștefan cel Mare (vezi I. CEBAN *Despre legăturile dintre Moldova și statul moscovit din secolele XV-XVIII*, în "Analele româno-sovietice", I, 1947, p. 76-80; Valeria COSTĂCHEL *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii și cercetări cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 169-202; Șt. GOROVEI, *Relații bisericești româno-ruse în secolele XV-XVIII*, în "AIIAI", XXXI, 1994, p. 601-607; vezi și notele 306 și 307). Studiul personalității lui Grigore Țamblac este și ea de natură să clarifice legătura dintre Suceava și Kiev (vezi Constantin I. KARADJA, *Portretul și stema lui Grigore Țamblac și misiunea sa la conciliul de la Constanța*, în "AARMSI", s.III, t. XXVI, 1943-1944, p. 141-150; Emil TURDEANU, *Grégoire Cambiac. Faux arguments d'une biographie*, în "RES", XXII, 1946, p. 46-81; Gheorghe MIHĂILĂ, *Grigore Țamblac*, în idem, *Literatura română veche (1402-1647)*, volumul I, București, 1969, p. 21-25; Muriel HEPPELL, *The Ecclesiastical Career of Gregory Cambiac*, London, 1979, *passim*). O altă zonă, istorică și istoriografică, care ar putea oferi răspunsuri privind relația ortodoxă moldavo-rusă se găsește în jurul unirii de la Brest din 1595-1596 (a se vedea Cesare ALZATI, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc* (ediție Șerban Turcuș), Cluj-Napoca, 1998, *passim*; Ștefan ANDREESCU, *Mihai Viteazul și Roma*, în idem, *Restitutio Daciae*, volumul III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul*, București, 1997, *passim*; Mihail V. DIMITRIEV, *Identité nationale et identité religieuse dans les lutes confessionnelles en Ruthénie(1596-1648)*, în *Politica e religione nell'Europa Centro-Orientale (sec. XVI-XX). Atti del 3° Colloquio Internazionale*.

- Viterbo, 7-9 giugno 2001* (a cura di Gaetano Platania), Viterbo, 2002, *passim*; Ambroise JOBERT *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté. 1517-1648*, Paris, 1974, *passim*). Motivațiile ulterioare secolului XIV pentru acest subiect al relației moldavo-ruse, relație parcursă cel puțin indirect de implicarea polonă, politică și ecleziastică, în ambele medii ortodoxe, sunt întregite de un simplu element din contextul livovian de la 1387, Lituania, care "lega" Suceava; Kievul și Moscova.
287. F.H.D.R., *op.cit.*, no. 66, p. 268-273; p. no. 67, p. 272-277; în aceste documente pare să existe o contradicție între termeni, și Ioan de Luck, succesorul lui Antonie, succesor impus de Vladislav, putea să-i numească pe Iosif și Meletie
288. *Documente moldovenești*, volumul II, no. 166, p. 609-611
289. Este vorba în primul rând de ultimul deceniu al domniei lui Alexandru cel Bun (vezi nota 176 și Ș. PAPACOSTEA, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în idem, *Evul Mediu Românesc*, p. 279-286).
290. Nelegarea statului polon al Moldovei de legitimitatea ortodoxă a statului românesc este relativă și mărginită de interesele de moment (a se vedea titulatura folosită de domnii moldoveni în *Documente moldovenești*, volumul II, *passim*; D.R.H., A., volumul I, *passim*; D.R.H., D., volumul I, *passim*). Această problemă, depinzând de condiția pe care Polonia dorea să-i o acorde Moldovei, nu este la fel de clară ca în cadrul relațiilor dintre Muntenia și Ungaria.
291. Studiarea relațiilor dintre cnezatele rusești (ortodoxe) și uniunea polono-lituană (catolică) în paralel cu abordarea jagiellonă a Moldovei poate oferi o serie de răspunsuri la această problemă (a se vedea Oswald P. BACKUS, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow. 1377-1514*, Lawrence, Kansas, 1957, *passim*).
292. Vezi notele 290 și 291
293. Ș. PAPACOSTEA, *Înfruntarea finală*, p. 122-140
294. Schimbarea confesiunii legitimității statale de către Moldova nu modifică sistemul de constrângeri exercitate asupra ei. Stabilirea unei distincții confesionale la nivel statal între Moldova și Ungaria are un impact estompat de politica lui Vladislav și de ecumenismul lui Sigismund, elemente care susțin în schimb conținutul extrem de pragmatic al formelor religioase și al problemelor politice.
295. A se vedea politica externă a lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare (C. CIHODARU, *op. cit.*, p. 210-248; Ș. PAPACOSTEA, *Relațiile internaționale*, p. 139-178).
296. Perpetuarea legăturii moldo-polone, care îmbină regimul vasalic cu realitatea politică, conduc spre această formulă (vezi nota 295 și V. CIOBANU, *op. cit.*, p. 23 sq.).
297. *Ibidem*
298. Șt. GOROVEI, *La începutul relațiilor*, p. 878-879; Alexandru ELIAN, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* (coordonator Mihai Berza), București, 1965, p. 197sq.
299. *Ibidem*
300. *Ibidem*; în imaginea acestei perioade "primirea" lui Manuel II Paleologul la Chilia, în 1424, și titulatura lui Alexandru cel Bun, reprezentarea sa iconografică (N. IORGA, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun. Cel dintâu chip de domn roman*, în "AARMSI", s. II, t. XXV, 1912-1913, p. 343-346), coexistă cu "radierea" mitropolitiilor dintre Iosif și Teoctist. Deși coroana primită de Alexandru este o imagine cronică tardivă (Valentin Al. GEORGESCU, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 44), domnia acestuia corespunde confirmării bizantine indiscutabile a statutului moldav.
301. Joseph GILL, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, *passim*.
302. Pentru o schiță a evoluției Moldovei de după moartea lui Alexandru cel Bun (1432) vezi Leon ȘIMANSCHI, *Criza politică din Moldova dintre anii 1432-1437*, în "AIIAI", XXXIII, 1996, p. 23-34; Ștefan ȘTEFĂNESCU, *În apărarea țării și a creștinătății. Țările Române în ierarhia medievală a statelor europene*, în *Istoria Românilor*, volumul IV *De la universalitatea creștină către Europa "patriilor"*, București, 2001, p. 273-335

303. C. AUNER, *op. cit.*

304. vezi și nota 302; pentru cadrul general: O. HALECKI, *From Florence to Brest*, Roma, 1958, p. 32-140; în principal pentru cadrul moldav: D. MUREȘAN, *op. cit.*, p. 3-57.; B.A. GUZDIAK, *op. cit.*, p. 295, notele 19 și 20; Al. ELIAN, *op. cit.*; F. SOLOMON, *Schisma și unitatea creștină în prima jumătate a secolului XV. Cazul moldovenesc*, în "AIIAI", XXXIII, 1996, p. 133-146; fără a intra în problema culpabilizării și a caracterului lui Iliăș sau în chestiunea poziției politice și confesionale ale lui Ștefan II, există o serie de elemente logice care merită relevate pentru începutul proiectului unionist în Moldova, dar mai ales pentru statutul statal a teritoriului de la est de Carpați.

După moartea lui Alexandru cel Bun (1432), Iliăș păstrează linia politică adoptată de tatăl său la sfârșitul domniei (vara lui 1431) și continuă alături de Svidrigiello și Sigismund de Luxemburg lupta împotriva lui Vladislav Jagiello. Problemele interne ale Moldovei, competiția domnească contribuie decisiv al înfrângerea lui Iliăș și la supunerea sa la mijlocul anului 1433. În timp ce Moldova este cuprinsă tot mai mult de lupte interne (1433-1435), Svidrigiello, jucând la două capete în lumea catolică (cu papa Eugeniu IV și cu conciliul de la Basel), pierde în Răsărit, prins între reticiențe politice catolice și ortodoxe, proiectul său unionist se dovedește nefuncțional. Deși, revenit, după plata unui scump preț teritorial, pe tronul Moldovei, Iliăș era lipsit prin dispariția lui Svidrigiello de orice sprijin statal în regiune. Marile rezultate ale anilor conflictuali 1431-1435 erau o puternică reticiență ungară și polonă la unirea Bisericilor și o Moldovă extrem de fragilă în plan intern și extern. Iliăș se putea baza doar pe deja suprasolicitata rudenie cu regina-mamă a Poloniei. Domnia însângerată a lui Iliăș nu avea alte proptele ortodoxe sau catolice.

Poziția lui Iliăș seamănă cu cea a lui Svidrigiello de la moartea lui Witold (1430), însă era mult mai delicată. Iliăș alege soluția lui Svidrigiello și intră în legături cu Eugeniu IV sperând marea recunoaștere statală. La conciliul de la Basel, unde se concentraseră interesele și eforturile Ungariei și ale Bizanțului, Iliăș nu avea nimic de căutat. Reprezentantul în Polonia al conciliului de la Basel, cardinalul Zbigniew Olenki îl sprijinea pe prea-ortodoxul Ștefan. La rândul său, Eugeniu IV avea nevoie de orice sprijin politic pe care-l putea primi, mai ales acum când Roma își pierduse sprijinul tradiționalelor sale regate misionare din Răsărit, Polonia și Ungaria. Calea politică era simplă, papa și domnul aveau nevoie unul de altul. Onorurile primite de mitropolitul Moldovei, Grigorie, recunoscut ca arhiepiscop de către Eugeniu IV și însărcinat cu o funcție misionară în Răsărit, indică că Roma era mai mult decât dispusă să-l sprijine pe Iliăș, domnia sa ortodoxă umând să intre pe cale unionistă în lumea catolică.

Dar, în martie 1436, în timp ce la Roma, Grigorie, trimisul lui Iliăș, primea tot concursul papalității, în Moldova, Iliăș era obligat să și-l asocieze voievodal pe Ștefan. Iar, prin întărirea ortodoxă a stăpânirii lui Ștefan, asocierea devine una domnească. Planurile lui Iliăș erau practic compromise. La sfârșitul anului și Bizanțul se orientează spre Eugeniu IV, iar unirea între Biserici intră pe bine-cunoscuta cale florentină, pe care Moldova nu mai acționează, explicat cel puțin, de una singură, ci alături de polul său constantinopolitan. Peste două decenii, înșelată de Roma și trădată de Bizanț, Moldova, rămasă ortodoxă, intră în timpul lui Ștefan cel Mare

Proiectul lui Iliăș este departe de a reprezenta visul periculos al unui nelegiuit. Însă nu implicațiile interne imediate sau florentine ale proiectului sunt cele mai importante pentru Moldova, pentru poziția statală a acesteia. Indiferent de confesiune, din perspectiva anilor 1384 și 1387, Moldova avea nevoie de o coroană care să o scape de problemele interne și externă de structură și simbolistică statală. La nivel ideal, această coroană trebuia să îmbine forța stăpânirii ortodoxe cu recunoașterea catolică integrală. Nici titlul ducal, nici titlul domnesc nu asiguraseră această condiție statală. Moldova trebuia să se elibereze de suzeranitatea polonă și sistemul voievodal al domniei.

305. *Ibidem*

306. Acesta este cazul clasicei prezentări din Dimitrie CANTEMIR, *Descrierea Moldovei* (traducere de Gheorghe Guțu; introducere de Maria Holban; comentariu istoric de Nicolae Stoicescu; studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu; indice de Ioana Constantinescu; notă asupra ediției de Dionisie M. Pippidi), București, 1973, p. 350-353; pentru relația "post-florentină" dintre moldoveni și latini vezi și textul din *Croniclele slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan* (ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu), București, 1959, p. 44-49; a se vedea și căile de interpretare date, în

- consecință și în prelungirea evenimentelor de la mijlocul secolului XV, teoriei politice din timpul lui Ștefan cel Mare (Dumitru NĂSTASE, "Necunoscută" ale izvoarelor istorice românești, în "AIIAI", XXX; 1993, p. 183-187).
307. În stadiul actual, se poate spune doar că propaganda ortodoxă generală nu avea nici un interes să compromită simbolul bizantin, a lovi în Bizanț este în general o opțiune locală (pentru implicațiile pe care unirea florentină le poate avea în Moldova vezi și Șt. GOROVEI, 1473: *Ștefan, Moldova și lumea catolică*, în "AIIAI", XXIX, 1992, p. 75-84; pentru interpretarea ecumenică dată spiritului cruciat de după 1453 a se vedea Aloisie I. TĂUTU *Spirit ecumenic între papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel mare*, în *Omăgiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu cu ocazia împlinirii etății sale de 80 de ani. Opere*, volumul I. *Istorice*, în "Bună Vestire. Organ de zidire creștinească", XVI, 1975, ianuarie-martie, p. 335-344).
308. Pentru o schiță tipologică a reacției moscovite vezi D. OBOLENSKY, *op. cit.*, p. 394-399
309. Vezi nota 304 și 307
310. Petru separatismul ortodox al Serbiei și pentru condițiile în care Ștefan Dușan, un adversar al formelor catolice, acceptă unirea cu Roma vezi în F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 99-101. Deși la 1375, pentru a susține valul anti-unionist și pentru a putea realiza un front ortodox îndreptat împotriva turcilor, patriarhia bizantină recunoaște drept patriarhia sârbă, această măsură nu este să modifice spiritul politic ortodox care definea statul sârb clasic. În plus, decizia bizantină nu însemna atât o reîntoarcere în *Commwealth*, cât recunoașterea individualității ortodoxe a Serbiei. Totodată, spiritul sârb se manifestă prin respingerea unirii de la Florența, motiv de ruptură definitivă cu Bizanțul. Rațiunile acestei respingeri vin dinspre condițiile specifice secolului XV (a se vedea Ladislav HADROVICS, *Le Peuple serb et son église sous la domination turque*, Paris, 1947; *passim*; pentru importanța nord-dunăreană a poziției sârbești vezi și M. DIACONESCU, *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, în "MT", I, 1997, 1-2, p. 29-62), se datorează simbiozei accelerate dintre sârb și ortodox, dar și riscului pierderii, dispariției sau doar al reducerii individualității ortodoxe sârbe (acesta fusese cazul Unirii de la Lyon din 1274, când solicitările bizantine, acceptate de Roma, au dus la anulare autonomiei Bisericii Sârbe; cf. *ibidem*, p. 97).
311. Pentru legăturile care pot stabili între mutația moldavă de la sfârșitul secolului al XIV-lea și structurile sârbești vezi Răzvan THEODORESCU, *Implicații balcanice ale începuturilor Mitropoliei Moldovei*, în *Români în istoria universală*, volumul III; I, p. 543-566; idem, *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-estului european*, în *Itinerarii medievale*, București, 1979, *passim*).
312. D. OBOLENSKY, *op. cit.*
313. Vezi notele 310 și 311; Moldova, dar și Țara Românească (a se vedea de exemplu discuțiile asupra lui Neagoe Basarab la Ion Radu MIRCEA, Petre Ș. NĂSTUREL, *De l'ascendance de Despina, épouse du voévode Neagoe Basarab. A propos d'une inscription slavonne inédite*, în "Rsl", VII, 1964, p. 435-437; Neagoe MANOLE, *Neagoe Basarab*, București, 1971, *passim*; dar și legăturile domnului și ctitorului ortodox cu Roma, formulele cunoscute de această relație), prin legăturile cu rămășițele sârbești, se apropie de spiritul statal sârbesc de la mijlocul secolului XIV, o apropiere, care, din cauza naturii acestui spirit, este prea puțin o recuperare indirectă, în extremis, a Bizanțului.
314. *Ibidem*
315. Deocamdată, cel puțin până la domnia lui Ștefan cel Mare (Colomeea, înainte de toate), luând în considerare cazul lui Alexandru cel Bun (vezi nota 300), vasal al lui Vladislav Jagiello, căruia îi prescrie la 1404 omăgiul în persoană, nu se identifică discrepanțe majore, organice, între idealul statal ortodox și realitatea politică apuseană (pentru idealurile statale vezi D. NĂSTASE, *Ideea imperială în Țările Române și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVII)*, Atena, 1972, *passim*).
316. Vezi notele 295 și 304
317. Este interesant de remarcat că Bizanțul atinge un maxim de reprezentativitate moldavă la două secole după dispariția sa (vezi N. IORGA *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutela-*

- rea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii ortodoxe, în "AARMSI", s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 207-236; Francisc PALL Les relations de Vasile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le patriarcat de Constantinople., în "Balcania", VIII, 1945, p. 60-140; D. NĂSTASE, Coroana împărătească a lui Vasile Lupu, în "AIIAI", XXXI, 1994, p. 43-52). După conflictul determinat de implicarea Bizanțului în problemele Moldovei, buna înțelegere caracterizând relația dintre Suceava și Constantinopol în timpul lui Alexandru cel Bun este permisă de distanța reală, politică (susținută geografic), stabilită între centre.*
318. B.D. GRECOV, A.I. IACUBOVSKI, *op. cit.*
319. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 182 sq.
320. *Ibidem*
321. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 203
322. *Ibidem*, p. 205, nota. 14
323. *Ibidem*
324. *Ibidem*, p. 203
325. *Ibidem*, p. 203 și 229-234; vezi și B.A. GUZDIK, *op. cit.*, p. 43-58; pentru Unirea de la Florența și Polonia vezi.
- O. HALECKI, *op. cit.*
326. *Ibidem*
327. *Ibidem*
328. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 196-197
329. *Ibidem*, p. 211-212 și 220-222
330. Ș. PAPACOSTEA Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu ordinul teutonic, în "RdI", XXXI, 1978, p.475-479
331. F.DVORNIK, *op. cit.*, p. 220-222 și 229-234
332. Începând cu anul 1440 titlul de mare duce al Lituaniei revine moștenitorului tronului Poloniei.
333. F.DVORNIK, *op. cit.*, p. 226
334. *Ibidem*
335. G. VERNADSKY, *op. cit.*, p. 316-320
336. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 229-231
337. *Ibidem*
338. Vezi nota 330
339. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 324-331; D. OBOLENSKY, *op. cit.*
340. Vezi nota 325
341. F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 229-236
342. J. PFITZNER, *op. cit.*, p. 99-100
343. Pentru o privire sintetică asupra evoluției cunoscute de uniunea polono-lituaniană în raport cu Răsăritul și cu Apusul, vezi F. DVORNIK, *op. cit.*, p. 206-249; K.V. BAZILEVICI, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, *passim*)
- La sfârșitul secolului XV, familia Jagiello controla Polonia-Lituania, Boemia și Ungaria. Exceptând pierderile suferite de Moldova și Țara Românească în favoarea Imperiului Otoman și teritoriile rusești pierdute de uniunea polonă-lituană (pierdere compensată de succesul baltic), urmașii lui Vladislav Jagiello controlau direct sau indirect, pe calea vasalității (Moldova, Țara Românească, statul cavalerilor teutoni) întreg spațiul creștin aflat la 1385-1386, între stăpânirea balcanică, viitoarea lume moscovită și Imperiul German. În aceste condiții, uniunea polono-lituană pare să fi confirmat integral previziunile hegemonice ale sfârșitului de secol XIV. Însă, este în primul rând o confirmare spre Apus, spre stăpânirea catolică tradițională, și nu spre Răsărit unde se aflase marea miză a secolului precedent.

Spațiul rus aluneca în stăpânirea Moscovei, iar Moldova lui Ștefan cel Mare și a fiilor săi face din suzeranitatea polonă o realitate nominală cu precădere. Controlul jagiellon asupra Țării Românești era limitat de evoluția relațiilor dintre Târgoviște și Buda și de dominația otomană. Uniunea polonă-lituaniană nu reușise cu adevărat decât în Apus și nu în Răsărit unde părea să se afle viitorul ei politic când Lituania devenise catolică, iar Moldova ortodoxă.

344. Pentru debutul implicării românești a Imperiului Otoman vezi Tahsin GEMIL *României și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, *passim*
345. Vezi nota 343
346. C. RACOVIȚĂ, *op. cit.*, p. 256-257; Șt. ANDREESCU, *op. cit.*, p. 72; este vorba fie de concedarea Cetății Albe de către Vladislav lui Petru (lucru imposibil, vezi nota 44 și așezarea de către Dlugosz a unei *Clavis Lepthanie* la Gurile Nistrului), fie de concedarea unui port Moncastro diferit de Cetatea Albă (lucru nesigur; pentru acest port vezi Ș. PAPACOSTEA, *Maurocastrum*, p. 911-916). Dacă Petru a primit un port-feud de la Vladislav (lăsând la o parte problema coloniei genoveze), atunci nu se explică afacerea Pocuției și lipsa oricărei referiri la acest port. În schimb, atunci când Moldova intră în posesia Cetății Albe este sigur că ea frustrează Lituania, aliată cu Hoarda. Frustrarea este directă dacă Lituania era cea care controla/ domina la aceea dată Gurile Nistrului.
347. Vezi nota 48
348. Vezi nota 279
349. Vezi nota 216
350. Vezi nota 304

CONFESIUNEA UNITARIANĂ ÎN BANAT ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

ADRIAN MAGINA

ABSTRACT. *The Unitarian Denomination in the Sixteenth Century Banat.* The Unitarian denomination was an interesting constitutive element of the Banat religious landscape in the second half of the 16th century. Emerged at the initiative of remarkable personalities such as superintendent Paul Karádi, it gained more and more adherents between 1565 - 1585, being characterized by its tendency to borrow Judaic features. The institutional organization under the form of a bishopric in such a radical manner was unique in Hungary at that time. Spread in towns like Timișoara and Caransebeș, it had little impact on the Romanian population, except for aristocratic elites, and it did not bring major changes in the traditional denominational framework of the area.

Secolul al XVI-lea a marcat din punct de vedere confesional și teritoriul Banatului, care va fi profund influențat de noile orientări apărute în sânul bisericii occidentale, respectiv de pătrunderea Reformei, factor ce avea să modifice situația religioasă existentă până atunci.

Penetrația Reformei pe teritoriul bănățean s-a făcut în detrimentul confesiunilor tradiționale, ortodoxia și catolicismul, în mod gradual, întâi în Banatul de Câmpie¹, ulterior în zona montană mult mai greu accesibilă și compact românească². S-a insistat în istoriografie în special asupra comunităților reformate românești din Caransebeș și Lugoj, comunități cu o bogată activitate culturală începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea și care va atinge apogeul în prima jumătate a secolului următor. Prin personalități de genul lui Mihail Halici sau Ștefan Fogarasi, comunitățile respective se vor impune ca centre ale calvinismului cu un rol important în promovarea limbii române³.

¹ Borovszky S., *Temesvármegye története*, Budapesta, 1913, p. 334; 347; I. H. Schwiker, *Geschichte des Temeser Banats*, Budapesta, 1873, p. 182-184. Un rol esențial în implementarea Reformei l-a avut nobilimea de funcție, respectiv comitele de Timiș, Petru Petrovici cunoscut în epocă drept "primul domn calvin", Rácz K., *A. Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 11.

² I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 81. Reforma pătrunde în zona montană la 1564 și capătă preeminență după 1566. Pentru caracterul românesc al zonei vezi I. A. Pop, *Instituții medievale românești*, Cluj, 1991, p. 76-77.

³ D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei (sec. XVII)* în Stat. Societate. Națiune, Cluj, 1982, p. 202-211. Pentru activitatea lui Mihail Halici și N. Drăganu, *Mihail Halici*, în "Dacoromania", IV, 1923-1924.

Există aspecte mai puțin cunoscute ale Reformei legate de prezența componentei radicale a acesteia în teritoriul bănățean. Confesiunea unitariană ca parte componentă a Reformei radicale va face parte din peisajul religios al Banatului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, căpătând în mare măsură un caracter aparte prin tenta iudaizantă spre care va evolua. Teritoriul bănățean se încadra astfel situației confesionale a timpului pentru că între 1565 și 1606 unitarienii dețin preeminența religioasă în Principatul Transilvaniei⁴.

Pătrunderea ideilor Reformei radicale are loc, surprinzător, mai întâi în zona montană a Banatului, teritoriul de câmpie fiind din 1552 sub ocupație otomană. Prezența unitariană a fost favorizată de nobilimea de funcție din acest spațiu, mai exact de banul de Caransebeș – Lugoș, Grigore Bethlen de Iktár. Acesta îl are capelan pe Paul Káradi, viitor superintendent unitarian al Ungariei de sud, care în 1561 îi dedică un comentariu asupra profetului Osea⁵ urmat în 1562⁶ sau 1564 de un comentariu asupra profetului Joiil⁷. Káradi unul dintre preoții dramatici maghiari reprezentativi ai veacului al XVI-lea⁸ va adopta ideile antitrinitare prin 1565, rezidând în Caransebeș până în jurul anului 1567, când se va retrage în Ardeal.⁹ Este interesant că Paul Káradi evoluează spre unitarianism în timp ce se găsea la Caransebeș, părăsind orașul după plecarea din funcție a protectorului său. În anul următor, 1568, este prezent ca arbitru regal din partea unitarienilor în "disputatio Albana" avută de aceștia cu calvinii¹⁰. Tot în perioada cât este ban Grigore Bethlen, în 1564, pătrunde Reforma în mediul românesc din Caransebeș în detrimentul confesiunii catolice de aici¹¹. Posibil ca banul să fi promovat inițial calvinismul, evoluând ulterior sub influența lui Káradi spre Reforma radicală, o parte a familiei Bethlen rămânând atașată religiei unitariene și în secolul al XVII-lea¹². Putem bănuși că

⁴ *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania*, Alba-Iulia, 2000, p. 31, nota 3 (autori Ana Dumitran, Gutor Botond, Nicolae Dănilă; citat în continuare *Relații*)

⁵ *Comentarius in Prophetiam Oseae. Dedicatio: Vitezlő Nemes Urnak Iktári Bethlen Gergeľynek, Király és Felsége Fő Tanácsának, Kárán Sebesnek Bánnyának, Székes Fejérváry Káradi Pál Istenek Kegyelmet és békeséget kívánja. Anno 1561*, apud Kénosi-Töszer I., *De typhographus et typhographis unitariorum in Transilvania*. Biblioteca scriptorum Transilvano-Unitariorum, Szeged, 1991, 128, Manuscrise unitariene nr. 1449, p. 17 (în continuare M. S. U.) aflate în Biblioteca Academiei Române filiala Cluj-Napoca (în continuare B. A. C.).

⁶ *Ibidem*, cu precizarea *Székes Fejérvári Káradi Pál, Te Uraságodnak predikatora*; cf. și M. S. U 1450, p. 227 (în B. A. C.)

⁷ Manuscrise în Colecția Kemeny Jozsef nr. 349, p. 159 (în continuare M. S. K. J) în B. A. C.

⁸ Jakab E., *David Ferenc emléke*, Cluj, 1879, p. 182.

⁹ Kanyáro F., *Unitáriusok Magyarországon*, Cluj, 1891, p. 98.

¹⁰ Disputa are loc în 8 martie 1568 în palatul princiar din Alba Iulia, întrunind reprezentanți de seamă ai Reformei maghiare: Petru Melius, Georgio Blandrata, Francisc David, Ștefan Basilius. Kénosi-Toszer, *op. cit.*, p. 98.

¹¹ I. D. Suci, *op. cit.*, p. 81-82.

¹² M. S. U., 1350, p. 57, (în B. A. C.); Kanyáro F., *op. cit.*, p. 98.

sub influența lui Káradi și cu sprijinul banului apare în această perioadă la Caransebeș și o mică comunitate unitariană, pe lângă cea calvină, a cărei tradiție se perpetuează după cum lasă să se întrevadă evoluțiile ulterioare¹³.

Preeminența unitariană în teritoriul Principatului va determina reacția calvină, mai ales că sub influența unor idei radicale chiliaste, unitariene și anabaptiste, are loc o mișcare populară în zona Debrecenului sub conducerea lui Gheorghe Crăciun¹⁴. Petru Melius, predicatorul calvin din Debrecen, ia atitudine contra antitrinitarilor în cadrul unor dispute la Oradea în 1569¹⁵ și la Csenger în 26 iulie anul următor¹⁶. Cu toate că la Oradea unitarienii sunt susținuți de Gaspar Békes¹⁷, nobil român din Banat care va evolua dinspre luteranism¹⁸ spre Reforma radicală, atitudinea intransigentă a calvinilor stopează radicalizarea Reformei în zonele Debrecen și Oradea, care rămân fidelei Sf. Treimi¹⁹. În urma acestei dispute un grup de unitarieni din care fac parte Ștefan Basilius, viitor predicator în Cluj, Paul Karádi, Benedict Ovári, fostul rector al școlii din Alba Iulia²⁰, Mathias Thordai împreună cu mai mulți tineri ardeleni, se îndreaptă spre zonele de la sud de râul Criș, aflate sub dominația otomană. Misiunea prozelită antitrinitară din 1570 e favorizată în aria de influență otomană de faptul că aceștia predicau anumite similitudini cu Islamul²¹, ceea ce nu putea decât să convină autorităților turcești. Grupul unitarian va institui preoți la Békés, Mako, Szeged, Simand și Timișoara, după ce în prealabil alungase predicatorii calvini. La împărțirea parohiilor la Simand rămâne Benedict Ovári, la Mako Mathias Thordai, iar la Timișoara Paul Karádi²². Este posibil ca o perioadă Karádi să fi fost predicator la Simand și Ovári la Timișoara. Acest fapt reiese dintr-o scrisoare a pastorului german Adam Neuser scrisă în 1574. Nevoit să fugă din Transilvania în urma unor intrigii, el se refugiază în zonele ocupate de otomani. Înainte de a ajunge acolo, la Lugoj, se întâlnește cu Karádi, căruia îi fusese recomandat de către Francisc

¹³ Un nucleu unitarian apare cel puțin în jurul banului al cărui predicator era Káradi. Nu știm dacă cei care adoptă ideile antitrinitare sunt maghiarii din oraș sau câțiva din majoritatea românească, însă fără îndoială erau într-un număr nesemnificativ în raport cu calvinii. Cei câțiva adepți erau susținuți de prezența banului după plecarea lui din funcție, Karádi, inițiatorul principal al curentului fiind nevoit să plece din zonă. Revenirea unitariană are loc spre sfârșitul al XVI-lea tot datorită nobilimii de funcție-vezi cazul Toma Tornyai.

¹⁴ N. T. Trâpcea, *Țarul Ioan Nenada și Gheorghe Crăciun, Oameni Negrii*, în "Balcania", 1939-1940, II-III, p. 338-341.

¹⁵ *Relații*, p. 25.

¹⁶ Kanyáro F., *op. cit.*, p. 84.

¹⁷ Bod P., *Historia unitariorum in Transilvania. Lugdumi-Batavorum*, 1776, p. 65.

¹⁸ *Călători străini despre Țările Române*, II, București, 1970, p. 365; Szadeczky L., *Kornnyáti Bekes Gaspar*, 1887, passim.

¹⁹ *Relații*, p. 25.

²⁰ Szekely S., *Unitária vallás Erdélyben*, Cluj, 1839, p. 198, Kénosi-Toszer, *op. cit.*, p. 17.

²¹ Fodor P., *The ottomans and their Christians in Hungary*, în *The Frontiers of Faith*, Budapest, 2001, p. 143-144.

²² Kanyáro F., *op. cit.*, p. 83-84.

David²³. Ajuns la Timișoara și urmărit de aceleași intrigi va fi silit să se convertească la Islam, fiind trimis apoi la Constantinopol, unde va și muri în 1576²⁴. Din aceeași scrisoare aflăm că Paul Karádi a fost nevoit să se refugieze din Simand împreună cu tipografia pe care o conducea, datorită reclamației românilor în fața autorităților otomane. Ajuns la Timișoara va încerca să pună în funcțiune tipografia cu ajutorul lui Ovări, prezentat drept predicator în acest oraș, fără să poată obține însă aprobarea necesară²⁵.

Referitor la tipografia amintită este probabil aceeași cu cea condusă de Karádi în 1569 la Abrud unde se tipărise "Comoedia Balassi Menyhárt"²⁶

Reclamația românilor vine într-un moment când aceștia se confruntau în zonă cu prozelitismul unitarian. Nu știm dacă reacția provine dintr-un mediu românesc reformat sau ortodox. Mai certă pare o inițiativă ortodoxă, diferențele dintre Reforma radicală și această confesiune fiind evidente. Demersul ar putea veni de la o autoritate ecleziastică ortodoxă, singura care ar fi putut mobiliza autoritățile otomane, la fel cum se va întâmpla în Bihor²⁷ și în Banat²⁸ în secolul al XVII-lea.

Reacția otomană apare într-un moment când antitrinitarii, deși propovăduiau apropierea dintre Islam și confesiunea lor, reușiseră să șocheze prin faptul că în loc să accepte convertirea propuneau unirea celor două religii într-o credință universală²⁹. Intervenția turcă nu a influențat major succesul antitrinitar pentru că din zona Mureșului și Banat acest curent se va răspândi în comitatele Tholna și Barania. În Szeged și Timișoara unitarieni conviețuiesc cu comunități catolice, iar în Mako au dispute cu reformații³⁰. În 1580 în acest din urmă oraș predicatorul unitarian Mathias Thordai se combatea în același lăcaș religios cu predicatorul calvin³¹.

O scindare în sânul bisericii unitariene apare în momentul când Francisc David, sub influența lui Sommer, Iacob Paleologul și Vehe – Glirius respinge adorația lui Christos și refuză botezul copiilor mici, mergând până la adoptarea circumciziei

²³ G. E. Lessing, *Gesammelte werke*, VII, Berlin, 1968, p. 593-595; Pirmát A., *Die Idiologie der Sibenburgen Antitrinitarien in der 1570 r Jahren*, Budapesta, 1961, p. 124.

²⁴ Pirmát A., *op. cit.*, p. 126.

²⁵ G. E. Lessing, *op. cit.*, p. 594.

²⁶ Dörney S., *A XVI. Száradi simandi nyomda*, în *Magyar Konyvszemle*, nr 2, 1964, p. 172-174; *opera a fost republicata in Regi Magyar Koltok Tara*, VII, (ed. Szilady A.), p. 261-290

²⁷ Cu sprijinul autorităților otomane episcopul ortodox de origine sârbă impune impozite membrilor celorlalte confesiuni, duce o campanie prozelită încercând chiar integrarea calvinilor în structurile instituționale ortodoxe. Lupșa S., *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, I, Oradea, 1935, p. 17-18. Biserica ortodoxă avea cele mai mari privilegii în Imperiul Otoman dintre toate grupurile creștine, de multe ori turcii colaborând și susținând politica acestei confesiuni. Fodor. P., *op. cit.*, p. 140-141.

²⁸ Este vorba de reacția dură a unui alt episcop ortodox în fața ofensivei misionare catolice, fapt ce a dus la întemnițarea și maltratarea câtorva călugări franciscani de către autoritățile otomane. Toth G. I., *Relationes misionarum in Hungaria et Transilvania* Szeged, 1993, p. 82-83.

²⁹ Fodor P., *op. cit.*, p. 143.

³⁰ Szakály F., *Mezőváros és reformacio*, Budapesta, 1995, p. 294.

³¹ Kanyaro F., *op. cit.*, p. 91, nota 1.

și sărbătorirea sâmbetei³². În Banat ideile lui Dávid vor fi preluate de Karádi și Ovári, care se pronunță împotriva adorației lui Christos ca și Dumnezeu, adoptând în același timp și unele idei chiliaste. Astfel, Karádi așteaptă țara făgăduinței ce va veni pe pământ și domnia de o mie de ani a lui Hristos.³³ În 1576 atât Karádi la Timișoara³⁴, cât și Ovári la Simand, promovau public noile doctrine³⁵. Urmarea va fi ruptura de biserica unitariană din Ardeal, facțiunea lui Karádi fiind considerată una radicală ce combină nonadorarea cu anabaptismul și din ce în ce mai supusă influențelor iudaice³⁶. Consecința se observă la nivel instituțional, formându-se o episcopie unitariană pentru Ungaria de sud, sub conducerea lui Karádi, desprinsă total de cea din Transilvania³⁷. Episcopia era împărțită în două circumscripții, cea de Timiș, care cuprindea orașele Békes, Beiuș, Simand, Bács, Oradea și Timișoara – care era și sediul episcopului – și circumscripția Dravei, care includea bisericile din Barania. Numărul acestor biserici oscila între 37³⁸ și 60. Potrivit unei tradiții, în timpul superintendentului Mihail Almassy la 1710, 60 dintre bisericile de factură iudaizantă din câmpia ungară vor reveni în sânul bisericii din Transilvania, renunțând la obiceiul de a nu boteza copii, aceste comunități existând din timpul lui Karádi³⁹. Ca superintendent acesta va conduce respectivele biserici până prin 1580. În data de 9 noiembrie 1579, ca urmare a condamnării lui Francisc David, va trimite o scrisoare plină de reproșuri și amenințări conducerii unitariene din Transilvania. Aceștia sunt numiți frați ai lui Iuda, criminali, sunt acuzați de trădare, rea voință, reproșul fiind adresat mai ales lui Blandrata, numit viperă și trădător, și lui Socinus, văzut ca italian infam. Karádi îi ia apărarea lui David, "om pios și adevărat martir" și a doctrinei acestuia privind nonadorarea, considerându-se în continuare unul din fideliile celui condamnat.⁴⁰ Un rezumat al scrisorii lui Karádi cuprinzând aceleași idei este trimisă lui Ștefan Basilius, predicatorul din Cluj, de către Benedict Ovári, predicatorul din Simand⁴¹. În 5 decembrie același an Basilius răspunde amenințărilor și acuzelor lui Karádi, luând poziție contra nonadorării și numindu-l pe acesta semi-iudaizant⁴².

³² Pirnát A., *Il martire e l'uomo politico* (Ferenc Dávid e Blandrata), în *Antitrinitarianism in the second half of 16 century*, Budapesta, 1982, p. 185-186.

³³ Pokoly J., *Az unitarismus Magyarországon*, în "Protestans Szemle", 1898, p. 443.

³⁴ Pirnát A., *Die Ideologie der Siebenburgen Antitrinitariern in der 1570 er Jahren*, Budapesta, 1961, p. 184.

³⁵ Kanyaro, *op. cit.*, p. 99.

³⁶ Revesz I., *Magyar reformatus egyház történet*, I, Debrecen, 1938, p. 168.

³⁷ Kanyaro F., *op. cit.*, p. 104; M. S. U. 812, p. 765; M. S. U. 977/A, p. 469 (ambele în B. A. C.) Kenosi-Töszer, *op. cit.*, p. 110.

³⁸ Szekely S., *op. cit.*, p. 69.

³⁹ M. S. U. 812, p. 765; 789 (în B. A. C.).

⁴⁰ M. S. U. 977/B; M. S. U. 1083/B (în special paginile 593-595).

⁴¹ Pokoly J., *op. cit.*, p. 443-444.

⁴² "Karádi Pálnok, a Temesvári Predicatornak Levelére, valo Feleletnek mássa melyet réa irt Basilius István". M. S. U. 1083/B (în special p. 8).

Un an mai târziu, în noiembrie 1580, încercând să remedieze schisma dintre unitarieni, Basilius face o călătorie în zona aflată sub ocupația otomană, după ce în prealabil își vizitează familia la Szeged. Cu această ocazie, în afară de Szeged, mai trece prin Simand, Cenad, Mako și Timișoara⁴³. Comunitățile de aici le găsește "infestate de dogmele iudaice și greșelile lor", iar încercarea sa de a reface unitatea bisericii antitrinitare e lipsită de succes pentru că "tare i-a pătruns acea boală aducătoare de moarte". Mai mult, misiunea îi aduce suferințe și fiind pus într-o situație dificilă e nevoit să se întoarcă în Transilvania⁴⁴. În acest an Karádi apare pomenit pentru ultima dată ca superintendent⁴⁵ și tot acum va scrie un nou comentariu la Apocalipsă, în limba maghiară⁴⁶. Faptul că după 1580 Karádi și Ovári nu mai apar pomeniți în documente indică posibila încetare din viață a celor doi în jurul acestui an. În 1582 prezența mai multor predicatori calvini cu care se confruntă catolicii din Timișoara⁴⁷, duce la presupunerea că unitarienii își pierduseră preeminența în zonă.

După momentul Karádi centrul de greutate antitrinitar se mută dinspre Banat spre teritoriul dintre Sava și Drava, orașul Pécs fiind locul cu cei mai mulți unitarieni⁴⁸. Comunitățile unitariene de la nord de Mureș vor pierde teren în fața prozelitismului calvin, consecința fiind apropierea de antitrinitarii ardeleni⁴⁹.

Este posibilă o continuitate a reformei radicale în Banatul de Caransebeș – Lugoj, după momentul Grigore Bethlen de Iktár. Mai mulți nobili de aici vor opta pentru confesiunea unitariană. Cei mai reprezentativi sunt Gaspar Békes, unul dintre susținătorii lui Francisc David⁵⁰, care va ajunge să nege divinitatea lui Isus⁵¹, și Cristofor Hagymási, prieten apropiat al primului, evoluând și el dinspre luteranism spre reforma radicală⁵².

În promovarea ideilor unitariene un rol esențial îl va deține tot nobilimea de funcție din zonă. Este vorba de banul Toma Tornyai, de origine română⁵³, care va iniția acțiuni prozelite în favoarea antitrinitarianismului⁵⁴. El va introduce cu forța

⁴³ "Keresztény Magvető", 1879, XIV, p. 388.

⁴⁴ "Am pornit să cercetez pe acei bărbați ai bisericii care au fost infestați de dogmele iudaice și de greșelile lor... am discutat atât cât s-a putut dar în zadar... Am suferit mult în timpul peregrinării mele". *Ibidem*, p. 389.

⁴⁵ M. S. U.-977/A, p. 467; M. S. U. 812, p. 765 (ambele în B. A. C.).

⁴⁶ M. S. K. J.-394, p. 159; Kenosi-Töszer, *op. cit.*, p. 110; 128.

⁴⁷ Fermedzin E., *Acta Bosnae*, Zagreb, 1892, p. 320; Preyer I., *Monographie der Kön. Freistadt Temesvár*, Timișoara, 1853, p. 141-142.

⁴⁸ Szakály F., *op. cit.*, p. 295. Încă din 1575 a fost diseminată aici doctrina nonadorăției, fapt ce va duce la confruntări cu pastorii reformați de aici "Kereszteny Magvető", 1879, XIV, p. 250-252.

⁴⁹ Marki S., *Arad vármegye és Arad szabad Kiraly város monographiája*, II, Budapesta, 1892, p. 233.

⁵⁰ Bod P., *op. cit.*, p. 65: "...patronii Franciscii Davidis singularibus".

⁵¹ Veress A., *Fontes Rerum Transilvanicarum*, III, Budapesta, p. 102.

⁵² Szadecky L., *op. cit.*, p. 30.

⁵³ *Călători străini despre Țările Române*, III, București, 1972, p. 586, nota 241 (în continuare *Călători*).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 586.

un predicator "arian", în detrimentul adepților catolicismului, principele Cristofor Báthory acceptând situația pentru a nu împiedica alegerea fiului său la tronul Principatului⁵⁵. Comunitatea unitariană avea un număr redus de membri, astfel că Possevino, când se referă, în 1584, la existența a zece eretici în Caransebeș pentru care banul introdusese un predicator⁵⁶, e aproape sigur că face aluzie la antitrinitari⁵⁷.

Cu momentul Toma Tornyai se încheie episodul prozelitismului unitarian în Banat. Este interesant că în 1585 la întărirea episcopului reformat Mathias Thornyai i se dau în grijă și comunitățile românești din Caransebeș și Lugoj. Printre condițiile prezente era și cea legată de măsuri contra iudaizanților în toate comitatele și impunerea dogmelor Sf. Treimi⁵⁸. Faptul că Lugojul și Caransebeșul apar pomenite în acest act poate indica faptul că și în teritoriile respective existau influențe ale Reformei radicale. Într-o scrisoare a lui Gheorghe Buitul trimisă din Caransebeș în intervalul 1625 – 1630 acesta își exprima dorința de a îndrepta moravurile locuitorilor și de a lua măsuri contra calvinilor, luteranilor, unitarienilor și sâmbotașilor⁵⁹. Un alt indiciu în favoarea prezenței unei tente iudaizante în Banatul montan este și numirea la 1630 a lui Paul Kerestessi din Lugoj, fost ban în această zonă, ca sabatar⁶⁰.

Urmând un model mai larg aplicabil Principatului Transilvaniei și Ungariei, confesiunea unitariană dobândește un statut preeminent în Banat între 1565 și 1585. O caracteristică aparte este dată de faptul că evoluează spre atitudini iudaizante și spre o organizare instituțională sub forma episcopatului, singura de acest fel din Ungaria, într-o variantă atât de radicală. Nu există certitudini că între comunitățile unitariene din Banatul de Munte și cele din zona ocupate de otomani ar fi existat legături în afară de persoana lui Paul Karádi. În teritoriul montan, cu toate încercările banului Toma Tornyai, comunitatea unitariană nu reprezintă o componentă majoră a Reformei. În secolul al XVII-lea comunitățile de factură iudaizantă vor evolua fie spre o radicalizare totală în varianta sabatară⁶¹, fie integrându-se treptat în masa

⁵⁵ Veress, *op. cit.*, p. 176.

⁵⁶ "Un predicator nelegiuit". Veress, *op. cit.*, p. 57.

⁵⁷ Este puțin probabil că banul a introdus un predicator unitarian într-o comunitate calvină sau catolică. E greu de admis că la 1584, când scrie Possevino se găseau în Caransebeș doar zece eretici (calvini) în condițiile în care predicatorul calvin Ștefan Herce participase la traducerea Paliei de la Orăștie cu doi ani înainte, exista o școală calvină, iar această comunitate era una model. În plus Ștefan Herce a fost predicator în Caransebeș până la 1591. Binder P., *România și Reforma. Scurte contribuții la istoria culturii românești din secolul al XVI-lea* în "Studii de limbă literară și filologie", III, 1974, p. 212-213. În aceste condiții Possevino se referă la mica comunitate unitariană din oraș, pentru că în aceeași perioadă la 1586 misionarii catolici se confruntă cu calvinii pe care îi numesc explicit. *Călători*, III, p. 120-121.

⁵⁸ Nagy G., *Tornyai Máté puspök megerősítése* în "Reformatus Szemle", 1955, p. 232.

⁵⁹ Barbu V., *Les residences jezuites dans la premeiere moitié du 17 sicle a l'ouest de la Transylvanie. Strategies missionnaires*, în *Ethnicity and Religion in central and eastern Europe*. Cluj, 1995, p. 163.

⁶⁰ Toth G. I., *op. cit.*, p. 243.

⁶¹ Gaster M., *Sabatiani din Ungaria*, în *Iudaica et Hungarica. Din istoria interferențelor culturale și politice între evrei, maghiari și români*, 1993, p. 107-108.

unitarienilor ardeleni. Oricum, centrul lumii unitariene din Ungaria devine orașul Pécs, astfel că legăturile acestuia cu Banatul sunt sporadice, un rol major în acest spațiu revenind confesiunii calvine.

O MĂRTURIE DOCUMENTARĂ DESPRE CETATEA GHERLA LA 1675

GABRIEL-VIRGIL RUSU

ABSTRACT. A Documentary Testimony about Gherla Citadel in 1675.

The present paper investigates the inventory of Gherla Citadel (near Cluj) in 1675, ordered by the price of Transylvania. The military-strategic importance of the new stronghold on the river Someș gradually increased during the 17th century, under the circumstances of the Habsburg dynasty's political-military intentions regarding Transylvania and after the demolition of the near-by strongholds Ciceu and Unguraș.

The investigated inventory is relevant for the military potential of the Gherla stronghold, the types and amount of arms and ammunition stored here.

Cetatea Gherla a fost edificată în primele decenii ale secolului XVI, în anii tulburi ai erei post-Mohács, ce au marcat profund viața politică a Transilvaniei. Țara cunoaște acum experiența Principatului, ca nouă formă de organizare statală.

Dacă inițiativa construirii unei noi desfășurări arhitectonice militare pe cursul inferior al Someșului Mic lângă așezarea Gerlahida-Gerlah-Gherla¹, destinată întregirii și întăririi aliniamentului nordic de fortificații ardelene, este discutabilă, unii autori atribuind, fără dovezi certe în acest sens, rolul de ctitor fie regelui Ioan Zápolya, fie voievodului Ștefan Mailath, meritul episcopului de Oradea George Martinuzzi, din familia croată Utjesenovici, în finalizarea proiectului este unanim recunoscut atât în istoriografia română, cât și în cea maghiară. De altfel, conștiința comună locală a conservat și perpetuat prin generații numele acestei construcții drept „Cetatea lui Martinuzzi”, pe care Kővári László a caracterizat-o ca fiind *una dintre cele mai frumoase cetăți și fortărețe care s-a clădit cel mai târziu în Ardeal*². A fost într-adevăr o construcție nouă, Újvár (*új* = nou + *vár* = cetate), așa cum ea apare menționată prima oară în câteva documentele ale anului 1541³, fiind realizată după planurile arhitectului Domenico de Bologna⁴. Fortificația poartă amprenta stilului italian vechi, cu bastioane scunde și puternice, proiectate în unghi ascuțit orientat spre exterior⁵, având mai multe etape de construire, însă greu de stabilit în condițiile absenței unor investigații arheologice.

¹ Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1966, vol. I, p. 258.

² Kővári László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei* [Antichitățile și monumentele istorice ale Transilvaniei], Cluj, 1892, p. 168.

³ Victor Motogna, *Ungurașul sub Petru Rareș*, în „Anuarul institutului de istorie națională”, II, 1923, p. 315 - 323.

⁴ Anghel Gheorghe, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 113 - 115.

⁵ *Ibidem*, p. 108.

Acceptăm azi în unanimitate existența unei legături cauzele între demantelarea fortuită a Ungurașului (Bálványos) din apropiere și ridicarea ctitoriei „fratelui George”, aceasta din urmă fiind nu numai moștenitoarea unei importante zestre litice și a întregului domeniu aferent, ci și, pentru o bună perioadă de timp, a numelui fostei feude al Mușatinilor (*Balvanos Novum, Arcis Balvanyos Novi, Novo castro Balwanyos* etc.)⁶.

După o perioadă de glorie în care a servit drept reședință principilor și principeselor Transilvaniei, fiind și loc de desfășurare a unor adunări dietale, începând cu sfârșitul secolului XVII situația materială a Gherlei se depreciază, iar neglijența administrației centrale și comitatense, coroborată cu neîncetatele asedii din vremea Războiului Curuților, i-a accentuat starea de ruină. Autoritățile imperiale habsburgice au avut de ales în anul 1785 între demolarea sau transformarea fortificației în închisoare, Iosif al II-lea optând pentru soluția mai pragmatică și mai eficientă. Azi, ceea ce a mai rămas conservat din mândra cetate martinuzziană se află în mijlocul complexului penitenciar de maximă siguranță, din subordinea Ministerului Justiției.

Istoria Gherlei a fost una extrem de dinamică, integrându-se, în linii mari, în cea a Principatului, citadela someșeană constituind adesea subiect de drept intern sau chiar internațional. Din păcate însă, fondul arhivistic relativ la trecutul medieval al cetății⁷ este destul de sărac, astfel încât specialiștii problematicii au întâmpinat și întâmpină în continuare serioase greutăți în munca de reconstituire a trecutului edificiului. Cu atât mai importantă ni se pare traducerea, interpretarea și publicarea unui material inedit, a unui inventar al armamentului, muniției și altor accesorii aflate în dotarea cetății Gherla, realizat în perioada 2 - 8 octombrie 1674 (vezi Anexa) din dispoziția principelui Mihail Apafi, document ce se constituie într-o evaluare pragmatică și extrem de minuțioasă a potențialului logistic, preponderent militar⁸.

Această activitate s-a efectuat cu ocazia transferului funcției de conducere a fortificației, între Gheorghe Borzási, fostul căpitan suprem, și Mihail Also de Nagy Pesteny, noua persoană numită pe acest post, actul fiind redactat, așa cum rezultă din text, de către Ladislau Illyei și Ștefan (Stephani) Kaposi, „*scribi și notari ai cancelariei ilustrului principe*”.

Mihail Also, nobil din Peșteana Mare, noul comandant al cetății, a putut să constate personal capacitatea de foc și posibilitățile tehnice de apărare, într-un cuvânt capacitatea fortificației de a rezista unor lungi și istovitoare asedii, cum a fost de pildă cel din 1603 condus de Moise Székely, când generalul imperial Giorgio Basta, refugiat aici, a scăpat cu greu din încercuirea oștilor ardelene⁹, sau atacul turcesc din 1661, consemnat în amănunt de cărturarul Evlia Celebi¹⁰, ori, în fine, lunga

⁶ Coriolan Suciu, *op. cit.*, p. 258.

⁷ „*Îndrumător în arhivele statului județului Cluj*”, vol. II, București, 1985, p. 296.

⁸ Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj, *Inventarul armamentului și muniției din cetatea Gherla, 2-8 oct. 1675*, cota F.T. 212.

⁹ Kádár József, Tagány Károly, Réthy László, *Szolnok - Doboka Vármegye Monográphiája* [Monografia comitatului Solnoc-Dăbâca], vol. VI, Dej, 1903, p. 223.

¹⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, 1976, p. 550-552.

blocadă din anii 1662 - 1664, atunci când elementele fidele principelui-cronicar Ioan Kemény refuzau cu obstință să se supună noii autorități statale reprezentate de Mihail Apafi¹¹.

Inventarul este prețios și prin faptul că din lectura lui aflăm o serie de amănunte privind dispunerea bastioanelor, elementele arhitecturale ce individualizează acest tip de fortificație.

Se pare că au existat, într-o primă fază de construcție, patru asemenea corpuri, la care s-a mai adăugat în prima jumătate a secolului XVII un bastion avansat nordic, tot din piatră fasonată, respectiv unul de pământ, pomenit într-un *inventarium* din 1607¹². Până la elaborarea prezentei lucrări, numele bastioanelor au rămas necunoscute, cu excepția unui *Doboló Bástyá*¹³, pe care același inventar omite să-l localizeze. Însă pomenirea lui în text, alături de bastionul de pământ, despre care știm în mod cert că se afla în proximitatea porții, asigurându-i apărarea, ne face să credem că *Doboló Bástyá* este unul și același cu Bastionul de deasupra Casei Căpitanului (*Kapitány háza*) menționat în noul document. De altfel, era cel mai masiv și mai bine dotat cu armament dintre toate aceste construcții, loc în care rezida conducerea militară a cetății; probabil datorită importanței sale majore, de aici se bătea “doba”, fapt pentru care i-a și rămas numele de *Doboló Bástyá*, adică Bastionul Dăbașului (sau al Tobașarului).

Dar acest toponim s-a dovedit a fi unul vremelnic, în condițiile în care în *Inventarul armamentului și muniției din cetatea Gherla* din 2-8 octombrie 1675 aceeași construcție este numită “Bastionul de deasupra Casei Căpitanului”. În inventar apar însă șase în loc de cinci asemenea construcții, bastionul “în plus” fiind, în opinia noastră, cel de deasupra Casei de Arme, numită și Casa Artileristului, clădire ce, datorita mărimii și amplasării ei pe latura estică a fortificației, a fost echivalentă de comisia de inventariere cu un bastion.

Interpretarea acestui izvor ne ajută la localizarea și fixarea în plan teritorial a celorlalte construcții bastionare. Astfel, enumerarea se face metodic, circular, în sensul invers rotirii acelor de ceasornic și după ce Ladislau Illyei și Stephani Kaposi pomenesc un bastion în ruină, despre care vom vorbi mai jos, încep descrierea armamentului și muniției cu Bastionul de deasupra Casei Căpitanului, continuând cu Bastionul Fizeșului, Bastionul de deasupra Casei de Arme, Bastionul Mintiului și Bastionul Dejului. Coroborarea acestor informații cu datele oferite de sursele cartografice vine să dovedească faptul că în principal bastioanele au primit denumirea localității spre care erau orientate.

Dar în același timp nomenul putea să aibă legătură și cu comunitățile în cauză, care probabil au contribuit fizic ori material la ridicarea sau întreținerea respectivelor edificii. Astfel, deținem dovezi în legătură cu efortul dejenilor depus

¹¹ *Szolnok - Doboka...*, vol. VI, p. 229.

¹² *Szolnok - Doboka...*, vol. VI, p. 209-210.

¹³ *Ibidem*.

pe șantierul gherlean, aceștia considerându-se victime ale abuzurilor lui Martinuzzi, care „*i-a supus la corvezi grele în timpul construcției cetății*”, conform depoziției lui Paul Bornemissa făcute cu ocazia procesului de la Sopron din anul 1553 intentat postum episcopului de Oradea¹⁴. De-a lungul anilor, diverse persoane din Dej au servit în administrația cetății Gherla, cum a fost de pildă cazul unui *official* pe nume Ștefan Kakad, menționat în anul 1629, sau al lui Ioan Fuzeși, care în perioada 1617 - 1630 a îndeplinit funcția de jude al curții¹⁵.

Pe de altă parte, documentele probează prezența masivă în slujba cetății a unor dărbani originari din localitățile înconjurătoare. Mintiul, care în anul 1482 era un mic târg (*oppidum Nemethi*)¹⁶, și Fizeșul au alimentat în mod permanent cu resurse umane structurile militare ale fortificației, fapt pentru care pușcașii au beneficiat de câteva privilegii. Astfel, în anul 1612 principele Gabriel Báthory întărește dărbănilor libertățile anterioare, ocazie cu care sunt menționați 108 slujbași, dintre care 16 proveneau din Mintiu și 7 din Fizeș¹⁷, iar lectura unei conscripții redactate în 1654 relevă faptul că din cei 8 decurioni doi erau originari din localitățile evocate¹⁸. Semnificativ este faptul că și azi cele două așezări păstrează în titulatura oficială amintirea puternicelor legături avute odinioară cu fortificația martinuzziană, ambele fiind „ale Gherlei”.

Credem că Bastionul Doboló sau cel de deasupra Casei Căpitanului (*Kapitány háza*) a fost construit în prima jumătate a secolului XVI și, prin extensia ulterioară spre vest, respectiv amenajarea noii porți de intrare, el devine cel mai important element de fortificare al cetății, cu funcție de apărare a Podului Gherlei, aflat în imediata apropiere. De altfel, întreg sistemul defensiv vestic era foarte bine întărit, în condițiile în care această latură era cea mai expusă atacurilor inamice. Cu timpul clădirea se extinde vertical; i se construiește un turn cu acoperiș, va deveni locuință a căpitanului cetății și ulterior, după transformarea acesteia în închisoare, va găzdui sediul directoral¹⁹.

Bastioanele Fizeșului sau dinspre Fizeș (*Füzesi Bástya*) și al Mintiului (*Németi Bástya*) aveau menirea de a apăra flancul estic al cetății, iar blazoanele episcopului, existente la un moment dat pe frontispicii, nu fac decât să confirme ipoteza edificării lor în prima fază de construcție²⁰. Ele au fost demolate prin anii 1857-1860, pietrele fiind folosite la ridicarea atelierelor fabricii de mobilă din incinta închisorii²¹. Există cel puțin prezumția că o parte a fundațiilor bastioanelor, a Casei Artileriștilor și a

¹⁴ *Ibidem*, p. 205.

¹⁵ *Szolnok - Doboka...*, vol. VI, p. 251.

¹⁶ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 151.

¹⁷ Nicolae Gazdovits, *Istoria armenilor din Transilvania*, București, 1996, p. 112.

¹⁸ *Szolnok - Doboka...*, vol. VI, p. 252.

¹⁹ Vajna Károly, *A szamosújvári vár leírása* [Descrierea cetății Gherla], în Szongott Kristóf, *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája* [Monografia orașului liber regesc Gherla], vol. I, Gherla, 1901, p. 24.

²⁰ *Ibidem*, p. 18.

²¹ Augustin Talos, *Cetatea Gherlei – spicuri istorice*, Gherla, 1933 p. 28.

zidului estic au fost utilizate la construcția clădirii noi, numite “cu ceas”, care domină azi întreg complexul penitenciar gherlean.

Bastionul Dejului sau dinspre Dej (*Dési Básty*) este conservat parțial, în partea de nord a fortificației. Cunoaștem din inventarul anului 1675 faptul că acesta adăpostea Casa Pulberii (*Por ház*) și că era dotat cu tunuri *siska* și mortiere, comunicînd cu Bastionul Ruinat. Construcția a suferit de-a lungul anilor importante modificări, începînd cu a doua jumătate a secolului XVI, când una dintre laturile triunghiului ascuțit va face corp comun cu noul zid vestic, devenind un rezalit al acestuia. Apoi, în a doua jumătate a veacului XIX, mai exact în anul 1874, el va fi parțial acoperit, în condițiile extinderii spre nord a Casei Rákóczi și ale construirii unor noi carcere în această zonă. Azi, din Bastionul Dejului a mai rămas doar colțul, ce este flancat de o serie de construcții parazitare de dată recentă.

În fine, Bastionul Ruinat (*Csonka Básty*), a fost ridicat în anii de putere ai dinastiei Rákóczi, sub directa îndrumare a arhitectului italian Augustino Serena²², când se pune în practică proiectul de consolidare a laturii vestice a fortificației gherlene. Această construcție avansată în flancul inamic comunica cu restul cetății printr-un coridor lat de 4 metri, flancat de două ziduri puternice²³. Însă numeroasele asedii la care a fost supusă Gherla în a doua jumătate a sec. XVII și starea de decadentă ce a urmat au făcut ca acest bastion să capete numele condiției materiale în care a ajuns. Până în anii '50 ai veacului XIX el va dispărea. Cu ocazia întocmirii, în anul 1844, a hărții închisorii, de către inginerul comitatului Szolnok-Doboka, Pataki József, construcția în cauză figura sub numele de „Bastionul în Ruină”, zidul estic al coridorului nu mai exista, iar cel vestic va fi demolat în 1874²⁴. Azi, pe locul în care a fost construit Bastionul Ruinat se află un corp al fabricii de mobilă și o curte largă, ce șterg amintirea desfășurării arhitectonice de odinioară.

Din ultimele file ale inventarului aflăm despre un litigiu de drept patrimonial, existent între administrația cetății și familia Bánffy din Bonțida, referitor la câteva piese de artilerie (vezi anexa). După cum se știe, în anul 1668 Dieta Principatului a hotărât donarea Gherlei și a spațiului ei domenal lui Dionisie Bánffy, consilierul lui Apafi și căpitan al Clujului, în schimbul moșiei Gilău²⁵. Evenimentele anului 1674, marcate de tentativa de rebeliune armată organizată de magnatul bonțidean, coroborate cu intrigile de palat ale puternicului nobil Mihail Teleki, au dus la căderea în dizgrația principelui și eliminarea fizică a lui Dionisie, respectiv la confiscarea, în beneficiul fiscului, a tuturor proprietăților acestuia²⁶.

²² Anghel Gheorghe, *op. cit.*, p. 115.

²³ Vajna Károly, *op. cit.*, p. 21.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Szolnok - Doboka...*, vol. VI, p. 230.

²⁶ Gabriel-Virgil Rusu, *Execuție în cetatea Becleanului. Tragicul sfârșit al lui Dionisie Bánffy de Bonțida*, în „Magazin istoric”, serie nouă, an XXXVI, 2002, nr. 11 (428), p. 52-56.

Piese de artilerie, adică un număr de 8 săcălușe și un tun, ridicate anterior din Gherla, de către fostul proprietar și transportate la reședința sa din Bonțida, sunt acum revendicate de conducerea cetății. Din *inventarium* rezultă faptul că partea metalică a tunului fusese recuperată de cetele răzvrătite cu ocazia evenimentelor menționate mai sus, probabil de către acei secui ce au semănat spaimă în comitat, provocând cea dintâi pustiire a somptuosului castel bonțidean. Cert este că, la aproape un an de la execuția lui Dionisie Bánffy, litigiul, al cărui deznodământ din păcate nu-l cunoaștem, persista.

Considerăm că prin studierea și interpretarea informațiilor oferite de acest document se pot realiza o serie de evaluări metrologice, se pot stabili și clasifica numărul, respectiv tipurile de armament, cantitățile și felul muniției din dotarea bastioanelor sau existente în stocurile de rezervă, putându-se de asemenea calcula posibilitățile tehnice de ripostă la atacuri de diferite intensități. În fine, publicarea *Inventarului armamentului și muniției din cetatea Gherla* reprezintă punerea în circuitul istoriografic a unui nou document, de mare însemnătate, care sporește zestrea izvoarelor referitoare la trecutul, destul de obscur, al acestei fortificații.

[fol. 3] *Inventarium*

Universorum Munitionum aliarumque rerum, ad Arcem SzamosUjvár pertinentes, ex Commissione Illustrissimi ac Celsissimi Transilvaniae Principis, Domini Domini Michaelis Apafi etc. e' manibus Egregii Georgy Borzási, de eadem precedentis, in et ad manus Egregii Michaelis Alsó de Nagy Pesteny, Succedentis ejusdem Arcis Castellani; medio Nobilium Ladislai Illjei et Stephani Kaposi, Cancellariae suae Celsissimis Principalis juratorum scribarum et Notarium, assignatarum a die secunda mensis Octobris inchoatarum et registrarj coeptarum. Anno Domini 1675. Conscriptum.

Az Várnak, külseő, filegorias Kapuja, az filegoria alatt, az mint hogj kettős, mindenik Kapunak három három, mind egj forma, Pesseljes vass Zárjai vannak, Mellj mindenik njelénél fogva jár, a' be Zárlásban es ki njitásban: négjnek a' Njele is pesseljben járván, egjszer s mind kúltsal is njilnak meg; de kettej njeléről, a pesseljben járo reszetskeje, letörvén, azok a' njeleiről be nem Zárlódván, Kúlts nélkül is megnjilhatnak; Ez meg irt Zároknak, mind az hatnak kúltsai is Porkolab Uramnál, meg vannak. Ezen ket Kapuk, mindenik, vas Csapokon és sarkakon, azonban penig mind alóll s felljül szeles vas karikákban állanak és járnak.

Az Belső Felvonó Kapun három öreg lakatok vannak kultsaival egjütt. Jsmet fel vono hosszú lánczok, numero 2 – ketteő. Agjuban valo Lánczos goljobisok is numero 8 – njolczak. Egj nagj rongjos, regi Zászlo is, hegiben lévő vasával egjütt. Vannak ket vass horgok is, nagjok, - numero 2. Njelei nélkül. Vasas Facsika numero 2. – Ketteő. Rab labara valo, tsak egj Karikáju Nagj vas numero 1 – egj. Egj jókora, Fa njelű Furo is vagjon.

Az Fel vono kis Ajtón vagjon, egj hosszattska vekonj

[fol. 4] szerű Felvono Láncz. Mellj Ajtó, Két vas sarkakon álván, Ugjan annji Pant vasakkal vagion meg hevedereztetve szelessegere által: azokon kívül retesz fejekben álló, retesz főben is járo, vas rudokkal Zaroltatik be, kettővel: melljek is le lakatolodnak; de mostan tsak az

egjik rudra valo lakat vagjon meg. Retessze is vagjon ezen ajtónak, azon is egj kissebbedke lakattal áll; kultsaj is mindeniknek megvannak.

A' Tömlőcz tartónál vannak ezek. 1. A tömlőcz kamarában, Három Keő vágo Kapa; három Kő vágo Csákánj, egj vass bott es Kő feszítő egj vas Rúd: Jsmet igen el kopott három rosz Asók: melljeből egj ha telnék jó: es egj jótska kapa.

Az Felső Tomlocz Ajtaján vagjon, egj kis retesz, fejevel egjütt; melljben egj békó lakat is alvan, Zároltatik be: Ezen Ajto, három vas sarkakon álván azokban forgó, három pánt vasakkal, jól hevederezet vagjon. Ezen Ajtonak ablakan általis vagjon egj retesz, fejestől; de lakattja nintsen.

Ugjan a' Tömlőcz tarto Eczénél vannak, Rabok Labaira valo vasok, numero 21 – huszon egj. Vannak három Bilintsek is, de mindenik Kopott.

Az also Tömlőcz Ajtaján vagjon egj vas rostélj, Tiz darab Pánt vasakból álló; azon felljül van keresztül által, Lánczon álló egj vas rud, három retesz fejekben járo; melljnek az hegiben egj beko lakatotska is vagjon: az eleb megirt rostelj penig azonkívül, egj nagj lakattal áll le lakatolva.

Az Csonka Bástján vannak 1. Egj öreg Agju, Tizfontos goljóbissal járo: ennek Ágja, Kerekei jó vasasok; sindelj fedelezett alatt álván, kalannja dűrőczkölőja, Tiztitoja is mind megvannak, jó készséggel. 2. Ugjan ott, a' második Agjú, hat fontos goljóbissal járo; ez is szintén, mint

[fol. 5] az első, minden jó készületivel áll, Sindelj fedele alatt. 3-dik is vagjon ugjan ott, negj fontos goljóbissal járo; Ez hasonlokeppen valo, minden jó készületivel. 4. Ugjan azon bastjan ismet negj fontos goljóbissal járo, hasonló jó készületivel vagjon. 5. Egj Taraczk is vagjon ugjan ott; mellj egj fontos Goljóbissal jár; annak is megvannak minden requisitumi.

Vagjon ezen Bástján, Agjúhoz valo le' tétetett, egj fel vasas kerek; mellj még alkalmas a' szolgalatra.

Jsmet Ugjan ott vagjon egj igen roz; de egjebaránt vasos Siska Ágja Tengelyestől, kerekei nélkül: melljen idejében három Siska szokott vólt állani. Ezen Csonka Bástja előtt, gerendakra fel tétetve, vannak, Agju Csigazni való Rudak, mind az két vegeiről jól vasasok, numero 9 – kilencz.

Az Capitánj háza felett valo Bástjában vannak: 1. Két Agjúk, melljek 8/8 – njolcz, njolcz fontosak; azok is hozzájok valo minden készséggel egjütt, mint a' Csonka Bastjan lévők. 2. Ugjan ott vannak Siska tengeljeihez valo két Rudak: az egjgikón három vas Karikák; az másikon ketteő, es egj derek, s azonkívül kissebszerű két vass szegek benne.

Az Fűzesi Bástján vannak Siskák numero 8 – njolczak, melljeknek sem Kerekej Sem tengeljei nintsenek. Egj Sereg Bonto is, Tengelje es Kerekei nélkül. Ugjan ott vagjon egj pár Siska, tengeljén es Kerekein, melljek nem vasasok. Azokon kívül Harmincz vasas megavult kopják, gerendákra fel tétetve: Vasai nélkül valok is, hasonló régiek, numero 80.

Az Czejthaz felett valo Bástján, Ezek vannak. 1. Huszonött fontos goljóbissal járo, egj öreg Agju, minden jó készségével, vasas Agjával, Kerekeivel, tengeljével; Kalannjával dűrőczkölőjével es tisztitójával egjütt. 2. Ugjan ott van

[fol. 6] nak 2-dik es 3-madik, hat hat fontos goljóbissal járo Agjuk is: melljek is, mint az első jó készséggel vannak. 4. Vannak ismét, azon Bástján, Kerekein álló Njolcz – numero 8 Sereg bontok: melljekközűll tsak egjiknek vasasok kerekei; de a többinek, mind vasatlan. 5. Ugjan ott vannak le' tétetett, es megavult rós Agju Kerekek, numero 2: melljek egjebaránt, jól vasasok: egjgjekenek pesselje is vagjon; de az másiknak nintsen. Ugjan ott, harmadik Agju Kerek is vagjon, mellj ujj ugjan; de a' talpan nintsen vas; mind az által, az agja, jól vasas, annak is.

Az Nemeti Bástján, vannak Kerekein es tengeljein harom pat Siskák – pares numero 3. Az egyik par Siskának Kerekej ujjak es vasasok; Az masodiknak es harmadiknak vasatlanok. Azon 3madik párnak is penig, tsak az egjgijke vagjon Kerekén; az masodikja, ugjan ott, azon bastjan, a' szakallosokkal egjütt, fogason vagjon tétetve. Azon Bastjan levő kilencz fogasokon, vannak, vannak szaz tizen hat szakállasok – numero 116 –, Jsmet Agjukhoz valo temerdek es hosszú kötél egj vég – numero 1. Azzal egjütt, gerendákra fel tétetve vannak Csigához valo, vékonjabb kötél két véggel.

Ezek mellett a' Sütő haz felett, vagjon egj Agju, mellj hat fontos goljóbissal jar, az is hozzajja valo minden keszserivel, mint az több Agiuk; vasas agjaval, kerekeivel etc.

A Dési Bástjában, annak felső reszen, vannak: 1. Kerekein allo két par Siskák – pares numero 2. Az egyik parnak vasas az Kerekei, a masiknak nem. Ugjan azon Bastjanak közepso reszeben vannak ket rez Taraczkok, egj egj fontos goljóbissal

[fol. 7] járók; Egjiknek vasasok mind ket Kerekei; a masiknak tsak az egjgijke vasas. 2. vannak ugjan ott forgo Taraczkok, numero 2 – kettő: azoknak egjike egj fontos, a' masik njolcz Lottos goljóbissal jár: Ezeknek mindeniknek tsak fako Kerekei vannak:

A megirt Bastjak alatt lévő külső Párkánjra kimenőleg es be jövőleg, az vastag kő falnak külső es belső reszeihez képest, vannak ket Ajtók, jo vastag, megis bellett, tserfa deszkából valók. Ezeknek, mindeniknek, njelenel fogva járo pesseljes vas Zárjai vannak. melljek nem tsak vas rudatskajokkal Zarnak; hanem mindeniknek njelei is pesseljében járván; Kúlsal szoktak meg njittatni; - az egjgijeknek Kultsa is megvagjon, ugj mint a Külsőnek; de a belsőnek Kultsa el tévedett, - annak njelét a pesseljbe nem is bocsattják; mert kultsa nem levén, meg nem nyithatnák. Ezeken kívül a' megirt belső Ajtónak, Két vasas Sarkai, es vgjan annji, félig erő vas hevederei vannak. A Külsőnek viszont harom vas sarkai is ismet harom által érő vas pánt hevederei vannak.

A meg említett Parkanjozath, a Dési Bástja alatt, kívül lévő Porházban, vannak Porok e' szerént:

I. Fogarasi Agju Porok, Tonnákban:

1.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	25
2.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	55
3.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	36
4.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	82
5.	Tonna	Centum	2½	libra	Numero	25
6.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	84
7.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	125
8.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	105
9.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	86
10.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	105
11.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	95

II. Ugjan ott Muskotelyhoz és Szakalloshoz való Porok:

1.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	35
2.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	30
3.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	30
4.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	45
5.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	90
6.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	00
7.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	00
8.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	60
9.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	00

III. Ugjan ott vagjon Apro Por e' szerént:

1.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	115
2.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	86
3.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	00
4.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	66
5.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	60
6.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	80
7.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	86
8.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	116
9.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	95
10.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	99
11.	Tonna	Centum	00	libra	Numero	80

Azon Porhazban, fen a gerendakon Kanócis vagjon heljheztetve Centum circiter numero 7.

Az Czejthaz Bastjaja alatt lévő Porházban, vannak Tonnakban Porok e' szerént:

I. Regi Agiu Porok:

1.	Tonna	Centum	2½	libra	Numero	60
2.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	129
3.	Tonna	Centum	2½	libra	Numero	00
4.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	135
5.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	70
7.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	81
8.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	67
9.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	10
10.	Tonna	Centum	2	libra	Numero	00
11.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	31
12.	Tonna	Centum	1½	libra	Numero	42
13.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	110
14.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	81
15.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	110
16.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	70
17.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	120
18.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	60
19.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	95
20.	Tonna	Centum	2	libra	Numero	20
21.	Tonna	Centum	0½	libra	Numero	31
22.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	34
23.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	106
24.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	60
25.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	110
26.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	54
27.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	25
28.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	65
29.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	55
30.	Tonna	Centum	0	libra	Numero	136
31.	Tonna	Centum	2	libra	Numero	25

II. Ugyan ott lévő Ujj Ágiu Porr:

1.	Tonna	Centum	3	libra	Numero	8
2.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	66
3.	Tonna	Centum	2½	libra	Numero	00
4.	Tonna	Centum	3	libra	Numero	105
5.	Tonna	Centum	3	libra	öt – numero 5 font hjján	
6.	Tonna	Centum	0½	libra	numero	45

Ugyan ott vagjon Muskotelj Porr,

I. Régi Muskotelj Por:

1.	Tonna	Centum	3	libra	Numero	15
----	-------	--------	---	-------	--------	----

II. Ujj Muskotelj Por:

1.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	60
2.	Tonna	Centum	2	libra	Numero	55
3.	Tonna	Centum	1	libra	Numero	54
4.	Tonna	Centum	2	libra	libris numero 20. Demptis	
5.	Tonna	Centum	1½	libra	numero	12
6.	Tonna	Centum	2	libra	8. font héján	25
7.	Tonna	Centum	4	libra	numero	

[fol. 10] Az Czejtházban Ezek vannak.

1. Tiz – munero 10. hordokkal es három – numero 3 Tonnákkal Saletrum. 2. Búdős kő vagjon Egj Tonnaval – numero 1. Ugyan Búdős Keő más Tonnaban is vagjon; de tsak egj Masa – Centum numero 1.

2. Szigonjos Tüzes Szerszam numero 28. Regi tüzes szigonj numero 26 – Huszon hat. Ujj tüzes Lapta, numero 24. Ujj tuzes Koszoro, numero 5. Regi Tüzes Koszoro, numero 30. Vízi Tüzes Lopta mellj is régi, numero 6. Tüzes Szurok numero 12. Vagjon Kartacsokban valo vas szakadek is másfel – numero 1 ½ Tonnával. Vagjon meg is Kartács, kupákkal numero 29.

Az Czejthaz felett lévő 25. forintos Agiú hoz, vannak ött – numero 5. rakás Goljjobisok.

1. Rakásban, vannak numero 260 – ketszaz hatvan. 2-dikban numero 200. 3-madikban numero 207. 4-dikben numero 217. 5-dikben numero 260.

Vannak megis ött rakás Goljjobisok, mind hatvan hatvan fontosak, meljeknek nintsen Agjújok: Azoknak három rakassiban vannak Goljjobisok, numero 715 – hétszaztizenött. Ket Rakassiban ismet, vannak goljjobisok numero 358.

Ezeken Kivül vannak elegjes Goljjobisok egj Rakással; meljeknek szama numero 234. Ezeknek egj resze hetedfél fontos; más része viszontag, 4/4 – negj negj fontos: ezeknek is szama numero circiter 234.

Van ismét egj rakás goljjobis libra numero 60: száma numero 30.

Azon Kivül is két rakás Goljjobis, libra numero 6/6. – hat hat, száma numero 800.

Vannak ezenkivül hat rakás Goljjobisok,

[fol. 11] libra numero 30/30: szama numero 1772. Mas rakas is vagjon melljne Agjuja Nintsen, libra numero 31/31: száma numero 200. Megis vagjon egj rakas Goljjobis libra numero 36: ennek is nintsen Agjuja, Szama numero: 309. Vagjon megis egj rakas Goljjobis libra numero 41. melljne is nintsen Agjuja; Szama numero 225. Vagjon ismét két rakás, libra numero 6/6, meljne Agjuja is vagion, szama numero 283. Jsmet más egj rakás, libra numero 9: ennek is vagion Agjuja; szama numero – 198. Egj Ladanak egjik rekeszseben vannak ket fontos Goljjobisok numero 200. Azon Ladanak más részében egj egj fontos goljjobisok numero similitér 200. Tizen njolcz Apro Ladátskák Muskoteljhoz valo On goljjobissal, mind teli vannak: - numero 18. Vagjon egj Tonnaban seregbontó goljjobis numero 400. – negj száz. Vannak Vas Lampasok is

numero 20. Úveg Lámpások is numero 4 – négyek. Ágjük ágjaiba valo derekszegek is vannak huszonnegyek – numero 24. Muskoteljok is vannak még, meg lehetősek, numero²⁷ 3 – három. Valami hitvan Muskotélj Csevek is vannak mind Ágjai nélkül, ott – numero 5. Vagjon egy rozsz Jantsár Puska is.

Vas suljmok vannak egy Féll Tonnával – Tonna numero 0 ½.

Vannak egy fedetlen Ládátskaval vass Csévek, Tüzes szerszamba valók, numero circiter 2500.

Koszpergek is vannak numero 4. – Negj.

Ostrom ellen valo Tüzes szerszámos Csuprok, numero circiter 400 – Negj szaz.

Kopia vasak is vannak numero 80.

[fol. 12] Vagjon egy Ládában, Agjunak az gjujtó ljukat srófoló vass, numero 1. Ugjan ott annak a' srófja is numero 1. Jsmet kapu Sarkara való Negj vasak, melljekben a' Sark forog – numero 4. Jsmet Negj Kapu Sarkak, a' melljekben forog a kapu – numero 4. –

Ugjan ott vagjon egy retesz, feje nélkül, és Agjú Oldalára való egy vas horog – numero 1.

Vagjon megis a' Czejtházban, Agjúhoz való Héver numero 1. – egy.

Jsmet Penz verő mesterseghez valo, Aranj njujto vas eszköz numero 1.

Malomhoz valo Perpenze vas numero 1. – egy.

Malom Kerek tengelje végiben valo vass: numero 5.

Becs Aczelok is vannak tizen egy ruddal – numero 11.

Agjú-hoz valo horgos Karikák, numero 20. – húsz.

Ugjan Agjúhoz való, Tanjer karikák, numero 19.

Vas ülők is vannak numero 2: Az egyik ugjan Nagj; a' másik kisebb.

Vas Botok is vannak numero 6: - hat.

El njövedezett sereg bontok Csőjei, numero 22.

Vannak Vas Botoknak vagj Pöröljoknak valo szakadek vasak is numero 8. – Njölcz darabok.

Nagy vas Fűrészek is numero 2 – Ketteő.

Medve ólő Lántsák is vannak numero 4. – négy.

Taraczkokhoz valo Goljobis öntő formák, numero 9.

Szakallosokhoz valo, Goljobis öntő²⁸ formák, numero 18.: ezek penig, mindenik fele forma vass.

Keő hasító ékek is vannak numero 3: Negjedik is vagjon, de az igen el kopott, es kitsinj.

Agjú Ljúkához valo Kitsinj szerű Furó, numero 1. Ugjan ahoz valo sróff is numero 1.

Vagjon egy vas Furó is, mellj egy ólnjinel hosszab.

Jtem Tábori vass Asztal láb, numero 1.

Agjú Kerekei talpára valo singvasak, numero 9 – kilencz.

Eőreg szemű vas Lanczok vannak numero 17 – tizen hetek. Aprob szeműek is numero –2. Melljek

[fol. 13] közzül egyik a' Kúton vagjon.

Vannak megis a' Czejtházban vár fokokra való hosszú njelű, Keő vágó Csákánjok numero 86. Rövid njelűek is vannak, numero 311 – három szaz tizen egy.

Vannak Keő vago kapák is numero 14 – Tizen négy.

Keő feszítő vas Rudak is vannak numero 13.

²⁷ Utána kihúzva: *három* /.

²⁸ Utána kihúzva: *vas*.

Keő Falban valo Nagj vas Rudak, numero 7 – hét: melljek közzül nemelljeknek Nagj Karika vegei vannak.

Ostromra valo Njeles Lántsák, numero 25.

Vannak Nagj Vas Ollók, numero 2. melljek begjgjel nem ellet mennek öszve, az egjiknek végei egj felöll, egiben vagjon Lánczolva.

Jsmét vannak, Keő vago Njeles Kapák numero 30. – harmincz: Njeletlenek numero 8. – njolcz.

Vas Ajtók is vannak, numero 2 . ketteő.

Egj jo vas pantos Csiga is vagion, Negj Karikájval, fábol valókkal. Másik is vagion jól vas pántos Karikái nélkül. Vagion megis egj Csiga, melljnek negj rez karikái avagi Kerekej vannak.

Item Agjúhoz valo, goljobis próbáló vas gorma, numero 15.

Por törő Malomhoz való Réz Zok: numero 24.

Vannak három lobogos es egj veres bagaziás zászlók – numero 3. mindeniknek vasa, a' vegeben vagion.

Vagion egj Agjú is, Ágja nélkül, az földön hevervén: melljnek dolga az Asszonjnal, Bánffi Dienesné Asszonial eo Nagisagaval Controversiában forog mert (a' mint a presidiariusok beszellek): az nehai idvözült Úr, mind Agjával egjütt el vitette volt innét, Bonczhidara; az holott vasait elebbi agjának le szedetvén; es arra való fát is inset Szamos Ujvárból vitetven, ujj Agját tsinaltatott vólt neki. Mellj osztán, azon Úr el fordult boldog állapotjakori Zenebonakba ott maradott, ezen Agju negj tsak ma

[fol. 14] ganossan ide hozatott, az akkor fel költ hadak által. Vannak ugjan Bonczhidan, SzamosUjvári Njólcz szakállások; melljeknek is dolga ugjan az Asszonjnal, Controversiában vagion:

Vannak megis a' megírt Czejtházban: Egj Ládában Kézi Rez Gránátok numero 98 – Kilenczven njolcz.

Item egj letetett es bőrözetlen, fél Réz dob.

Vannak szurok olvaszto üstök numero 2. – Ketteő.

Vagion kötelen fel kötve, egj Mása, meresre való: hozzá valo Réz fontja-val egjütt; mellj hatvan fontos – libra numero 60.

Item, Egj Réz Csatorna Eszterha alá valo – numero 1.

Item On pogácsak numero 9 – Kilencz.

A Czejtháznak ket felé njiló ajtán vannak ket reteszek; melljek közzül a főlső, mind a két rész ajtokat egiben foglalja, az alsó penig, mellj kissebb, azon két ajtokat a Kúszöbhöz foglalja: Az megírt felsőnek retesz fejében egj öreg szerű, jó lakat áll, - kutsa is megvagjon: az alsó peniglen lakattja nélkül áll: mert az el tévedett.

Atque ita predeclaratarum Munitio Inventionem, Nos etiam prescripta serie, ad premissum suae Celsissimis Principalis mandatum, pro rerum inventatarum veritate et evidentia, sub sigillis nostris usualibus et chyrographis fideliter consignavimus. Datum in Arce Szamos Uj var die 8 Mensis Octobris. A[nn]o 1675.

Per nos:

*Ladis[laus] Jllyei mp et
Stephani Kapossj mp
Cancellariae suae Celsissimis Principalis
Majoris, juratos scribas et notarios e'
Curia ejusdem per eadem ad id
Specialiter exmissos. Mppia.*

Inventarium

[Traducere românească]

Inventarul munițiilor și al tuturor lucrurilor ce se găsesc în Cetatea Gherla, întocmit din porunca ilustrului principe al Transilvaniei, Michaelis Apași, în momentul trecerii Cetății Gherla în mâna Excelenței sale Micháélis Also de Nagj Pesteny, care a preluat conducerea cetății de la Excelența sa Borzási Georgy. Inventar întocmit de către nobilii Ladislai Illjei și Stephani Kaposi, scribi și notari ai cancelariei ilustrului Principe. Au început inventarierea în a doua zi a lunii octombrie, în anul Domnului 1675.

Poarta exterioară a cetății este dublă, cu o filegorie [clădire mică; gheretă a santinelei]. Fiecare poartă este dotată cu câte trei încuietori cu bucșe [?] (*pesseljes*) de același fel, toate deschizându-se și închizându-se cu ajutorul unui mâner. Patru dintre încuietore sunt întregi, deschizându-se și cu cheie, iar la alte două partea mânerului care intră în bucșă s-a spart, mânerul nu le mai poate închide și se deschid și fără cheie. Cheile fiecăreia dintre cele șase încuietori sus-amintite sunt la pârălab. Aceste două porți stau pe pivoți și țâțâni de fier, partea de sus și cea de jos fiind prinse cu inele mari și late de fier.

Pe poarta ridicătoare interioară sunt trei lacăte mari cu chei; de asemenea două lanțuri lungi pentru ridicarea porții; opt ghiulele cu lanț pentru tun; un stindard mare, vechi și uzat, cu vârful ferecat. Sunt și două cârlige mari, fără coadă, precum și două băte ferecate. Cătușe mari pentru picioare cu o singură verigă – 1 bucată; un sfredel masiv, cu mâner de lemn.

Pe ușa ridicătoare mică este un lanț lung dar subțire pentru ridicare. Poarta pe două țâțâni de fier este prevăzută cu chingi transversale din bare de fier și se închide cu ajutorul a două bare de fier și două lacăte, din care unul lipsește. Poarta are și zăvor, care se închide tot cu ajutorul unui lacăt mic cu cheie.

La carceră găsim următoarele lucruri: în magazia de la carceră trei sape de spart piatră, trei târnăcoape de tăiat piatră, o bătă de fier și o rudă de fier pentru sfărâmat piatră; de asemenea trei hârlețe foarte uzate, din care s-ar putea face unul bun, și o sapă în stare mai bună.

Ușa carcerii de sus este prevăzută cu un zăvor mic și azi întreg, care se închide cu un lacăt de fier. Ușa stă pe trei țâțâni de fier, fiind prevăzută cu cângi din bare de fier. Fereastra acestei uși este prevăzută tot cu un zăvor întreg, dar lacătul lipsește.

Tot în carceră sunt 21 de fiare pentru picioare (cătușe). Sunt de asemenea trei cătușe, dintre care unul în stare mai proastă, de asemenea două obezi (*bekok*), ambele uzate.

Ușa carcerii de jos este prevăzută cu gratii de fier, din 10 bare de fier, deasupra cărora, transversal, o rudă de fier cu lanțuri și cu lacăt de cătușe, închisă cu un lacăt mare.

Pe **Bastionul Ruinat** (*Csonka Bastja*) sunt:

1. Un tun mare cu ghiulele de zece pfunzi, cu patul și roțile bine ferecate, aflat sub un acoperiș de șindrilă, cu căușul de încărcare, fultuitorul și lingura de curățare în stare bună.
2. Tot acolo un al doilea tun cu ghiulele de 6 pfunzi, cu instrumentele în stare bună, sub acoperiș de șindrilă.
3. Tot acolo și un al treilea tun, cu ghiulele de 4 pfunzi, cu instrumentele în stare bună.
4. Pe același bastion încă un tun cu ghiulele de 1 pfund, cu instrumente în stare bună.
5. Tot acolo un treasc mortar (*tarack*) cu ghiulele de 1 pfund, cu toate instrumentele.

Mai găsim pe acest bastion o roată de tun pe jumătate ferecată, scoasă din funcțiune, dar încă în stare bună.

Tot acolo, în stare foarte uzată, patul ferecat și osia unei *siska* [armă de foc apropiată săcălușului], fără roți, pe care în timp de funcțiune erau trei *siska* (tunuri).

În fața acestui bastion sunt așezate pe grinzi 9 rude folosite la ridicarea tunului, bine ferecate pe ambele extremități.

În **Bastionul de deasupra Casei Căpitanului** (*Capitanj haz*) sunt:

1. 2 tunuri, ambele de câte 8 pfunzi, cu toate instrumentele, ca și cele de pe Bastionul Ruinat.
2. Tot acolo mai găsim 2 rude pentru osie de *siska*, una cu trei verigi de fier, cealaltă cu două și una la mijloc, și cu două cuie de fier mai mici.

Pe **Bastionul Füzesi** sunt 8 tunuri *siska*, fără roți și fără osie. Un bombardier „împrăștiator de oaste” (*sereg bonto*), fără osie și fără roți. Tot acolo o pereche de *siska*, cu osie și roți neferecate. În afară de acestea găsim 30 de lănci/sulițe ferecate, așezate pe grinzi. Cele 80 neferecate sunt de aceeași vechime ca și celelalte.

Pe **Bastionul deasupra Casei de Arme** (*Czejthaz*) sunt:

1. Un tun mare, cu ghiulele de 25 de pfunzi, cu toate instrumentele în stare bună, cu patul ferecat, cu roți și osie, cu căușul de încărcare, fultuitor și lingura de curățare.
2. Pe același bastion sunt încă 2 tunuri cu ghiulele de 6 pfunzi, cu toate instrumentele în stare bună, ca și la cel anterior.
3. Tot acolo sunt 8 bombardiere pe roți, dintre care doar unul cu roțile ferecate, celelalte cu roțile neferecate.
4. Tot acolo găsim 2 roți de tun în stare proastă, vechi, scoase din funcțiune, dar ferecate, unul și cu o bucșă (*pesselj*), celălalt fără. Tot acolo o a treia roată de tun, nouă, cu talpa neferecată, dar patul bine ferecat.

Pe **Bastionul Mintiului** sunt 3 perechi de *siska* cu osie și roți. Prima pereche cu roțile noi și ferecate, a doua și a treia pereche cu roți neferecate. Din perechea a treia numai una este pe roți, a doua așezată, împreună cu săcălușele, pe un cuier, în același bastion. Pe cele două cuiere din bastion sunt 116 de săcălușe. De asemenea multă funie pentru tunuri: 1 val (*vég*). Tot aici, funie mai subțire pentru scripete, așezată pe grinzi: 2 valuri.

În continuare, deasupra Casei de copt (*suto haz*), un tun cu ghiulele de 6 pfunzi, cu instrumentele ca la celelalte tunuri, cu patul și roțile ferecate etc.

Pe partea de sus a **Bastionului Dejului** (*Desi Bastja*):

1. Două perechi de *siska* cu roți. Roțile primei perechi sunt ferecate, ale celeilalte nu. În mijlocul aceluiași bastion sunt 2 treascuri (*tarack*) mortiere de aramă cu ghiulele de 1 pfund, unul cu ambele roți ferecate, celălalt cu o singură roată ferecată.
2. Tot acolo 2 treascuri rotitoare (*forgo tarack*), unul cu ghiulele de 1 pfund, celălalt cu ghiulele de 8 loți [*lot* = jumătate de uncie, 1 pfund = 32 loți], fiecare cu roțile neferecate.

Pe pervazul de sub bastioanele descrise se poate circula printr-o deschizătură cu două uși. Ușile au căptușeală înaltă de lemn din scânduri de stejar, în zidul gros de piatră. Fiecare e prevăzută cu încuietore cu bucșă (*pesselj*) și mâner, care în afara barelor de fier se închid și cu chei. Cheia ușii exterioare există, dar cheia ușii interioare s-a pierdut și de aceea nu poate fi încuiată. Ușa din interior stă în 2 țâțâni. Ea este prevăzută cu 2 chingi de fier, care ajung până la jumătatea ușii. Ușa exterioară în schimb este prevăzută cu 3 țâțâni și 3 bare de fier.

În **Casa Pulberii** (*Por haz*), aflată în exterior, sub Bastionul Dejului (*Desi Bastja*), sunt prafuri după cum urmează:

O MĂRTURIE DOCUMENTARĂ DESPRE CETATEA GHERLA LA 1675

1. Pulberi pentru tunuri din Făgăraș (*Fogarasi Agju*) în butoaie (*tonnakban*):

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	25
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	55
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	36
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	82
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	25
6. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	84
7. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	125
8. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	105
9. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	86
10. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	105
11. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	95

2. Tot acolo pulberi pentru muschetă și săcălușe:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	35
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	30
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	30
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	45
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	90
6. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
7. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
8. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
9. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00

3. Tot acolo găsim și praf fin după cum urmează:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	115
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	86
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	66
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
6. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	80
7. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	86
8. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	116
9. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	95
10. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	99
11. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	00	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	80

În Casa Pulberii (*Por haz*), sus pe grinzi, sunt așezate și fitiluri, circa 7 măji (*centum*).

În Casa Pulberii aflată sub bastionul Casei de Arme (*Czejthaz*), sunt prafuri în butoaie, după cum urmează:

1. Prafuri de tun vechi:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	129
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	135
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	70
7. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	81
8. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	67
9. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	10
10. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	31

11. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	42
12. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	110
13. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	81
14. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	110
15. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	70
16. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	120
17. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
18. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	95
19. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	20
20. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	31
21. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	34
22. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	106
23. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
24. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	110
25. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	54
26. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	25
27. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	65
28. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	55
29. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	136
30. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	25
31.					

2. Tot acolo praf de tun nou:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	3	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	8
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	66
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	00
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	3	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	105
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	3	Pfunzi (<i>libra</i>)	5 pfunzi lipsă	
6. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	0½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	45

Tot aici găsim praf de muschetă,

1. Praf de muschetă veche:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	3	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	15
---------------------------	------------------------	---	-------------------------	-------------------------	----

2. Praf de muschetă nouă:

1. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	60
2. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	55
3. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	54
4. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	20 pfunzi lipsă	
5. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	1½	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	12
6. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	2	Pfunzi (<i>libra</i>)	8 pfunzi lipsă	
7. Butoi (<i>Tonna</i>)	Majă (<i>Centum</i>)	4	Pfunzi (<i>libra</i>)	Număr (<i>numero</i>)	25

În Casa de Arme (*Czejthaz*) sunt următoarele:

- 10 butoaie (*hordo*) și încă 3 butoaie (*tonna*) de salpetru. 2. 1 butoi de piatră pucioasă. Piatra pucioasă este și într-un alt butoi, dar numai 1 majă.
- 28 de instrumente de foc cu cange/harpon; 26 de cange de foc, uzate; 24 de „mingi de foc” (*tűzes lapta*) noi; 5 aruncătoare de pietre de foc (*tűzes koszoro*) noi; 30 de aruncătoare de pietre de foc uzate; 6 mingi de foc de apă (*vizi tűzes lapta*) vechi; 12 smoale de foc; bucățele de plumb sfărâmate (*szakadek*) pentru cartace: 1½ butoaie și încă 29 de cupe.

Pentru tunul de 25 de pfunzi, aflat deasupra Casei de Arme, sunt 5 grămezi de ghiulele. În prima grămadă sunt 260 de ghiulele, în a doua 200 de ghiulele, în a treia 207 de ghiulele, în a patra 217 de ghiulele și în a cincea 260 de ghiulele.

Tot aici mai găsim 5 grămezi de ghiulele de 60 de pfunzi, dar fără tun. În 3 dintre grămezi sunt 715 ghiulele, în celelalte 2 numai 358 de ghiulele.

În afară de cele menționate, mai găsim o grămadă cu 234 de ghiulele de mărimi diferite, de 6.5 pfunzi, respectiv de 4 pfunzi.

De asemenea găsim 30 de ghiulele de 60 de pfunzi într-o grămadă, și încă 800 de ghiulele de 6 pfunzi în alte 2 grămezi.

Tot aici sunt 1772 de ghiulele de 30 de pfunzi în 6 grămezi.

Într-o altă grămadă sunt ghiulele de 31 de pfunzi, fără tun, în număr: 200, lângă care 309 ghiulele de 36 de pfunzi, fără tun.

Tot acolo sunt încă 225 de ghiulele de 41 de pfunzi, fără tun, într-o grămadă.

De asemenea găsim 283 de ghiulele de 6 pfunzi în 2 grămezi, lângă care și un tun, și într-o altă grămadă 198 de ghiulele de 9 pfunzi, cu un tun.

Într-o parte a unei lăzi găsim 200 de ghiulele de 7 pfunzi, în cealaltă parte a lăzii tot 200 de ghiulele de 1 pfund.

Sunt și 18 lăzi mici cu gloanțe de cositor pentru muschete.

Într-un butoi se află 400 de ghiulele pentru bombardiere (*seregbonto*).

Sunt 20 de lămpașe de fier (*vas lampas*), și 4 de sticlă.

Tot acolo găsim 24 de cuie mari pentru patul tunului; 3 muschete masive, în stare bună; 5 țevi de muschete în stare proastă, fără paturi; și o pușcă de ienicer (*Jantsar puska*) uzată.

Sunt și arice (*suljmok*) de fier: 1/2 butoi și în jur de 2500 de țevi pentru arme de foc într-o lădiță neacoperită.

Tot acolo sunt și 4 săbii (*koszperg*), 80 de ulcele de arme de foc împotriva asediului și 80 de lănci de fier.

Este într-o ladă 1 sfredel pentru gura de foc al tunului cu „srof”, 4 pivoți de fier, și 4 țâțâni de poartă.

Tot aici găsim și 1 zăvor fără suport și 1 cârlig pentru partea laterală al tunului.

În Casa de Arme mai găsim 1 ridicător (*héver*) pentru tun; un „njujto” din fier, folosit la întinderea aurului în procesul baterii monedelor; 1 pârpâriță (*perpencze*) de fier pentru moară și 1 fier pentru capătul osiei roții de moară.

Sunt de asemenea 11 rude din oțel vienez; 20 de verigi cu cârlig pentru tun; 19 verigi plate pentru tun; 2 nicovale din fier de mărimi diferite.

Mai găsim 6 bâte din fier, iar lângă acestea 22 de țevi de bombardier (*seregbontó*) uzate.

Tot acolo găsim 8 bucăți de fier (*szakadék*) pentru bâte și barosuri; 2 sfredele mari din fier; 4 lănci „pentru ucis urși” (*medveölő*); 9 forme de turnat ghiulele pentru treascuri; 18 forme de turnat gloanțe pentru săcălușe, dintre care jumătate sunt din fier.

Sunt de asemenea 3 icuri (*ék*) pentru tăiat piatră în stare bună și 1 al patrulea mic și foarte uzat.

Este și 1 sfredel mic pentru gura de foc al tunului, împreună cu 1 „sroff” și 1 sfredel mare din fier, mai lung cu 1 stânjén decât primul (*öl*; 1 stânjén = 2 m).

De asemenea este 1 masă de tabără din fier; 9 bande de fier pentru ferecarea tălpii tunurilor; 17 lanțuri formate din inele mari și 2 lanțuri formate din inele mai mici, dintre care unul montat pe fântână.

În Casa de Arme mai sunt 86 de târnăcoape de tăiat piatră pentru asedii de cetăți și 311 târnăcoape cu coada scurtă.

Sunt încă 14 sape pentru tăiat piatră și 13 rude de fier pentru forțat piatră.

În zidul de piatră sunt montate 7 rude mari, câteva dintre ele prevăzute cu inele mari la capete.

Sunt și 25 de lănci cu coadă, folosite la asedii.

Tot acolo găsim 2 foarfeci mari de fier dintre care 1 are capetele legate cu un lanț, 30 de sape cu coadă pentru tăierea pietrei, 8 sape fără coadă și 2 uși de fier.

De asemenea găsim 1 scripete cu patul din fier, în stare bună, cu 4 inele din lemn, iar 1 altul cu patul făcut tot din fier, dar care nu are inele, și mai găsim 1 scripete care are 4 inele din cupru.

De asemenea găsim 15 forme din fier pentru controlarea mărimii ghiulelelor de tun.

Tot acolo sunt 24 de țevi de cupru pentru râșniță de praf de pușcă.

Sunt 3 stindarde și un al patrulea cu bagazie roșie, fiecare cu vârfurile ferecate.

Găsim 1 tun așezat pe pământ, fără pat. Există o controversă cu Bánffi Dienesné, soția răposatului Bánffi Dienes: pentru că răposatul domn a dus tunul (după cum au povestit soldații din cetate), împreună cu patul acestuia, la Bonțida (*Bonczhida*) ca să-i facă un pat nou, din lemn – lemnul provenea tot din Gherla (*Szamos Ujvar*). După un timp domnul nu s-a mai interesat de soarta acestui tun care a fost readus la Gherla de către cetele răzvrățite, însă fără postamentul nou.

Mai sunt la Bonțida 8 săcălușe din Gherla, a căror problemă este într-o controversă asemănătoare tot cu Bánffi Dienesné.

În Casa de Arme menționată mai sus este de asemenea o ladă cu 98 granate de cupru; o parte dintr-o tobă de cupru fără piele; 2 căldări pentru topirea smoalei; 1 cântar împreună cu o greutate de 60 pfunzi atârnat de o funie; 1 jgheab de streășină; 9 turte de metal.

Ușa Casei de Arme cu două canate (cele două aripi) este prevăzută cu 2 zăvoare: cel superior pentru îmbinarea canatelor, iar cel de jos pentru fixarea canatelor de prag. Zăvorul superior este prevăzut cu un lacăt mare, iar lacătul celuilalt s-a pierdut.

Și astfel am încheiat inventarul munițiilor întocmit din porunca Excelenței Sale Principele. Consemnăm adevărul și dreptatea lucrurilor scrise cu sigiliul și semnătura noastră. Dat în Cetatea Gherla în ziua 8 a lunii octombrie, Anul 1675.

Prin noi

*Ladisl. Illyei mp
& Steph. Kaposi mp*

*Scribii și notarii special
trimiși de Cancelaria Mare
(Maior) a Principei. Mp*

Traducere din limba maghiară de PAKÓ LÁSZLÓ.

Szerem Félvona Lamer. Mily Ajtó, Két vas Sarka
- Kon ábrau, Ujjan aminj Panto vögallal vögün
ny hevdirez kere pól-tygün ábrau: azolon
Kivül, verek pól-tygün, verek pól-tygün, verek
vögallal vögallal k, kettóv-ti, mly'ek is le
lakalodt, k mly'ek isalak egyik vögün vas
ko lakat vögün vög. R. + tygün vögün egy
ny vög, s-agon s egy kettóv-ti lakalodt: s-
kettóv-ti s mly'ek isalak mly'ek isalak.

A' Conlooz tartóval onudak vög. 1. A' vögallal k
- mly'ek isalak. Hason kó vög. Képi: havon kó
vög. Egyik vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.

A' Félvona Conlooz vögün vögün, egy kó vög. pól-
tygün vög. mly'ek isalak vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.

Ujjan a' Conlooz tartó. Vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.

A' Félvona Conlooz vögün vögün, egy vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.

A' Conlooz tartóval vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.
vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög. vög.

28

az. Ușe am dăruit hățibăciul 20, din d. p. t. al. 3. 4. 2. is vagon ugi. Sot, negj. fonsos golj. obital jans; 2. 3. hăpoulo hăpou. val, munden jo lă- hăciul. 4. Ușim azim bapian sm. 2. negj. fonsos golj. obital jans, hăpoulo jo hăciul. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Vagon ezen Bapian, Agim hoz valo, le re- velt, egj. pl. vasas hăciul; mltj, mgt. alkalma- tos. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Az. Capitanj haza pl. 20 valo Bapian, vama: 1. kit Agim, mltj. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Az. Fuz. Bapian vama: 1. kit Agim, mltj. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Az. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

... 2-rodit. 5-3-rodit. ... hat hat ... go-
 ... 1-rodit. ... 2-rodit. ... 3-rodit. ...
 ... 4-rodit. ... 5-rodit. ... 6-rodit. ...
 ... 7-rodit. ... 8-rodit. ... 9-rodit. ...
 ... 10-rodit. ... 11-rodit. ... 12-rodit. ...
 ... 13-rodit. ... 14-rodit. ... 15-rodit. ...
 ... 16-rodit. ... 17-rodit. ... 18-rodit. ...
 ... 19-rodit. ... 20-rodit. ... 21-rodit. ...
 ... 22-rodit. ... 23-rodit. ... 24-rodit. ...
 ... 25-rodit. ... 26-rodit. ... 27-rodit. ...
 ... 28-rodit. ... 29-rodit. ... 30-rodit. ...
 ... 31-rodit. ... 32-rodit. ... 33-rodit. ...
 ... 34-rodit. ... 35-rodit. ... 36-rodit. ...
 ... 37-rodit. ... 38-rodit. ... 39-rodit. ...
 ... 40-rodit. ... 41-rodit. ... 42-rodit. ...
 ... 43-rodit. ... 44-rodit. ... 45-rodit. ...
 ... 46-rodit. ... 47-rodit. ... 48-rodit. ...
 ... 49-rodit. ... 50-rodit. ... 51-rodit. ...
 ... 52-rodit. ... 53-rodit. ... 54-rodit. ...
 ... 55-rodit. ... 56-rodit. ... 57-rodit. ...
 ... 58-rodit. ... 59-rodit. ... 60-rodit. ...
 ... 61-rodit. ... 62-rodit. ... 63-rodit. ...
 ... 64-rodit. ... 65-rodit. ... 66-rodit. ...
 ... 67-rodit. ... 68-rodit. ... 69-rodit. ...
 ... 70-rodit. ... 71-rodit. ... 72-rodit. ...
 ... 73-rodit. ... 74-rodit. ... 75-rodit. ...
 ... 76-rodit. ... 77-rodit. ... 78-rodit. ...
 ... 79-rodit. ... 80-rodit. ... 81-rodit. ...
 ... 82-rodit. ... 83-rodit. ... 84-rodit. ...
 ... 85-rodit. ... 86-rodit. ... 87-rodit. ...
 ... 88-rodit. ... 89-rodit. ... 90-rodit. ...
 ... 91-rodit. ... 92-rodit. ... 93-rodit. ...
 ... 94-rodit. ... 95-rodit. ... 96-rodit. ...
 ... 97-rodit. ... 98-rodit. ... 99-rodit. ...
 ... 100-rodit. ...

jănit; Că, tot vasicol mind kă + keret; a mar
 - lăttă sâk az egg, ihe vasas. 2. vama kă
 : gyan az fozgo (Larac, kol, nro 2 i kă); a
 zottă gyan egg pînd; a mahl az joloz lot
 : Det, golyobit hal jid. Că, tot min demită tsal
 fako keret vama kă.

A. my iot Bapfak alatt lere kulta Parkany sa ki
 - mendly, s. b. jövoly, az vafog kö fott kullp
 az b. l. r. t. b. hez k. p. t. vama kă k. t. t. t. t.
 joreafog s. m. g. s. b. l. l. g. s. t. e. r. f. a. t. k. l. t. b. l.
 - valol. Că, tot min demită, m. l. e. m. l. f. o. g. a. j. a.
 - ro p. t. t. l. t. v. a. s. p. a. j. a. i. v. a. m. a. k. m. l. l. e. t. a. e. m.
 - tsal v. a. s. m. d. a. s. k. a. j. o. b. b. a. l. g. a. v. a. l. ; h. a. e. m. m. i. n.
 - demită m. l. e. i. s. p. t. h. l. y. i. k. j. a. i. v. a. s. ; k. u. l. t. a. l. f. o. l.
 - tal m. y. n. i. t. t. a. t. a. n. i. ; s. a. z. e. g. y. i. t. t. k. u. l. t. a. s. m. y.
 - v. a. g. j. o. n. h. u. j. m. i. n. t. : a. k. u. l. t. a. n. e. l. ; t. a. b. l. y. o. n. t. k. u. l.
 - t. a. n. l. e. v. o. l. o. t. ; s. a. m. a. k. m. l. e. i. a. p. t. t. l. t. z. e. b.
 - is b. o. r. a. t. y. a. l. ; m. o. t. k. u. l. t. a. n. e. m. l. e. v. e. n. ; m. y. v. e. l.
 - ny. i. s. h. a. r. m. a. k. Că, t. h. e. n. k. i. v. i. d. a. m. y. i. o. t. b. i. l. p.
 - t. y. e. s. ; k. e. e. v. a. s. l. a. k. a. i. ; s. y. j. a. n. a. m. y. ; f. i. g. i. v. o.
 - v. a. s. k. e. v. d. e. r. e. v. a. m. a. k. A. k. u. l. t. a. n. e. k. i. p. o. n. t.
 - k. i. s. s. o. n. v. a. s. f. a. r. k. a. i. s. s. i. m. t. h. a. y. o. n. a. l. a. t. e. r. e.
 - D. e. t. p. i. n. e. k. e. v. d. e. r. e. i. v. a. m. a. k.

A. my Că, l. i. g. e. t. P. a. r. k. a. n. y. o. g. a. t. a. ; D. e. t. B. a. p. f. a. a. l. a. t. t. t. i.
 - v. i. l. l. e. r. e. P. a. r. k. a. n. y. o. g. a. t. a. ; v. a. m. a. k. P. o. r. o. k. e. f. f. e. l. e. t.

1. Fogarak: Azjn Porok. Comialk

1.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 25.
2.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 55.
3.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 36.
4.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 82.
5.	Com3	Com3	2	lib	m	- 25.
6.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 89.
7.	Comialk	Com3	1.	lib	m	- 125.
8.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 105.
9.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 86.
10.	Com3	Com3	1.	lib	m	- 105.

7

)) Com

11. Tombs ^(Bud) 1. lbs ms 95.
 11. Ugyan ott Muskotelyhoz es Haratoshoz van
 - lo Porol.

1.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	35.
2.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	30.
3.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	30.
4.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	75.
5.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	90.
6.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	00.
7.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	00.
8.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	60.
9.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	00.

11. Ugyan ott vagon Apró Por e' Pzent.

1.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	115.
2.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	86.
3.	Tombs	Ans	0 1/2	lbs	ms	00.
4.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	86.
5.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	60.
6.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	80.
7.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	86.
8.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	116.
9.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	95.
10.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	99.
11.	Tombs	Ans	00.	lbs	ms	80.

Acord Por haz ban, fen a gendaron Kanot
 is vagon helyhezerve. Ans ind ms 7.

Az Czajkhoz Barajya alatt levo Por haz ban, van
 nar Tombsly Porol e' Pzent.

1.	to Regi	Agri Porol.				
1.	Tombs	Ans	2 1/2	lbs	ms	60.
2.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	129.
3.	Tombs	Ans	2 1/2	lbs	ms	00.
4.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	135.
5.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	70.
7.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	81.
8.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	67.
9.	Tombs	Ans	1.	lbs	ms	10.
10.	Tombs	Ans	2.	lbs	ms	00.

11.	Tombs	Arad	1.	libr	m	31.
12.	Tombs	Arad	$1\frac{1}{2}$	libr	m	42.
13.	Tombs	Arad	$0\frac{3}{4}$	libr	m	110.
14.	Tombs	Arad	1.	libr	m	81.
15.	Tombs	Arad	0.	libr	m	110.
16.	Tombs	Arad	1.	libr	m	70.
17.	Tombs	Arad	0.	libr	m	120.
18.	Tombs	Arad	1.	libr	m	60.
19.	Tombs	Arad	0	libr	m	95.
20.	Tombs	Arad	2.	libr	m	20.
21.	Tombs	Arad	$0\frac{1}{2}$	libr	m	31.
22.	Tombs	Arad	1.	libr	m	34.
23.	Tombs	Arad	0.	libr	m	106.
24.	Tombs	Arad	1.	libr	m	60.
25.	Tombs	Arad	0	libr	m	110.
26.	Tombs	Arad	1.	libr	m	54.
27.	Tombs	Arad	1.	libr	m	25.
28.	Tombs	Arad	1.	libr	m	65.
29.	Tombs	Arad	1.	libr	m	55.
30.	Tombs	Arad	0.	libr	m	136.
31.	Tombs	Arad	2.	libr	m	25.
M. Urgan ott levo Uj Agin Porr.						
1.	Tombs	Arad	3.	libr	m	8.
2.	Tombs	Arad	1.	libr	m	66.
3.	Tombs	Arad	$2\frac{1}{2}$	libr	m	00.
4.	Tombs	Arad	3.	libr	m	105.
5.	Tombs	Arad	3.	libr	m	5. font hejan
6.	Tombs	Arad	$0\frac{1}{2}$	libr	m	45.
Urgan ott vagon Muskotelj Por.						
1. Reg Muskotelj Por.						
1.	Tombs	Arad	3.	libr	m	15.
2. Uj Muskotelj Por.						
1.	Tombs	Arad	1.	libr	m	60.
2.	Tombs	Arad	2.	libr	m	55.
3.	Tombs	Arad	1.	libr	m	54.
4.	Tombs	Arad	2.	libr	m	20. font.
5.	Tombs	Arad	$1\frac{1}{2}$	libr	m	12.
6.	Tombs	Arad	2.	libr	m	8. font hejan.
7.	Tombs	Arad	4.	libr	m	24. font.

librid nr 30/30: kama nr 1772.
 Mas ralas is vagjon smelt nel Agjinja 9ms
 steen, librid nr 31/31: kama nr 200.
 Muz is vagjon egi ralas Goljabis librid nr
 36: emt is nitten Agjinja, kama nr: 309.
 Vagjon muz is egi ralas Goljabis librid nr
 41. smelt is nitten Agjinja; kama nr
 225.
 Vagjon ismit kir ralas, librid nr 6/6. smelt
 nel Agjinja is vagjon, kama nr 283.
 Ismit muz egi ralas, librid nr 9: emt is va
 gjon Agjinja; kama nr - 198.
 Egi Ladat egi ralas is vamaal keefon
 nr Goljabis nr 200. Agon Ladat mis
 ralas egi egi fone Goljabis nr fime, 200.
 Cuzen njole Agjo Ladatskal, musketel
 hoz valo on goljabis, mind cel vamaal:
 nr 18.
 Vagjon egi Comak, drigbuto goljabis
 nr 400. nr muz, 802.
 Vamaal. Vas Lampasol is nr 20.
 Urog Lampasol is nr 4 nr muz.
 Agjinh agjinh valo drigbuto is vamaal
 keefon nr 24.
 Musketel is vamaal muz, muz lehitapol,
 nr kamaal 3. nr harom.
 Valami koval musketel. Csevel is vamaal
 mind Agjai ntkul, oot nr 5.
 Vagjon egi rof Jantsar Puska is.
 Vas sulmet vamaal egi felle Comakal nr Com
 na nr 0 1/2.
 Vamaal egi drigbuto Ladatskaval vas Csevel,
 Cuzen njole valo, nr and 2500.
 Koppergol is vamaal nr 4 nr muz.
 Otovom ellen valo Cuzen njole Csevel,
 nr and 400 nr muz, 802.
 Kopia Vasak is vamaal nr 80.

Vagjon 27

NOI PRECIZĂRI DESPRE MIȘCAREA ȘI VIAȚA HAIDUCULUI PINTEA (1693-1703)

SUSANA ANDEA, AVRAM ANDEA

ABSTRACT. The authors of the present paper aim at investigating the general framework of the epoch in which Pintea, well-known outlaw leader in North-West Transylvania, had led an outlaw's life between 1693-1703 and, on the other hand, at bringing new data concerning his life. Chiefly by its military and fiscal outcomes, the deep crisis that affected the Transylvanian society on the threshold of the 17thth18th century encouraged highway robbery, phenomenon illustrated by Pintea and his mates.

The wide social solidarity and complicity enjoyed by this outlaw leader explain his prestige in folk tradition, where he has become Pintea the Valiant. In time, it was natural that folk (oral) tradition would ignore many of Pintea's real deeds and, consequently, interpreted his life and highway robbery activity of over a decade in a quite biased manner. The gradual publication of contemporary documents on Pintea's outlaws required a critical approach and reinterpretation of this subject of social history.

With this view, the authors started to investigate the available documents, as well as to look for additional material in the archives - one of which is annexed to the present paper - and they were thus able to bring new pieces of information concerning Pintea's biography: he most likely descended from the petty aristocracy, the families Cupșa and Marchiș, and his birthplace was Măgoaja village, in nowadays Cluj county, he appeared under different names in contemporary documents and oral traditions, the period in which he led an outlaw's life, etc.

One may say that this critical approach, based on documentary sources and the elimination of some parts of the folk tradition, has managed to select the plausible aspects of the legendary life of the outlaw Pintea the Valiant as presented by oral tradition.

Sătmarul și Maramureșul au fost printre primele comitate care au ajuns sub stăpînirea trupelor imperiale în înaintarea acestora din Ungaria nordică spre Transilvania. Districtul Chioarului, datorită așezării în vecinătate și a legăturilor sale cu cele două comitate, s-ar putea spune a împărtășit aceeași soartă. Nu întâmplător, în aceste părți, prezența trupelor austriece în frunte cu generalul Frederigo Veterani este consemnată încă din anul 1685. Odată cu inaugurarea regimului de ocupație militară, principalele sarcini ale comitatelor și districtului față de noul stăpîn ajung să fie încartiruirea oștirii și achitarea dărilor sporite în bani și a prestațiilor în natură pentru întreținerea armatei.

Cu deosebire cheltuielile militare înregistrează cifre fără precedent de mari, care depășesc pe departe posibilitățile de plată ale contribuabililor, singur comitatul Maramureș, spre exemplificare, plătind din anul 1690 și pînă în 1699 nu mai puțin de

764587 de florini și 39 de dinari. Acestei sume, extrem de mari în raport cu puterea de plată a comitatului, îi corespunde o medie anuală de 84954 de florini și 15 dinari¹, în timp ce *Diploma leopoldină*, din 4 decembrie 1691, fixa pentru întreg principatul Transilvaniei contribuția ordinară anuală la suma de 50000 de taleri imperiali, adică 112500 de florini, respectiv cea extraordinară, în caz de război, la 400000 de florini renani².

Această spoliere fiscală era cu atât mai gravă cu cât se adăuga abuzurilor și silniciilor de tot felul săvârșite de comandanții militari și de trupele lor de ocupație cantonate în cetăți și orașe. Nu erau scutite de încartiruire costisitoare nici satele și moșiile nobiliare, acestea trebuind să suporte povara întreținerii cu bani și victualii, să presteze cărăușii și poștașii, să efectueze muncile de trebuință la consolidarea și întreținerea cetăților Satu Mare, Hust, Chioar etc.

Nu lipseau cazurile în care ofițeri și soldați ce nu și-au primit soldele umblau prin țară fără rost, dedându-se la acte de pradă și de jaf la drumul mare, însoțite adesea de ucideri. Astfel au fost împușcați, cu ocazia întoarcerii de la târg, în vara anului 1690, mai mulți săteni din Giulești, Dudești și Sârbii Maramureșului³. Dispozițiile punitive pentru armată ale generalului Frederigo Veterani, din decembrie 1692, prin instituirea coresponsabilității comandanților pentru faptele soldaților și dreptul acordat victimelor din sate și orașe de a răspunde la violență cu forța împreună a comunității lor, pentru a-i prinde și preda pe făptași⁴, nu au putut stârpi fărădelegile și îndepărta ostilitățile. Ele vin mai degrabă să dezvăluie acordul tacit al autorităților militare față de jafurile celor din subordine lipsiți de hrană și banii cuveniți, și de ce nu, față de tactica dintotdeauna a trupelor de ocupație, jaful.

Plîngerile nobilimii la adresa armatei s-au ținut lanț prin glasul congregațiilor comitatense, după cum și comisarii imperiali invocă constant dificultăți și greutăți în rezolvarea problemelor de încartiruire și aprovizionare a oștirii. Într-o zonă cu economie dezorganizată și ruinată era de așteptat ca lipsurile și nemulțumirile să cuprindă și armata de ocupație, de unde abuzurile și violența ofițerilor cu prilejul rechizițiilor, dezertările frecvente ale celor din subordine pentru a se deda tâlhăriei sau, cel puțin, colaborarea unora dintre militari cu răufăcătorii (*malefactoribus*).

La toate acestea se adăugau obligațiile în creștere ale iobagilor față de stăpînii de pământ, așa cum rezultă din conscripțiile urbariale sau din scrierile cu caracter memorialistic ale vremii⁵. În fața sporirii deopotrivă a sarcinilor publice și domeniiale, a numeroaselor abuzuri în perceperea acestora, pribegia, fuga individuală sau în grup

¹ Andrei Magyari, *Atitudinea populației din Maramureș față de lupta antihabsburgică și anti-feudală la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, XX(1975), p.22.

² I. Lupaș, *Documente istorice transilvane. I (1599-1699)*, Cluj, 1940, p.444 (Cursul talerului imperial este socotit la 2,25 florini).

³ Andrei Magyari, *op.cit.*, p.23.

⁴ *Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae*, Editor Szilágyi Sándor, XXI, Budapesta, 1898, p.131-136; D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, București, 1986, p.533-534.

⁵ Nicolae Bethlen, *Önéletirása*, Ediție V. Windisch Éva, I, Budapesta, 1955, p.76.

rămân singurul răspuns posibil al țărănimii. Se alătură luptei acesteia și alți nemulțumiți, proveniți din rândurile dezertorilor din armată, a micii nobilimi ruinate și a sărăcimii orașelor. Prezența trupelor imperiale exclude răscoala, semnificativă pentru situație fiind amploarea pe care o iau fărădelegile și tâlhăriile în părțile Maramureșului, Sătmarului, Bihorului, Chioarului și Sălajului⁶. Cete mari de răufăcători, sprijiniți adesea de localnici, operează când ici când colo, ținând în nesiguranță drumurile țării din ținuturi întregi și sub teroare autoritățile civile și stăpânii de pământ cu dregătorii lor domeniali. Autorităților militare le lipsește fermitatea unor măsuri care să suprimă acest fenomen, ce îngrijorează în primul rând nobilimea și o determină indirect să se supună noilor stăpâni politici.

În fața acestei situații alarmante, de generalizare a nesiguranței publice, a vieții și bunurilor celor înstăriți, autoritățile civile din principat intervin frecvent cu acordul celor militare, chiar dacă nu întotdeauna eficient, solicitând măsuri de pază și de combatere a răufăcătorilor. Pentru a stârpi acțiunile acestora sunt impuse restricții sporite de circulație și verificări riguroase ale actelor de călătorie, mai cu seamă ale celor care se îndreptau spre granițele țării. Generalul Rabutin scria și el din Sibiu, la 10 iulie 1697, magistratului orașului Bistrița să ia măsuri severe de pază, date fiind vremurile nesigure, în legătură cu apropiatul târg anual al orașului⁷. O lună mai târziu, la 7 august 1697, guvernatorul Gheorghe Bánffy poruncește aceluiși oraș ca împreună cu oficialități din Maramureș și Chioar să se adune la o dată fixată și să pornească în căutarea și prinderea răufăcătorilor⁸. Dispoziții asemănătoare erau transmise orașului și la 18 septembrie 1698, făcându-se referiri la fărădelegile săvârșite în comitatul Solnocul Interior⁹.

Cu toate eforturile întreprinse de oficialități, răufăcătorii persistă în acțiunile lor, sporesc de la un an la altul actele de jaf, așa cum rezultă și din poruncile lui Gheorghe Bánffy și Nicolae Bethlen adresate din Alba Iulia, la 4 iunie 1700, în legătură cu prinderea celor fărădelege care ar fi comis multe pagube în Munții Maramureșului, în părțile Bistriței și Chioarului¹⁰. Aceeași înalți funcționari scriau din Turda, la 9 iulie 1700, conducerii orașului Bistrița, judeului primar și senatorilor, ce măsuri să ia împotriva răufăcătorilor, informând totodată despre fuga lui Pinteș din arest și cerând să-l urmărească pentru a fi prins¹¹.

⁶ Pentru situația generală și lupta populației vezi Magyari András, *A parasztság helyzete, Habsburg-ellenes és antifeudális harca a XVII. század fordulóján Maramaros tartományban*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series IV, Historia, VI(1961), Fasc.1, p.35-52; Idem, *Lupta marii nobilimi ardelenice pentru păstrarea pozițiilor sale economice și politice în perioada consolidării Habsburgilor în Transilvania (1685-1699)*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, XVI(1961), Fasc.2, p.9-30; *Unele probleme ale contradicției dintre țărănimia și nobilimea din regiunea Maramureș în perioada luptei antihabsburgice de la începutul secolului al XVIII-lea*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, IX(1964), Fasc.1, p.41-53.

⁷ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Primăria orașului Bistrița*, Nr.23870.

⁸ *Ibidem*, Nr.23897.

⁹ *Ibidem*, Nr.24049.

¹⁰ *Ibidem*, Nr.24195.

¹¹ *Ibidem*, Nr.24206 (Anexa).

Starea de revoltă era agravată în aceste părți de frământările confesionale prilejuite de Unirea religioasă a ortodocșilor cu biserica catolică, unire promovată și susținută cu hotărâre de noua stăpânire prin episcopul de la Muncaci Iosif de Camillis și vicarul acestuia pentru Sătmăr, Maramureș și Chioar, călugărul grec Isaia de la mănăstirea Bixad¹². Unirea religioasă a românilor și rutenilor a avut însă împotrivitori și în rândul multor nobili calvini influenți și puternici, ostili acțiunii Contrareforme și Curții imperiale de instrumentalizare politică a Unirii și de favorizare în slujbe a catolicilor.

Pe fundalul complex al nemulțumirilor ce au cuprins toate categoriile sociale ale unei societăți bulversate în vechea sa structură și ierarhie s-a ajuns, în 1703, la mișcarea curuților conduși de Francisc Rákóczi al II-lea. Pintea cu mișcarea sa dispunând de o anumită “vechime”, faimă și bogată experiență militară va încerca o colaborare cu acesta, ce i se va dovedi fatală. Asocierea mișcării sale cu cea a lui Francisc Rákóczi va determina, în final, pe împăratul Leopold și autoritățile militare să-și schimbe total atitudinea ezitantă de până acum față de “tâlharii” lui Pintea, renunțând la tentativele de grațiere și de înrolare a lor în armată, pentru măsuri ferme de prindere și pedepsire.

În acest context de revoltă complexă și de luptă îndârjită a celor fugiți din sate, de măsuri drastice de urmărire, prindere și pedepsire a lor, de tulburări religioase între credincioșii și preoții locali cu noile autorități ecleziastice catolice restaurate și de luptă politică împotriva Habsburgilor a unei părți a nobilimii maghiare s-a relansat cu putere mișcarea haiducului Grigore Pintea, extinzându-se până în părțile de sud ale Transilvaniei.

Despre viața lui Pintea înainte de mișcarea în care s-a implicat și pe care ulterior a condus-o mai mult de un deceniu, până la moartea sa violentă din august 1703¹³, se știe prea puțin, atât cât au păstrat și au perpetuat destul de confuz tradițiile orale române și maghiare. Acestea i-au reținut și i-au transmis numele simplu de Pintea sau de Gligor (Grigore) Pintea, în timp ce actele oficialităților vremii, civile și militare deopotrivă, care vorbesc despre el, îl consemnează obișnuit ca Pintea sau Simion Pintea. Sub aceste două forme îi apare numele și în anul 1701, în depozițiile luate de autorități de la mai mulți corifei ai săi arestați și de la oamenii care l-au cunoscut nemijlocit și au avut de-a face cu el. Nu știm cum se numea pe sine, dar mărturiile tradiției sunt de acord că era cunoscut sub numele de Pintea (*Pintye*), Grigore Pintea (*Pintye Gregor*) sau Gligor Pintea din Măgoaja (*Hollomezei Pintye Gligor*), mai apoi, de la jumătatea secolului al XIX-lea, de Pintea Viteazul (*Pintye Vitéz*)¹⁴.

¹² cf. Avram Andea, *Unirea religioasă în Transilvania de Nord-Vest și uciderea vicarului episcopal Isaia la Bixad (1700)*, în “Slujitor al bisericii și al neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu...”, Cluj-Napoca, 2002, p.233-249.

¹³ Coloman Oszóczi, *Documente inedite referitoare la Pintea Viteazul în arhivele maramureșene*, în “Marmația”, II(1971), p.113-115.

¹⁴ Nicolau Nilvan, *Pintea Viteazul. Un document contemporan referitor la moartea lui*, în “Familia”, XXXI (1895), Nr.22, p.255.

De loc era din Măgoaja (*Hollomező* sau *Hollomezeo*)¹⁵, din fostul comitat al Solnocului Interior, nu departe de Lăpușul Unguresc, azi sat din comuna Chiuești, județul Cluj. Așezarea aparținea în trecut domeniului fiscal al cetății Gherla, fiind atestat documentar aici, în anul 1588, voievodul Ioan Bota din Măgoaja¹⁶. La 17 iunie 1607, un act de înobilare de la principele Sigismund Rákóczi consemna în satul Măgoaja pe frații Matei, Costin și Cupșa Bota¹⁷, tradiția satului învecinat Strâmbu păstrând amintirea înrudirii descendenților familiei acestuia din urmă cu Pinteia.

În legătură cu familia Bota s-au păstrat mai multe acte dintre anii 1679 și 1829, ce cuprind date despre arborele său genealogic, întocmit din păcate, așa cum era în obicei, doar pe linie bărbătească. Potrivit unei genealogii din anul 1770, cu ascendenții din secolul al XVII-lea a ramurii familiei lui Cupșa Bota, nu se găsește nici un membru care să poarte numele de Pinteia¹⁸, cu toate că Ioan Pop Reteganul, bazat pe amintita tradiție din Strâmbu, admite că vestitul haiduc ar putea fi un Cupșa Pinteia. Gavril Hango, preot cu preocupări istorice născut în Măgoaja și bun cunoscător atât al tradiției locale, cât și al trecutului familiilor nobile din sat, nu excludea nici el, la 1898, "posibilitatea ca Pinteia să fie, cel puțin după mamă, de origine din familia Cupșa (derivată din familia Bota) deoarece și tradiția încă spune că ar fi de origine din această familie". Invoca drept argument însăși casa în care s-ar fi născut Pinteia, păstrată la sfârșitul secolului al XIX-lea relativ bine și în proprietatea membrilor familiei Cupșa.

"Casa Pintii" se afla în partea de jos a satului Măgoaja, de la biserică spre sud, peste Valea Cupșenilor; era construită din lemn și acoperită cu paie, având 3 încăperi: tinda, odaia de locuit cu 2 ferestre "stătătoare" și o cămară fără ferestre, prevăzută cu "ușă de scăpare". Casa era orientată spre sud; de afară se intra în tindă, de unde, pe ușa din stînga, în odaie și de aici în cămară care avea și legătură directă cu exteriorul printr-o ușă mascată, folosită la nevoie, în caz de primejdie. La 1898, casa era stăpînită și locuită de Ioan Cupșa a lui Precupu Oanei¹⁹. Tradiția populară din

¹⁵ Potrivit preotului Gavril Hango, născut aici, numele satului era rostit de localnici, la sfârșitul secolului al XIX-lea, *Magoagea* și nu *Mogoaja* sau *Măgoagea* cum figura deformat în actele oficiale, cf. Gavril Hango, *Încă ceva despre Pinteia Viteazul*, în "Telegraful Român", XLVI (1898), Nr.107, p.431. Am adăuga alte câteva consemnări cu data lor: *Hollomező* (1588), *Hollomezeo* (1646), *Hollmező* (1662), *Hollo-Mező* (1733), *Magocze* (1750), *Hollomező* (1831), *Magotsa* și *Magosa* (1839), *Magosta* (1850), *Hollómező* și *Mogocea* (1854) cf. Coriolan Suciuc, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1976, p.383 (sub vocea *Măgoaja* sau *Măgoajea*).

¹⁶ Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, IV, Dej, 1901, p.29.

¹⁷ I. Cav. de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, II, Sibiu, 1895, p.140-141; Kádár József, *op.cit.*, IV, p.29..

¹⁸ Tabelul genealogic al familiei Cupșa Bota – publicat de I. Cav. de Pușcariu, *op.cit.*, II, p.141 – cuprinde doi fii, pe George și Ionuț. Primul dintre aceștia a avut la rându-i drept fii pe Todor, Ursu și Gavrilă, respectiv nepoți pe Ioan și George după Todor, pe Ioan și Gavrilă după Ursu și pe Simion după Gavrilă. Cel de al doilea, Ionuț Cupșa, a avut drept fii pe Dumitru, Ursu, Vasile și Ilie, respectiv pe nepoții Ioan, Girafia și Vasile după Dumitru, pe Gavrilă și George (acesta mort fără urmași) după Ursu, pe Mihai, Vonu (adică Onu) și Todor după Vasile și pe Vonu și Precup după Ilie. Mulți dintre acești fii și nepoți ai lui Cupșa Bota au fost fără îndoială contemporani și cunoscători ai lui Pinteia.

¹⁹ Gavril Hango, *op.cit.*, Nr.113, p.453.

Măgoaja mai preciza în sat, la sfârșitul secolului al XIX-lea, și o altă proprietate a familiei Cupșa, anume casa Stupului, gospodar înstărit la care Pinteia ar fi slujit în copilărie, înainte de a părăsi satul și de a îmbrățișa haiducia²⁰.

Același autor consemna și tradiția unor săteni, respinsă însă de mulți alții, după care Pinteia ar fi avut un frate cu numele Alexa, care ar fi stăpânit case la hotar, în Poiana Cocului (sau Cucului?), numite “cășile Cupșanului”, fapt care nu se putea proba cu nimic. De aceea Gavril Hango ținea să sublinieze în final că “nu se poate argumenta pozitiv deloc originea lui din aceste familii”, adică din Bota-Cupșa. Admitea în schimb, pornind de la moștenirea “poreclei de Pinteia”, întâlnită la unul din ascendenții familiei nobile Marchiș din Măgoaja, o posibilă înrudire cu această familie.

La 10 iunie 1664 principele Mihail Apafi, printr-o diplomă de nobili armaliști, pe pergament și cu sigiliu atârnat, ridică în rândul pușcașilor călăreți sau a sclopetarilor pe Markus (ulterior Marchiș), Demjan, Petrucz, Buzere (ulterior Buzura) și Karmezan de Măgoaja. Blazonul comun de ridicare la libertate nobiliară, condiționată de serviciile lor militare, cuprinde un scut de culoarea albastră a cerului, în al cărui câmp se găsește o corabie deasupra cu o coroană aurie, din care iese un braț cu platoșă ce ține o pușcă (*sclopetum vulgo tersényi*)²¹. În acest caz, pușca reprezintă simbolul stării lor de pușcași înnobiți, îndatorați să slujească cu armele, motiv pentru care în actele vremii au fost numiți *sclopetarii* sau *puskások*.

La 16 mai 1689, principele Mihail Apafi acorda o nouă diplomă armalistă (*litterae armales*) fraților buni “Gregorii Pap alias Markus et Ioanni Markus alias Literato, ut et Teodor Pintje ac Eliae antelati Gregorii Pap filii”²². Interesant, dar probabil nu întâmplător, numele unora dintre persoane apare simplificat și modificat în mandatul de introducere în stăpânire și în darea de seamă de executare a acestuia, oamenii de mărturie consemnând pe “Gregorium Pap alias Markus et Ioannem Markus alias Literatum, ut et Theodorum ac Eliam ejusdem Gregorii Markus alias Pap filios”²³. Cu acest prilej a fost operată și o schimbare a blazonului familiei Marchiș, noul blazon deosebindu-se de cel dobândit în comun cu celelalte familii amintite la 1664, în sensul că în câmpul de culoare albastră al scutului apare un bărbat cu platoșă și cu sabia scoasă²⁴.

Cât despre familia Marchiș, putem reține preocuparea pentru școală și carte a unora dintre membrii săi, fapt care rezultă și din aceea că Ioan, fratele bun al lui Grigore Pap alias Marchiș, numai având știință de carte putea să i se dea numele de Ioan Marchiș alias Literatul sau Diacul. Am reține apoi că nepotul de frate, Teodor Pinteia, fiul lui Grigore Pap (*Teodor Pintje, Gregorii Pap filius*), în actul oamenilor

²⁰ *Ibidem*, Nr.106, p.427.

²¹ I. Cav. de Pușcariu, *op.cit.*, II, p.51, 79, 82, 137 și 231.

²² Gavril Hango, *op.cit.*, Nr.106, p.427. Actul folosit provine dintr-un transumpt al Conventului din Cluj-Mănăștur, obținut în anul 1734 de frații Nicolae și Grigore, fiii lui Grigore Pap alias Markus. Așadar, la această dată, cei doi frați Teodor Pinteia și Ilie, fiii aceluiși Grigore Pap alias Markus, nu mai erau în viață de la o dată care ne scapă documentar.

²³ *Ibidem*.

²⁴ I. Cav. de Pușcariu, *op.cit.*, II, p.141 și 212.

de mărturie apare cu numele simplu de Teodor (*Theodorus*), ceea ce dovedește că numele de Pinteia constituia pentru el doar o poreclă, purtată și dobândită în împrejurări necunoscute.

Într-adevăr, după mărturia preotului Gavril Hango, în Măgoaja, la sfârșitul secolului al XIX-lea, numele de botez Pinteia nu era în obicei și în practica sătenilor: “porecla de Pinte a fost neuzitată în comună și s-a dat, ca și azi, unora numai ca o poreclă de caracter personal, îndeosebi oamenilor de caracter purav și răutăcioși și măreți, dar și proști”²⁵. Același autor mai preciza că, după datina locului, astfel de porecle se moșteneau din neam în neam și, în consecință, haiducul Pinteia a putut moșteni porecla de la vreo rudenie. Considera împrumutul ca posibil din familia Marchiș, dar excludea vreo legătură, din motive de inadvertență de vârstă, cu acel Teodor Pinteia din documentul de la 1689. Într-adevăr, pentru a-l putea moșteni de la acesta, haiducul Pinteia ar fi fost prea tânăr, însemnând să fi avut în 1703, când a murit, doar vârsta neverosimilă de 14 ani.

Dacă acceptăm părerea lui Gavril Hango despre această legătură a lui Pinteia cu familia Marchiș, plus cea pe linie maternă cu familia Cupșa, și am mai lua în considerare inexistența unui alt Pinteia fie în sânul familiei Marchiș, fie în a ramurilor familiei Bota și a altor familii nobile din sat²⁶, atunci putem admite posibila identitate între haiducul Grigore Pinteia și Teodor Pinteia a lui Grigore Pap alias Marchiș²⁷. Din punctul de vedere al datelor istorice cunoscute în prezent și al celor colportate de tradiția orală locală o asemenea posibilitate, e adevărat cu caracter ipotetic, poate fi admisă.

Ipoteza ar putea fi sprijinită, pornind de la numele și preînțelesele înrudiri ale lui Pinteia, pe următoarele temeuri și judecăți. Înainte de toate, trebuie să recunoaștem că cele două forme ale numelui dublu sub care apare haiducul în actele vremii și în tradiția populară, de Simion Pinteia, respectiv de Gligor sau Grigore Pinteia, corelate cu practica tovarășilor sau a ortacilor săi de a adopta nume fictive, nu trebuie să ne surprindă.

Întrucât în Măgoaja numele de botez Pinteia nu era obișnuit, credem că familia sa putea avea motive suficiente să nu-l îndrăgească și însușească pentru propriul fiu. Numele de Pinteia, atunci când apare în acte la 1689, era purtat doar ca o poreclă și aceasta întâlnită doar cu caracter de excepție în sânul familiilor nobile din sat. Întocmai ca și mai târziu, e de presupus că porecla era folosită tradițional de localnici pentru a evidenția anumite caracteristici personale pozitive sau negative ale celui care o purta. Adoptarea ei, în înțelesul de om “măreț”, cu calități deosebite, s-ar fi putut datora chiar familiei lui Pinteia, dacă haiducul ar fi fost într-adevăr identic cu

²⁵ Gavril Hango, *op.cit.*, Nr.106, p.427.

²⁶ Pentru toate acestea vezi diplomele și tabelele genealogice ale familiilor Kira Gligor, Szuszin George, Zob Toma, Kornye, Kira sau Kirila luon, Turk și Bota cu ramurile Matei, Costin și Cupșa la I. Cav. de Pușcariu, *op.cit.*, II, p.137-142.

²⁷ Am atrage atenția că în *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch IV, Der Adel von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1898, sub voce la *Pintye* este consemnată o “Adels- u. Wappenbrief von Michael Apafi d. 6 May 1689 für Gregor Pintye” care ar putea fi una și aceeași persoană cu haiducul Pinteia!

Teodor Pinte, fiul lui Grigore Pap alias Marchiș. În această variantă ar fi explicabil de ce tradiția orală din partea locului l-a păstrat în amintire nu pe Simion Pinte, ci pe Grigore Pinte, altfel spus pe Pinte al lui Grigore.

Numele de Simion al haiducului Pinte, așa cum îl înregistrează oficial actele vremii ar putea fi, prin urmare, unul fictiv care să aibă o explicație în practica frecvent întâlnită la mulți tovarăși și însoțitori ai săi. Aceștia obișnuiau și într-un fel erau constrânși, din motive de siguranță și de evitare a unor represalii asupra propriilor familii, de a lua porecle și nume de botez altele decât cele adevărate sub care erau cunoscuți în satele de naștere. Amintim cazurile nobilului Balaj alias Ioan Zab, Mononar alias Simion Molnar, Petraș Ionaș alias Kukurucz din Stoiceni, Todorca Zobul alias Sarga Longa, Ioan Nemeș alias Ionuț²⁸, Istrati din Vișeu zis și Zab, Zahari alias Dănilă Hriț, Ion Mândra numit Iona Racz din Dorog, Miklos alias Ion Varga, Demeter din Ciumești alias Nicolae Boloș, Gavrilă Horvat alias Petraș din Sârbi, Ion Pogăciaș din Hideaga cunoscut sub numele de Ion Turcu Fluierașul etc. Asemenea practici nu au lipsit nici în rândul tăinuitorilor și ocrotitorilor haiducilor, precum în cazul lui Gheorghe Nemeș alias Gheorghe Pinte din Stoiceni, Ioan Grigore alias Fodor Grigore²⁹ etc. Astfel, Teodor Pinte a lui Grigore Pap alias Marchiș a putut deveni Simion Pinte din actele oficiale, respectiv Grigore Pinte din tradiția folclorică, dacă aceasta l-a reținut în accepțiunea de Pinte al lui Grigore.

La fel ca despre nume, nu cunoaștem cu certitudine nici părinții adevărați ai lui Pinte cu statutul lor social și, cu atât mai mult, nu dispunem nici de date sigure despre averea părintească a acestuia. Tradiția populară din Măgoaja și din satele învecinate a păstrat însă amintirea originii sale mic nobiliare și a înrudirii cu familia nobilă Cupșa Bota, mai putând arăta, la sfârșitul secolului al XIX-lea, casa unde s-ar fi născut Gligor Pinte, proprietate a Cupșenilor.

După o tradiție veche transmisă prin Vasilie Cupșa din satul Strâmbu, care revendica cu mândrie înrudirea cu Pinte, acesta ar fi fost fiu de nemeș, rămas orfan și crescut de familia nobilă Raț din Peteritea³⁰. E adevărat că în acest sat învecinat cu Măgoaja apare înscris, în anii 1664 și 1694, ca stăpîn nobil un anume Ioan Raț³¹, dar nu se poate stabili documentar nici o legătură a familiei acestuia cu Pinte.

Lipsa de părinți a lui Pinte o regăsim, cu unele deosebiri, atât în folclorul pastoral bucovinean³², cât și în cel moldovean³³ care ni-l prezintă crescut printre

²⁸ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Prefectura Județului Satu Mare*, Cutia 765, Fasc.X (*Procesus malefactorum in anno 1701*, ascultați 14 martori).

²⁹ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Prefectura Județului Satu Mare*, Cutia 765, Fasc.X (*Procesus malefactorum in anno 1701*); Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale, *Fond Primăria orașului Baia Mare*, Protocol Nr.7, p.19 și 21-22; cf. și Darius Pop, *Pinte Viteazul. Cele dintâi documente*, în "Familia", Seria III, I(1934-1935), Nr.8, p.90-94.

³⁰ Ioan Pop Reteganul, *Ceva despre Pinte Viteazul*, în "Gazeta Transilvaniei", LXI(1898), Nr.103, p.1-5; Nr.108, p.1-6.

³¹ Kádár József, *op.cit.*, V, p.447.

³² S. Fl. Marian, *Valea lui Pinte*, în Ioan Pop Reteganu, *Pinte Viteazul. Tradițiuni, legende și schițe istorice*, Brașov, 1898, p.17-18.

³³ S. Mihăilescu, *Nădrăvanul Pinte*, în "Șezătoarea", II(1893), Nr.2, p.40.

străini, asuprit și batjocorit de stăpânii unei stâni, silit să ia drumul munților și, în cele din urmă, să treacă în Țara Ungurească, unde cumpără arme și adună în jurul său "voinicii", pentru a haiduci.

Dacă lipsa părinților și creșterea printre străini nu sunt adevărate documentar și rămân deocamdată îndoielnice, e tot atât de adevărat că practica lui Pintea de a se folosi de "părinți tăinuitori sau ocrotitori" a putut alimenta și influența tradiția populară. În acest înțeles, cel puțin, tradiția locală pare să fie adevărată, căci potrivit ascultării unui număr de 14 haiduci arestați și interogați, aceștia mărturiseau aproape toți, în iulie 1701, că judele Alexa din Lăpuș era principalul "ocrotitor și tăinuitor (*receptor et fautor*)" al lui Pintea. De aici probabil și o altă tradiție despre pretinsul frate Alexa pe care l-ar fi avut Pintea.

Legat de membrii familiei lui Pintea, o anume tradiție cunoaște că acesta ar fi avut - potrivit unei balade din Sîncel, de lângă Blaj³⁴ - o soră Anghilina, a cărei existență însă nu-i verificabilă documentar. Discutabilă rămâne și tradiția din Măgoaja, conform căreia Pintea ar fi avut pe amintitul frate cu numele Alexa, stăpân al unei case din hotarul satului, din Poiana Cucului, socotită de localnici printre "casele Cupșanului"³⁵. La fel de discutabilă, dar și verificabilă și inexactă, este și tradiția maghiară despre "frăția" adevărată, dezvăluită cu prilejul pretinsei întâlniri a lui Pintea cu Teodor Crăciun (Karácsony Tivadar), eroul din lupta cu tătarii de la Borșa Maramureș (1717)³⁶. Menționăm însă că un jude Alexa din Lăpuș și un Todor din Crăciunești sunt menționați în documentele vremii ca persoane apropiate și de încredere ale lui Pintea, motive suficiente pentru ca amintirea acestora să contamineze tradiția despre haiduc.

După tradiția populară, îndeosebi moldoveană și bucovineană, se pare că lui Pintea îi plăcea să horească din fluier. Potrivit acesteia haiducul s-ar fi înțeles cu "ortacii" săi prin fluierat sau șuierat, anume când era bine ar fi cântat de joc, când se vestea de poteră ar fi cântat doina. Oricum, în Bucovina, locuitorii din satele Șarul Dornei și Neagra Șarului mai cântau din fluier, la sfârșitul secolului al XIX-lea, cântecele numite "Doina lui Pintea" și "Rusasca lui Pintea". Aceeași tradiție țărănească de peste Carpați, din Bucovina, mai știa, dar greșit, că Pintea ar fi murit cântând din fluier și împușcat în timp ce urca pe una din porțile cetății Vienei³⁷. Nu cunoaștem dacă într-adevăr Pintea știa să cânte din fluier, dar se pare că-i plăcea să joace alături de haiducii săi, așa cum mărturisea în februarie 1700 Gheorghe Iluț, temnicerul

³⁴ Ioan Pop Reteganul, *Poesii pop<ulare> din Sîncel în Transilvania*, în "Revista Politică"(Suceava), IV(1889), Nr.22, p.15 (Baladă intitulată "Pintea și soru-sa").

³⁵ Gavril Hango, *op. cit.*, Nr. 107, p. 431.

³⁶ Gaál József în *Szirmay Ilona történeti román* [I-II, Pesta, 1836] a pus în circulație tradiția despre întâlnirea dintre Pintea și Teodor Crăciun, ultimul având sarcina de a-l prinde pe Pintea, ocazie pentru cei doi de a descoperi, prin purtarea la gât a unor "semne" sau amulete identice, înfrățirea lor de sânge. Din această tradiție ar putea fi reținută cel mult ideea unei înfrățiri de cruce, de "ortăcie,"cf. Nicolau Nilvan, *Pinteau Viteazul. Un document contemporan referitor la moartea lui*, în "Familia", XXXI(1895), Nr.22, p.258.

³⁷ S. Mihăilescu, *op.cit.*, p.41.

comitatului Satu Mare, care i-a văzut în curtea închisorii pe haiducii veniți pentru “grație” că “beau vin și jucau”³⁸.

Vârsta pe care o avea Pintea nu o putem preciza cu exactitate, decât să o presupunem, luând în considerare alte cazuri similare de haiduci și mărturisirile unora dintre căpitanii și apropiații săi, după știința cărora el avea la activ, în iulie 1701, circa 7-8 ani de haiducie³⁹. Prin urmare, credem că nu greșim prea mult atribuindu-i între 30 și 40 de ani⁴⁰, vârstă care i-a putut aduce atât experiența militară de care a dat dovadă, cât și respectul și încrederea celor din jur, în primul rând a corifeilor săi. Dacă despre înfățișarea lui fizică nu dispunem de date, fiind probabil prea bine cunoscut în epocă, în schimb ținuta sa vestimentară o avem bogat descrisă prin mărturisirile celor care l-au văzut și au avut de-a face nemijlocit cu el. Acestor informații s-a adăugat, desigur, imaginea colportată și deformată de tradiție, care rămâne însă pe deplin controlabilă prin documente sub raportul veridicității.

De asemenea, actele vremii ne dezvăluie că Pintea a servit un timp în armată, e adevărat sub nume fals și cu deosebire în sezonul hibernal, lăsând să se înțeleagă, prin funcțiile deținute, că posedă însemnate cunoștințe militare, dincolo de caracterul temporar al angajărilor sale. Faptul își are însă importanța sa, cu atât mai mult, cu cât se pare că priceperea și veleitățile militare nu-i erau străine și organizarea ostășească a acțiunilor sale de brigandaj o reclama. Astfel, într-o scrisoare, din mai 1701, adresată de Guvernul Transilvaniei comitatului Satu Mare, se poate citi: "după cum mărturisesc tovarășii lui Pintea, prinși în Maramureș, el se află în jurul Ineului, intitulându-se *ductor husarorum Hungarorum seu Valachorum*"⁴¹. La fel este numit și în scrisoarea adresată de Guvernul la 8 mai 1701 comandantului cetății Ineu⁴², din comitatul Zarandului, în timp ce în porunca trimisă, în aceeași zi, comitelui Mihail Szává se vorbește de prezența lui Pintea la Ineu în calitate de “hotnog al călăreților maghiari sau sârbi și români (*magyar vagy ratz s oláh lovasoknak hadnagya*)”⁴³.

După cum rezultă din documente, Pintea și-a exteriorizat acest titlu și autoritatea pe care o implica, prin purtarea unui costum nobiliar și militar pe măsură, prevăzut cu accesorii de lipsă, din care nu au lipsit armele de preț. Prin purtarea acestui costum, Pintea putea să se impună mai bine și să câștige mai ușor respectul și supunerea celor din jur, în primul rând a căpeteniilor din subordine, de presupus

³⁸ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Prefectura Județului Satu Mare*, Cutia 765, Fasc. X (*Inquisitio din Satu Mare*, martorul nr.3).

³⁹ *Ibidem* (*Procesus malefactorum in anno 1701*, martorii nr.1, 4 și 7).

⁴⁰ Considerăm drept o simplă plâsmuire data “exactă” a nașterii luată din pretinsele “scripte ale bisericii de pe domeniul grofului de Hollómező” poreclit “Stupu”. Un atare “grof” și asemenea “scripte”, în genul matricolelor, neputând exista în biserică din Măgoaja la sfârșitul secolului al XVII-lea pentru a fi extrasă informația: "...fiu drept a lui Cupșa Pintea și al Mălinei, născută Costan, botezat întru Domnul în ziua de 22 făurar, anul 1670, la Măgoaja, în ținutul Lăpușului” cf. Emil Lazăr, *Pintea – erou și legendă (1670-1703)*, în “Făclia”, XXVII(1971), Nr.7737, p.2. după V. G. Delasalva, *Pintea Viteazul*, în “Pentru Socialism” (Baia Mare), decembrie 1969, Supliment social-politic și cultural.

⁴¹ Apud Andrei Magyari, *op.cit.*, p.27.

⁴² Arhivele Naționale Maghiare, *Fond F 43*, p.496/1701.

⁴³ *Ibidem*.

îmbrăcate, după rangul deținut, într-un mod asemănător. În altă ordine de idei, costumele și comportamentul lui Pinteș și a multora dintre căpitani săi exteriorizează mentalitatea purtătorilor și trădează originea sau, cel puțin, aspirațiile lor mic nobiliare sau nemeșești.

Din depozițiile martorilor ascultați de autoritățile comitatense și orășenești în anii 1700 și 1701 se desprinde încrederea deplină în Pinteș a tovarășilor săi, prestigiul și sprijinul total de care s-a bucurat din partea acestora și, desigur, va continua să se bucure până la moartea sa prin împușcare, la 14 august 1703, cu prilejul atacului uneia din porțile orașului Baia Mare.

Nu lipsesc în schimb acuzele celor înspăimântați și păgubiți, a celor care într-un fel sau altul, de la negustorii greci și nobili la oamenii de rând, au avut de suferit, mai mult sau mai puțin, de pe urma acțiunilor haiducilor. Remarcele autorităților atât civile, cât și militare îl indică pe Simion Pinteș ca pe un promotor și fruntaș recunoscut al mișcării. În agitațiile și desfășurările acesteia, apar ca activi alături de Pinteș mulți alții, de la căpitani și haiduci de rând la simpli tăinuitori de bunuri, țărani, orășeni și chiar nobili cu rosturi în conducerile comitatense. Practic s-a creat o solidaritate peste diversitatea etnică, apărând o largă complicitate de la români și maghiari, la evrei și ruteni, locuitori deopotrivă în părțile Maramureșului, Sătmarului, Chioarului, Sălajului, Bistriței, Ardealului în general, Bihorului, Zarandului și Banatului, ba chiar în Moldova, Ungaria și Polonia⁴⁴.

*

1700 iulie 9, Turda.

Sacro Caesareo Regiaeque Majestatis Domini Domini Nostri Clementissimi.
Prudentes ac circumspecti vicini nobis benevolis, salutem etc. Caesareo Regiae gratiae incrementum.

Ennek előtte való napokbanis parancsoltunk vólt kegyelmeteknek az tolvajok persecutioja felől, minek előtte megh Pintye megnem szabadult volna; ugy ertyük s ugy is tudjuk hogy immár azon Pintye nevü tolvaj megh szabadult; kegyelmeteknek azért hazájához és az közönséges jóhoz való kötelességek szerént ha hol afféle és akár melly tolvajokat tapasztal és ért lennj, azokat persequalni el ne mulassa, hogy mind maganok s mind a szegenységnek securitást szerezzen. Mellyet kegyelmeteknek autoritate Gubernio a Sacro Majestate attributa parancsolunk az szomszéd fő tiszteknek correspondentiaja allat.

⁴⁴ Vezi Darius Pop, *Pinteș Viteazul. Cele dintâi documente*, în "Familia", Seria III, I(1934-1935), Nr.8, p.90-94 și tabelul publicat de Andrei Magyari, *op.cit.*, p.28-29. Datele se regăsesc și în documentul "extras", din 12 iulie 1701, publicat de Ioan Ranca, *Noi documente despre Pinteș Viteazul și ortaciul lui (1700-1701)*, în "Marisia", XIII-XIV(1983-1984), p.112-121.

Juribus in reliquo hic facturi alte memoriae sua Majestas benigne semper propensa manet.

Datum Thordae, ex Regio Transsilvaniae Gubernio, die 9 Julii, anno 1700.

Comes G. Banffy, Comes N. Bethlen

Michael Olasz
secretarius

<Fila 2 verso>: Prudentibus ac circumspcctis judici primario, caeterisque senatoribus ac notario civitatis et districtus Bistriciensis sacrae Majestatis fidelibus gratis, nobis benevolis.

L. S. Ceară mare timbrat, căzut.

1700. Georg. Banfi <altă mînă contemporană>.

Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Fond Primăria orașului Bistrița*, Nr. 24206.

*

Sacro Caesareo Regiaeque Majestatis Domini Domini Nostri Clementissimi Prudentes ac circumspccti vicini nobis benevolis, salutem etc. Caesareo Regiae gratiae incrementum.

Vă poruncisem domniilor voastre și în zilele trecute cu privire la urmărirea răufăcătorilor, încă înainte ca Pinteia să fi fost slobozit. Așa am aflat și așa știu că deja răufăcătorul numit Pinteia a și fost eliberat. De aceea domniilor voastre, potrivit cu obligațiile voastre față de binele obștesc și față de țară, <vă poruncim> că oriunde aflați și găsiți orice fel de răufăcători, neîntârziat să-i urmăriți, ca să asigurați traiul în liniște atât pentru voi cât și pentru sărăcime.

<Lucru> pe care din îputernicirea Guberniului Sacrei Maiestăți prin scrisori poruncim și înalților slujbași din vecinătate.

Juribus in reliquo hic facturi alte memoriae sua Majestas benigne semper propensa manet.

Datum Thordae, ex Regio Transsilvaniae Gubernio, die 9 Julii, anno 1700.

Comes G. Banffy, Comes N. Bethlen

Michael Olasz
secretarius

<Fila 2 verso>: Prudentibus ac circumspcctis judici primario, caeterisque senatoribus ac notario civitatis et districtus Bistriciensis sacrae Majestatis fidelibus gratis, nobis benevolis.

L. S. Ceară mare timbrat, căzut.

1700. Georg. Banfi <altă mînă contemporană>.

EFORTURI DE MODERNIZARE ECONOMICĂ ȘI REDRESARE FINANCIARĂ A IMPERIULUI AUSTRIAC ÎN ANII 1853-1854: ÎMPRUMUTUL INTERN PE BAZĂ DE SUBSCRIȚIUNI PUBLICE DIN 1854 ȘI ROLUL TRANSILVANIEI

MARIN IOSIF BALOG, LORÁND MÁDLY

ABSTRACT. *The Austrian Empire's Efforts of Economic Modernization and Financial Revival between 1853-1854: The 1854 Internal Loan Based on Public Subscriptions and Transylvania's Role.* The 1854 state loan was one of the most important economic measures taken by the neo-absolutist regime in order to improve the financial situation of the state. Facing many and complex financial difficulties, the Austrian state tried to draw money from the population, in order that it circulated and revive currency-based economic activities. The loan was accompanied by a wide official propaganda, initiated by the state, press and other means of propaganda. The wide official propaganda, launched in the Romanian, German and Hungarian press, was focused on two main elements: economic bases of the loan and political reasons.

The decree concerning the opening of the loan fund stipulated that the total sum would be at least 350 million florins and at most 500 millions, collected between July 20 - August 19 and the deadline could be postponed if the minimum sum was not gathered. In spite of the initial enthusiasm, they were compelled to postpone the deadline twice. On September 1, 1854, the state loan subscription was closed. The total sum was of 506,788,477 florins, to which Transylvania had contributed with 13,434,354 florins.

Perioada neoabsolutistă a reprezentat pentru Imperiul Austriac epoca unui vădit conservatorism politic ca reacție la evenimentele revoluționare din anii 1848-1849, care au zguduit profund toate provinciile Imperiului. A fost epoca unor reforme graduale, de sus în jos promovate de un regim politic autoritar ale cărui țeluri principale erau: centralizarea, uniformizarea și, implicit, modernizarea statului și a societății. Dacă pe plan politic schimbările au fost graduale, lente și strict controlate, pe plan economic, măsurile luate de la centru și transpuse cu fermitate la nivel local, au generat reale schimbări pe fondul unui evident dinamism economic și social promovat de liberalismul economic al cărui corolar a fost politica liberului schimb. Dintre măsurile economice luate de statul austriac în acest sens, cea mai importantă a fost cea privind desființarea barierelor vamale care intra în vigoare la 1 octombrie 1850. S-a creat astfel un spațiu vamal comun care domina Europa Centrală, potențat în bună măsură de participarea Austriei la Zollverein-Uniunea Vamală Germană. S-a pus astfel, fie și parțial în aplicare celebrul plan de construcție a unei "Mitteleurope economice", plan care a revenit insistent în diversele

proiecte de reorganizare a Europei la 1848¹. Fără a intra în dezbaterile efectelor pozitive și negative ale spațiului vamal comun, rămânem la ideea larg acceptată de istorici analiști ai fenomenului care au apreciat-o ca unul din punctele de stabilitate ale spațiului economic central-european dominat de Austria la mijlocul veacului al XIX-lea.²

În contrast cu această realitate benefică, s-a situat starea financiară a imperiului a cărei precaritate a împiedicat transpunerea în fapt a multor proiecte de reformare economică. Precaritatea situației financiare a imperiului nu era o noutate la 1854. O surprindem încă din secolul al XVIII-lea când constatăm primele tentative de redresare, ce-i drept, parțial reușite, în vremea Mariei Tereza și a lui Iosif al II-lea, când deficitele sunt temporar înlăturate datorită unei politici monetare raționale și mai coerente. În 1759 Austria încheiase convenția monetară cu Bavaria prin care se introduc ca monede talerul și florinul convențional, cel din urmă emis prima dată în 1762, sub forma bancnotelor de 5, 10, 25, 50 și 100 de florini.³ Această stabilitate nu a fost de lungă durată pentru că înmulțirea excesivă a bancnotelor aflate în circulație a determinat ca până la 1811 să se producă o devalorizare constantă a florinului. Aceasta a determinat o serie de măsuri între care înființarea la 1816 a Băncii Naționale a Austriei cu drept exclusiv de emisiune monetară. Acum s-au eliminat bancnotele devalorizate și, până în mai 1848 sau păstrat în circulație doar monede de argint. Iminența unei crize economice și financiare a determinat reintroducerea în circulație a bancnotelor de hârtie, cărora li s-a stabilit un curs forțat în raport cu moneda de argint. Acest curs forțat a generat în practică o diferență de valoare între moneda de argint și bancnote numită *Agioul argintului*. Acest agio a creat numeroase complicații pentru politica financiară a statului și care vor putea fi înlăturate abia în 1878.

Revoluția de la 1848-1849 a determinat implicații grave și pentru situația financiară a imperiului. Aceasta s-a datorat marilor cheltuieli militare și emiterii fără acoperire a monedei. Cea mai gravă implicație a avut-o emiterea biletelor Kossuth, a căror sumă depășește 64.772.000 fl⁴. După înăbușirea revoluției, bancnotele Kossuth au fost anulate, ceea ce a provocat o gravă pierdere pentru populația Transilvaniei. Astfel, în lunile octombrie-noiembrie 1849 au fost retrase și arse la Cluj bilete în valoare de 1.615.211 fl, iar până în mai 1850 suma lor s-a ridicat la peste 50.000.000 de fl în toată Ungaria și Transilvania. Toate aceste fenomene au avut un impact negativ asupra stării finanțelor Imperiului. Începând încă din 1847 avem de a face cu deficite bugetare a căror valoare este oscilantă,⁵ dar care culminează în 1854 cu un deficit

¹ J. Droz, *L'Europe Centrale. L'Evolution historique de l'idee de "Mitteleuropa"*, Paris, 1960.

² Komlos John, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*, Chicago, 1978.

³ Costin C. Kirîțescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, p. 127.

⁴ *Ibidem*, p. 130.

⁵ Rodica Sofroni, *Aspecte privind situația financiară a Transilvaniei în perioada 1848-1867*, în *Acta Musei Napocensis*, 13, 1976, anexa 4, p. 459; *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, nr. 63, 8 aug. 1853, p. 244-245; Idem, nr. 40 din 19 mai 1854, p. 158; Idem, nr. 25 din 29 martie 1856, p. 98; Idem, nr. 39 din 18 mai 1857, p. 152.

de 140.712.922 fl⁶. Analiza bugetului statului austriac pe 1854 relevă faptul că suma veniturilor ordinare se ridică la 245.353.724 fl⁷, la care se adaugă o sumă modestă a celor extraordinare. Capitolul cheltuielilor indică o sumă totală a acestora de 386.046.646 fl, rezultând astfel deficitul bugetar arătat mai sus. Marile cheltuieli ale statului austriac se fac în acest an, 1854, anul războiului Crimeei, la capitolul armată unde sunt destinați 117.401.192 fl, la care se adaugă încă 91.294.664 fl. cheltuieli militare extraordinare. La acestea se adaugă dobânzile de la datoria publică de stat care se cifrau la 72.148.316 fl. La majoritatea ministerelor se pot observa economii de cheltuieli, mai puțin la poliția supremă, care cheltuie în 1854 cu 227.945 fl. mai mult decât în 1853, respectiv suma de 10.532.427 fl.⁸ Privite din perspectiva ideii de dezvoltare economică, bugetele statului austriac din anii '50-60 relevă faptul că sumele destinate acelor domenii care trebuiau să asigure creșterea economică directă au fost înfime în comparație cu cele destinate aparatului administrativ birocratic. Astfel, în anii 1852 -1854 la capitolul comerț, lucrări publice, meserii (toate incluse într-un singur capitol) avem sume alocate în valoare de 15.109.099 fl în 1852,⁹ respectiv 15.475.373 fl în 1854¹⁰. Această constatare întărește ideea conform căreia construcția bugetului de stat era orientată masiv pe sume destinate cheltuielilor administrative, iar ca și consecință mare parte a veniturilor proveneau din sistemul impozitelor și nu ca rezultat direct al creșterii economice. Astfel, la capitolul venituri directe (impozitul pe pământ, pe case, pe venituri) însuma 85.554.815 fl, iar la capitolul venituri indirecte (taxa de consum, taxa pe sare, tutun, taxa de timbru, venitul vămilor, loteria) însumau 133.255.802 fl. La acestea se adăugau alte venituri ale statului ce suplimentau valoarea bugetului cu încă 7.159.328 fl. Concluziile privind analiza acestor sume ne îndreptățesc să afirmăm că, cel puțin pentru această perioadă, avem de-a face cu o "*conomie de deficit bugetar*" pe care statul încearcă să o gestioneze prin diverse mijloace. Pe de altă parte, reintroducerea bancnotelor de hârtie în 1848 a permis guvernelor imperiale să acopere deficitul bugetar prin emisiuni masive de hârtii de valoare. Inflația provocată astfel risca să scape de sub control, motiv pentru care Banca Națională Austriacă primește în 1854 dreptul de a preschimba toate bancnotele de stat devalorizate în bancnote ale băncii. În felul acesta guvernele nu mai puteau emite bani pe piață pentru a-și acoperi cheltuielile administrative sau militare. Ministrul de finanțe Kübeck, eminent economist de factură modernă a sesizat că economia de deficit begetar este legată de practicile monetare inflaționiste. La propunerea lui Kübeck, împăratul acceptă să redreseze balanța bugetară prin vânzarea căilor ferate pe durata limitată (90 de ani) către privați și prin lansarea de împrumuturi interne.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 46, 11 iunie 1855, p. 178 date publicate după ziarul *Wiener Zeitung*.

⁷ *Ibidem* p. 178.

⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 47, 15 iunie 1855 unde este prezentată situația comparativă 1853-1854.

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 40, 19 mai 1854, p. 158.

¹⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 47, 15 iunie 1855.

Așadar, în condițiile liberalismului economic, statul doar asigura sectorului privat și inițiativei libere rolul determinant în direcția dezvoltării economice. În aceste condiții, deși statul *are mijloace*, el *nu are resurse* să se implice mai direct în economie, lăsând aceasta pe seama capitalului privat. La situația economică existentă se adăugau diferențele sensibile de dezvoltare economică existente de la o provincie la alta a imperiului, ceea ce a grevat în primul rând asupra sistemului de colectare a impozitelor. Valoarea impozitelor era direct proporțională cu nivelul de dezvoltare economică a provinciilor, dar impactul acestora asupra capacității de plată a populației era invers proporțional: așa se explică de ce plângerile privind greutatea apăsătoare a impozitelor sunt mai frecvente în regiunile cele mai sărace ale imperiului. Cu toate că reglementările privind colectarea impozitelor au cunoscut o modernizare evidentă începând cu 1850, au existat și măsuri nepopulare care au grevat asupra acestora mai ales acele taxe suplimentare destinate fondurilor pentru despăgubiri urbariale "aruncurile sau crescăturile". Astfel, în 1864, această taxă se ridica la 71 cr. pentru un florin la contribuția personală, fapt pentru care Dieta de la Sibiu, în 1864, cere reconsiderarea sistemului de impozitare în Transilvania.¹¹

Față de aceste probleme financiare extrem de numeroase și complexe, statul austriac a încercat să atragă de la populație sume de bani care au fost puse în circulație și care au dinamizat activitățile economice pe bază de monedă. Contrar unor opinii exprimate de istoriografia marxistă care au pus accent doar pe efectele negative ale unei asemenea măsuri,¹² ele au reprezentat un instrument de plată de tip modern și, nu în ultimul rând au creat un nou tip de relație economică între cetățean și stat. Un prim împrumut public s-a lansat în vara lui 1849, al doilea în 24 iunie 1851 în valoare de 80.000.000 fl¹³, apoi în 1852 încă două, de 80 și de 35 de milioane fl., în martie 1854 unul în valoare de 50.000.000 și încă unul de 35.000.000, și cel din iunie 1854 în valoare de 500.000.000 de fl, numit și "împrumutul cel mare", sau "împrumutul național" considerat a fi cea mai mare operațiune financiară a vremii. Putem conchide că în această perioadă împrumutul era o modalitate curentă prin care statul obținea fonduri bănești¹⁴.

Noul împrumut este lansat prin patenta imperială din 26 iunie 1854¹⁵, completată cu decretul ministerului de interne și a celui de finanțe din 5 iulie 1854, despre modalitățile de subscriere la împrumut¹⁶. Imediat după lansarea acestei măsuri este

¹¹ Simion Retegan, *Dieta românească de la Sibiu*, Cluj, 1974, p. 338 sqq.

¹² Rodica Sofroni, *Cu privire la Împrumutul de stat din 1854 ca formă de exploatare a maselor în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, nr. 16, 1973, p. 417-428.

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 71, 3 septembrie 1851, p. 293; *Idem*, nr. 72, 6 septembrie 1851 p. 297; *Idem*, nr. 73, 10 septembrie 1851, p. 301.

¹⁴ Berzeviczy Albert, *Az absolutismus kora Magyarországon*, vol. II, Bp. 1922, pp. 72-72.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 53, 3 iulie 1854, p. 209; *Telegraful Român*, Sibiu, nr. 53, 7 iulie 1854; *Foaia Legilor Imperiale*, bucata LVII, nr. 158, 6 iulie 1854.

¹⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 60, 28 iulie 1854, p. 228.

deschisă o intensă campanie de propagandă și popularizare prin intermediul presei și a circularilor emise de ministerul de finanțe, dar și de către alte instituții, precum camerele de comerț și industrie sau ierarhiile bisericilor. Spre deosebire de vechiul împrumut din 1851, când suma minimă ce putea fi subscrisă era de 1000 de fl, de data aceasta suma minimă era de 20 de florini (apoi 50, 1000, 500, 1000, 5000, 10.000 fl), în ideea ca la acest împrumut să participe un număr cât mai mare de cetățeni.

Propaganda oficială destul de amplă, lansată în presa de limba română, germană și maghiară punea accent pe două componente principale: *rațiunile economice ale împrumutului și considerentele politice*. Se pleca de la ideea că scopul principal al împrumutului, așa cum reieșea din patentă, era restabilirea valorii florinului prin revenirea la etalonul bi-metalist aur-argint și reducerea deficitului bugetar al Imperiului. Pentru soluționarea acestor probleme economice grave, se considera necesară recurgerea la acest împrumut, aplicabil pe toată întinderea Imperiului, măsură grăbită și de unele evenimente nefavorabile ce s-au produs tot în acea vreme, așa cum se subliniază și în textul patentei: "*Evenimentele extraordinare de care a fost vizitată monarhia noastră de câțiva ani, nu au provocat numai un dezechilibru între cheltuielile și încasările statului, ci au avut ca urmare și dezavantașoasa devalorizare a monedei naționale*". Speranțele Puterii erau legate acum de contribuția supușilor monarhiei: "*Avem perspectiva sigură, că fideliile noștri supuși vor primi această chemare cu iubirea lor de patrie întotdeauna arătată, și, însuflețiți de utilitatea comună și de importanța scopurilor propuse aici, se vor strădui să contribuie printr-o vie și îmbelșugată participare la acest împrumut atât la binele tuturor, cât și [să slujească] interesele lor proprii*"¹⁷. Patentă punea accent pe beneficiile economice ale subscrierii la noul împrumut "*o provocare către toate popoarele Austriei ca să păstreze și banii păstrați să-i împrumute statului, care plătește un interes de 7 %, vasăzică interesul pe care nu l-ar plăti nici o casă de păstrare*."¹⁸ Pentru fiecare subscriere de 95 de florini, depunătorul primea o obligațiune în valoare de 100 fl, în urma căreia primea dobânda la fiecare 6 luni în monedă de argint sau în florini-aur. Mai mult, obligațiunile subscrise puteau fi depuse garanție la bănci pentru contractarea de împrumuturi. Pe lângă faptul că se adresa și categoriilor modeste ale populației, împrumutul se adresa deopotrivă și marilor proprietari funciari. În acest sens, în locul ratei pentru despăgubirea urbarială pe care proprietarul urma să o primească în acel an și pe care consimțea să o subscrie, primea certificatul de subscriere care urma să-i aduca dobânda cuvenită de 7% în florini de argint. Pe lângă modalitatea de subscriere a particularilor exista posibilitatea subscrierii în nume colectiv la nivel de comună, gremiu negustoresc, breaslă etc¹⁹. Mai mult în cazul subscrierilor în nume colectiv nu se mai cerea cautiune în cazul în care primele două rate au fost subscrise anticipat. În fine, argumentul de ordin fiscal-economic pe care se punea

¹⁷ *Siebenbürger Bote*, nr. 123, 11 iulie 1854.

¹⁸ *Telegraful Român*, nr. 54, 10 iulie 1854, *Siebenbürger Bote* nr. 127, 17 iulie 1854.

¹⁹ *Telegraful Român*, nr. 55, 14 iulie 1854.

accent la modul insistent era legat de ideea că o astfel de măsură nu reprezenta o greutate financiară suplimentară, ci se dorea, mai degrabă un îndemn spre economisire, speculațiune și câștig. Ziarul "Siebenbürger Bote", care dedică un spațiu amplu prezentării pe larg a aspectelor "marelui împrumut", prezintă în mod detaliat desfășurarea subscripțiilor-intervalul acestora (20 iulie-19 august), dobânda, plata cauțiunii, precum și înștiințările la care poate fi făcută plata (casele naționale și filialele acestora, casele Băncii Naționale a Imperiului, precum și la oficiile fiscale).²⁰ S-au emis chiar și înlesniri care vizau funcționarii statului, pentru ca și aceștia să poată contribui într-o măsură cât mai bună. Astfel, conform unei decizii conținând 5 paragrafe, din 5 iulie 1854, nu mai era necesară plata cauțiunii de către cei care lucrau în serviciul activ al statului ori pentru pensionari- două categorii care își primeau veniturile din fonduri aflate sub administrare sau controlul public. Practic cea mai importantă facilitate era posibilitatea eșalonării sumei de plată în 48 de rate egale, care urmau să fie deduse din salariul lunar al funcționarului. Dacă survenea moartea acestuia, nu mai exista din partea nimănui vreo obligație de a mai continua plata. Facilitățile cuprinse în acest ordin puteau fi extinse și asupra funcționarilor angajați la marii proprietari funciari, în cazul în care aceștia din urmă garantau pentru plată și asigură virarea ratelor lunare.²¹

O latură deosebit de importantă a propagandei oficiale privind împrumutul era *cea politică* a cărei mesaj principal viza statornicirea unui nou tip de relație între stat și cetățenii de toate categoriile și din toate provinciile Imperiului Austriac în centrul cărora stătea ideea loialismului statal și, mai ales, dinastic. Se puna accent pe ideea *recunoștinței*- necesitatea ca, la rândul lor, cetățenii să răspundă la binefacerile pe care statul le realizase în ultima vreme-mesaj ce era de bună seamă adresat țăranilor foști iobagi curând împrăprietăriați prin patentele urbariale: "*de bună seamă țăranul care în vremurile cele mai grele și mai necumpănitoare s-a dovedit prin speciala credință de alipire de tron și de patrie, nu va lăsa nici acum să treacă acest bun prilej de a dovedi mulțumirea pentru feluritele binefaceri și cu deosebire prin ștergerea și desființarea iobăgiei.*"²² Nu lipsește din latura propagandistică, nici ideea patriotismului, un patriotism nu pe criterii naționale, ci pe ideea de loialism față de stat și dinastie. Este o idee caracteristică a doctrinei conservatoare clasice promovată în veacul al XIX-lea pe plan european care urmărea transformarea vechilor loialități de tip feudal într-una modernă, rațională de tip statal și care în Austria a fost combinată cu un naționalism dinastic promovată de către Casa de Habsburg. În paranteză fie spus, acest naționalism dinastic a fost una din forțele de coeziune ale Imperiului până la sfârșitul existenței sale. Din acest punct de vedere, propaganda de la 1854 a exploatat din plin această idee: "*cel ce ține cu Austria, cel*

²⁰ *Siebenbürger Bote*, nr. 124, 12 iulie 1854. Textul patentei apare și în *Hetilap*, nr. 57, 19 iulie 1854.

²¹ Textul ordinului în *Siebenbürger Bote*, nr. 125, 14 iulie 1854.

²² *Telegraful Român*, nr. 56, 17 iulie 1854

ce nu poartă pe buze, ci simte în inimă iubire de patrie, credință și alipire de prea-înaltul Tron, acela de acum înainte va privi de una din cele mai dintâi și sfinte datorințe de a lucra cu toată puterea ce caracterizează atât de bine virtutea de cetățeni și patriotismul cel viu".²³ Această propagandă oficială, care are în centrul său patriotismul ca motivație și imbold fundamental care trebuie să călăuzească pe supușii monarhiei în acțiunile și atitudinea lor față de noul împrumut, era dirijată de cercurile aulice vieneze, și conținutul acesteia era, cu mici modificări, mai ales cantitative, identic în presa de toate limbile Imperiului, în Transilvania în cea română, germană și maghiară.

Un loc deosebit de amplu pentru acest demers propagandistic este oferit de ziarul transilvănean de limba germană *Siebenbürger Bote*, care prezintă un amplu material (editorial, i-am spune noi astăzi) structurat pe mai multe părți, în care sunt descrise mai toate aspectele împrumutului. La început se precizează deja că împăratul face prin patentă sa "*un apel la iubirea de patrie a fidelilor săi supuși*", apel care "*va provoca cel mai viu ecou în pieptul fiecărui austriac loial*"²⁴ [subl. ns. L.M.]. Contribuția la împrumut este considerată de către propaganda oficială drept o dovadă a patriotismului și a loialismului supușilor, care vor trebui să considere "*ca pe o primă și cea mai sfântă obligațiune*" să acționeze în sensul îndemnului lansat de împărat prin patentă sa. Urmează, în numărul următor al ziarului amintit, o prezentare detaliată a tuturor avantajelor economice oferite de împrumut, precum și a modalităților de plată a ratelor ori de primire a dobânzii. Desigur, chiar și o atare prezentare concretă și pragmatică nu poate fi lipsită de apelul la patriotism, atât de firesc pentru politica imperială, apel prezent la sfârșitul materialului amintit. Astfel, participarea cu o sumă "*pe cât posibil mai mare...nu aduce numai o dovadă a dragostei pentru patrie și a loialității față de împăratul și stăpânul nostru*", ci și o dovadă a chibzuirii economice pentru sine și pentru cei apropiați.²⁵ Propaganda amintită încerca să-i atragă și să convingă și pe reprezentanții nobilimii să participe la subscripții; de la aceștia fiind de așteptat o participare cât mai numeroasă, "*izvorâtă nu numai din patriotismul acestei importante clase a societății*", ci și din rațiuni economice, date fiind avantajele oferite mai ales de dobânda care se primește în monedă de argint. Oricum, pentru toți supușii monarhiei, participarea la această "*măreață operă a patriotismului austriac*" era considerată o problemă de onoare.²⁶ Asemenea referiri erau prezente atât în presa centrală, cât și în cea provincială. Multe articole prezente în presa provincială erau preluate din presa centrală austriacă, de pildă din ziarul "*Oesterreichischer Correspondent*"; în această perioadă au apărut și broșuri separate, cu același conținut, ca de exemplu o anexă la "*Wiener Zeitung*", intitulată

²³ *Telegraful Român*, nr. 53, 7 iulie 1854

²⁴ *Siebenbürger Bote*, nr. 123, 11 iulie 1854

²⁵ *Siebenbürger Bote*, nr. 127, 17 iulie 1854.

²⁶ *Siebenbürger Bote*, nr. 130, 21 iulie 1854.

"viribus unitis"²⁷. După ce au început subscripțiile efective, toate ziarele vor prezenta liste cu sumele subscrise și cu numele celor care au contribuit, spre a servi ca exemplu-mai ales în cazul marilor proprietari funciari, a unor funcționari importanți sau a fețelor bisericești. Nu au lipsit de pe aceste liste comunitățile "fruntașe" care au vărsat sume mai mari. În presă transpare și o stare de mulțumire pentru contribuțiile masive a mării nobilimi din Austria, considerate oarecum firești, dat fiind că a fost "întotdeauna menirea lor de a sta, cu faptele lor, de partea monarhului și de a contribui la binele țării".²⁸ O astfel de idee, destul de interesant prezentată, apare și în foarte slab reprezentata presă transilvăneană în limba maghiară din această perioadă. În singurul organ de presă în limba maghiară din Transilvania este de asemenea prezent un material pe 4 părți care prezintă unele aspecte ale împrumutului. Referitor la nobilime, care "în cele mai grave și mai periculoase momente s-a evidențiat prin deosebita sa fidelitate și atașament față de tron și patrie" (!) se exprimă speranța că "în mod cert nici acum nu va scăpa ocazia, ca printr-o participare cât mai îndestulătoare să-și dovedească prin fapte bunele sale sentimente și recunoștința față de acele multe fapte binevoitoare..." [subl. ns. M.I.B. - L.M.]²⁹. Este cea mai interesantă referire din întregul discurs propagandistic al puterii, care poate ridica numeroase semne de întrebare, mai ales în contextul conflictului dintre Curte și nobilimea maghiară (considerată acum nobilime austriacă), de la care au trecut abia cinci ani.

Și la nivelul provinciilor propaganda s-a axat pe aceleași considerente legate de ideea datoriei și loialismului, la care se adaugă cea privind buna imagine în ochii Europei: "nici un locuitor nu se va afla în Ardeal care să nu contribuie în felul său la înaintarea puterilor împreunate din Austria cea mare și unită și ca să deie dovadă în ochii Europei despre neseicata abundență de putere ce o are în sânul său patria noastră".³⁰

La rândul ei, Biserica s-a angajat în campania propagandistică privind împrumutul plecând de la ideea că ea reprezintă o mijlocitoare între propriii ei credincioși și stat. Semnificativă în acest sens este Circulara emisă de episcopul Andrei Șaguna adresată ierarhiei și credincioșilor aparținând de biserica ortodoxă, emisă la 8 iulie 1854³¹. După ce lămurește condițiile de subscriere la împrumut, Șaguna îndeamnă la o participare cât mai largă din partea credincioșilor, cu îndemnul special ca "părinții protopopi, administratorii protopopești, părinții preoți, ctitori și curatori bisericești sunt datori a da un împrumut de cel puțin 100 de florini, precum și banii aflători la biserici să se dea la împrumut".³² Mai mult, participarea la împrumut este considerată o datorie morală față de monarhul care "... pentru totdeauna s-au milostivitu a ridica iobăgia și a rândui acele înlesniri pentru jeleri precum și pentru

²⁷ *Wiener Zeitung* din 26 iulie 1854.

²⁸ *Siebenbürger Bote*, nr. 135, 29 iulie 1854.

²⁹ *Hetilap*, nr. 57, 19 iulie 1854.

³⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 53, 3 iulie 1854, p. 209.

³¹ *Telegraful Român*, nr. 54, 10 iulie 1854.

³² *Ibidem*.

preoțimea noastră și pentru dascăli porții canonice. Fiecare dintre noi am cădea în păcat neiertat dacă nu ar asculta pe monarhul acesta mare care pe drept se numește unsul Domnului."³³ De bună seamă că nu era vorba de exploatarea așa-zisului instinct de supușenie al românilor, ci, mai degrabă, a sentimentului datoriei față de monarh foarte prezent în conștiința românilor și remarcat în epocă de către autoritățile austriece, deși credem că rolul determinant l-a avut propaganda de moment. Exemplul de mai sus este relevant în cazul bisericii care se simte datoare să participe la propagandă și ca instituție a statului modern.

Un rol activ în promovarea împrumutului l-a avut și Camera de Comerț și Industrie din Brașov care pune accentul pe foloasele economico-financiare ale noului împrumut pentru lumea negustorilor și industriașilor.³⁴ În acest sens, Camera adresează o scrisoare Gremiului Negustoresc Levantin, gremiu cu care se afla în strânse relații, prin care îl îndeamnă să participe cât mai masiv la noul împrumut.³⁵ Un asemenea îndemn este dat și de către magistratul orașului Sibiu către locuitori, în care se precizează că scopul împrumutului este bunăstarea supușilor monarhiei, prin readucerea în circuitul monetar a monedelor de argint și acoperirea deficitelor. Sunt enunțate modalitățile de plată, dobânda, fiind prezentate și unele exemple pentru ilustrarea mai clară a avantajelor oferite de împrumut. Acesta este comparat cu o casă de economii, dar care urmărește scopuri mai importante.³⁶

În urma acestei intense campanii propagandistice era de așteptat o largă participare la împrumut. În patentă referitoare la deschiderea împrumutului se prevedea ca suma totală subscrisă să fie de cel puțin 350 milioane de florini și cel mult de 500 de milioane, iar perioada de subscriere să fie în intervalul 20 iulie – 19 august cu posibilitatea prelungirii în cazul în care nu s-ar fi realizat suma minimă propusă. În ciuda entuziasmului din primele zile, rezultatele au fost sub așteptări, încât autoritățile au fost nevoite să prelungească de două ori termenul până la sfârșitul lui august. La nivelul Transilvaniei, la data expirării primului termen se subscriseseră 10.481.628 fl.³⁷

Din păcate, nu dispunem încă, în acest stadiu al cercetărilor, decât de datele parțiale ale sumelor subscrise publicate în presă. Acestea se referă la contribuțiile mai semnificative ale unor personalități sau la cele ale unor comune urbane. Dintre acestea din urmă, cea mai mare sumă o prezintă Brașovul care la 29 iulie 1854 subscrisesese deja suma de 400.000 fl. (sumele subscrise oscilau între 20-10.000 fl.)³⁸. Tot în Brașov, Camera de Comerț și Industrie subscrie până la 17 iulie 30.000 fl.,

³³ *Ibidem*

³⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 59, 27 iulie 1854, p. 226.

³⁵ *Arhivele Naționale, Direcția Județeană Brașov*, Fond nr. 183 Gremiul de comerț levantin Brașov, Doc. nr. 72/ 1854, 21 iulie 1854.

³⁶ *Siebenbürger Bote*, nr. 131, 22 iulie 1854.

³⁷ *Telegraful Român*, nr. 63, 11 august 1854.

³⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 61, 30 iulie 1854.

Gremiul Levantin 52.000 fl. (ulterior 77.000 fl.), Reuniunea femeilor 11.000 fl., comisarul-primar 50.000 fl., Sibiu 100.000 fl., Săcele 40.000 fl., Gherla, Jidvei câte 20.000. fl., Biertan 25.000 fl. Rășinari 40.000 fl.³⁹ Dintre acestea este dat exemplul comunei Rășinari, ai cărei locuitori, îndată după publicarea patentei, au scris într-o oră 40.000 fl. "*printre strigături totul pentru Împărat*".⁴⁰ Aici a fost prezent la acest eveniment și comisarul cercual Stäbling (și acesta subscrișese cu 3000 fl.) care a organizat o adunare în sat și a ținut un discurs despre împrumut, care a provocat "o mare însuflețire în aceste cercuri atât de patriotice"⁴¹. Acest zel cu care cetățenii subscriau sume cât mai mari era prezent peste tot în Imperiu. Oficialitățile din Pesta au votat sub deviza "*moriamur pro rege nostro*" [subl. ns. M.I.B. - L.M.] o contribuție de un milion de florini în data de 22 iulie 1854⁴². De altfel, presa a scos în evidență în tot acest răstimp, exemplul personal pentru a impulsiona ritmul subscrierilor: Majestatea Sa subscrișese 1.200.000 fl., principele Eszterházy 2.300.000 fl., ministrul Bach 175.650 fl., principele Schwarzenberg guvernator al Transilvaniei 50.000 fl., Andrei Șaguna 4000 fl., episcopul Transilvaniei Haynald 12.000 fl., etc.⁴³ Presa a urmărit pas cu pas aceste sume subscribe și creșterea sumei cumulate. Este exprimată și mulțumirea față de însuflețirea populației față de subscripții, și se anunță publicarea în scurt timp a listelor definitive, care "*vor furniza dovada clară a faptului cum toate stările și clasele societății au ascultat chemarea Majestății sale Împăratului la participarea la noul împrumut*", care are ca scop bunăstarea patriei și a fiecăruia în mod individual⁴⁴. Una dintre cauzele desfășurării cu rezultate atât de bune a subscripțiilor este considerată a fi și activitatea organelor politice, în sensul îndemnării comunităților să subscrie sume cât mai mari.⁴⁵ Nu este exclusă însă nici folosirea unor constrângeri în anumite limite, fapt recunoscut mai târziu în cercurile oficiale și lesne de înțeles dacă luăm în considerare situația politică și atmosfera existentă în imperiu, sau faptul că starea de asediu a fost ridicată abia în decembrie 1854. Oricum, cert este că s-au făcut comunităților promisiuni în sensul avansării acestora de la rangul de sat la cel de târg sau chiar de oraș în cazul în care vor vota sume cât mai mari.⁴⁶ Reprezentanții autorităților locale erau considerați de către mediile aulice doar ca niște instrumente cu care se pot vota contribuții bănești cât mai mari, și așa s-au obținut sume enorme și în 1854, și tot aceste autorități locale au trebuit să se ocupe și de strângerea acestor

³⁹ *Telegraful Român*, nr. 56, 17 iulie 1854; *Gazeta Transilvaniei* nr. 64, 11 august 1854, p. 253.

⁴⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 53, 14 iulie 1854.

⁴¹ *Siebenbürger Bote*, nr. 132, 24 iulie 1854.

⁴² *Siebenbürger Bote*, nr. 132, 24 iulie 1854.

⁴³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 53, 14 iulie 1854, p. 222; *Telegraful Român*, nr. 56, 17 iulie 1854 p. 221, *Siebenbürger Bote* nr. 132, 24 iulie 1854.

⁴⁴ *Siebenbürger Bote*, nr. 139, 2 august 1854.

⁴⁵ *Siebenbürger Bote*, nr. 145, 11 august 1854.

⁴⁶ Berzeviczy Albert, *op. cit.* p. 73.

sume.⁴⁷ Desigur, aceste măsuri afectau cel mai mult populația, care, în numeroase cazuri întâmpina greutăți în plata ratelor pentru împrumut. Așa se ajungea la executări silite uneori, cazuri în care autoritățile întâmpinau chiar și rezistențe din partea oamenilor. Astfel de cazuri sunt menționate într-un număr destul de mare într-o serie de documente ale ministerului de justiție, care centralizează situația infracțiunilor contra autorității din Transilvania în perioada 1852-1857.⁴⁸ Aici apar consemnate numeroase cazuri de rezistență și injurii din partea populației în legătură cu împrumutul din 1854. Astfel, la 27 noiembrie 1854 (data înaintării cazului, data comiterii este anterioară) este menționat că Ilie Csepes, sătean din Sovata, cu ocazia revendicării din partea autorităților a plății ratelor scadente ale împrumutului, a afirmat în fața mai multor consăteni că împăratul îi va înșela cu acest împrumut. Theodor Ioslovan din Toplița, în circumstanțe similare, a afirmat următoarele: "*Împăratul cerșește iarăși, și eu a trebuit să-i împrumut douăzeci de poli (Zwanziger), pentru ca câinii de germani să aibă ce mânca*". Multe astfel de expresii erau proferate în stare de ebrietate, caz în care făptuitorul putea fi și achitat, dar în altă situație îl pândeau luni întregi de închisoare. În februarie 1855 Simion Ignat din Rîșculița/Baia de Criș, în stare de ebrietate în acel moment, a afirmat următoarele: "*Mânca furcile pe imperatu vostru, pentru că pre mulți bani au pusu pe seracime*"; Ioan Muschenai, țaran din Mehburg/Baia a spus următoarele: "*Acesta este un împărat? Fiul mi l-a luat ca soldat, și acum îmi ia capra pentru împrumut, să-l ia dracu*". Alți doi țărani din Vaca/Sibiu au întâmpinat pe judele locului, care cerea contribuția pentru împrumut cu cuvintele: "*Da, tu ceri bani pentru împărat, crășma este împăratul tău !*" Un alt eveniment similar s-a petrecut la 20 septembrie lângă Dej, când Toma Prestoaca, țaran din acel loc, a afirmat următoarele în momentul arestării sale: "*Împăratul este atât de sărac, că trebuie să-i împrumutăm bani, trebui să vindem câine și pisică și să-i dăm banii împăratului*". Tot în septembrie, în fața satului adunat pentru plata împrumutului, Rus Florea din Abutsa (com. Hunedoara) a strigat: "*f... Sfântu lui Imperatu, că în multe forme ne trage*". Astfel de opoziții din partea cetățenilor au mai existat, cele citate mai sus sunt numai exemplificative. În documentul amintit mai sus sunt în total 32 de exprimări ale nemulțumirii ori injurii la adresa sistemului de impozitare și contra împrumutului. Aceasta dovedește că însuflețirea atât de des pomenită în propaganda oficială nu era chiar atât de generalizată, și că au existat numeroase nemulțumiri din partea populației, care uneori privea acest împrumut ca pe o prestație obligatorie. Oricum, aceste elemente relevă partea nevăzută a atitudinilor față de aceste prestații.

La 1 septembrie 1854 subscripția pentru împrumutul de stat era încheiată. Suma totală se ridica la 506.788.477 fl. din care Ardealul contribuise cu 13.434.354 fl⁴⁹. (vezi și anexa). Cu câteva zile înainte, "marele împrumut" a fost considerat a fi un fapt împlinit, prin depășirea sumei minime propuse de 350 milioane fl. Aceasta era văzută

⁴⁷ Walter Rogge, Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart, vol. I, Leipzig-Wien, 1872, p. 289.

⁴⁸ MOL, D7, I. cs. H. tétel (Hochverrat).

⁴⁹ *Telegraful Român*, nr 72, 11 septembrie 1854.

ca "o sumă a forței, a bunei intenții, a iubirii de patrie" care a fost arătată în această lună (de fapt luna în care s-a născut și împăratul), și care este considerată a fi demnă de admirație.⁵⁰

Deși, comparativ cu alte provincii ale Imperiului suma nu a fost mare, ea reflecta în ultimă instanță, nivelul la care se situa din punct de vedere economic Transilvania dar și componența socială a provinciei în cadrul căreia categoriile cele mai active: industriași, comercianți, muncitorii necalificați în industrie, agricultură și comerț reprezentau 126.859 dintr-o populație de 2.149.949 locuitori⁵¹. Cea mai substanțială participare la împrumut au avut-o zonele sudice ale Transilvaniei aparținând din punct de vedere economic Camerei de Comerț și Industrie Brașov, fapt ce reflectă, dinamismul economic mai accentuat al acestei zone în care comerțul a jucat un rol extrem de important. Față de alți indicatori precum indicele prețurilor la nivelul provinciei ardelenese⁵², suma subscrisă este totuși destul de mare și dacă o raportăm și la bugetul general al Transilvaniei care în 1855 înregistra un total de venituri de 9.607.221 fl.⁵³

Împrumutul din 1854 a reprezentat și un model de mobilizare la adresa cetățenilor din partea statului care a reușit astfel să obțină o sumă importantă. În viziunea autorităților, propaganda intensă este încununată de succes. În acest sens, Monarhul trimite o scrisoare prin care mulțumește locuitorilor Transilvaniei pentru zelul depus în subscrierea titlurilor de împrumut, locuitori care "s-au întrecut a conlucra din răspuțeri să înainteze binele comun. Inima-mi cere să-mi respicu credincioșilor mei **cetățeni** (subl.ns. M. B.) cea mai vie mulțumire ca și organelor însărcinate cu executarea împrumutului."⁵⁴

Efectele economice ale împrumutului nu au fost însă prea încurajatoare la început. Situația financiară a Imperiului avea să se amelioreze doar parțial, pentru că, deși scad, deficitele se mențin la cote însemnate. Astfel, în 1855 deficitul se situa la valoarea de 138.899.297 fl. pentru ca în anul următor să scadă la 62.353.667 fl. în condițiile în care încasările din subscrieri erau în 1856 de 109.586.488 fl., capitolele cheltuieli militare și datoria publică internă având cea mai nefastă influență asupra balanței financiare a statului.⁵⁵

Nici pentru cetățeni, pe termen lung, beneficiile subscrierilor nu au fost prea încurajatoare. Obligațiunile subscrise au fost cotate la bursă și au avut o valoare destul de oscilantă: în 1854 valoarea lor era de 103-90 fl. pentru obligațiunile de

⁵⁰ *Siebenbürger Bote*, nr. 155, 25 august 1854.

⁵¹ conf. Datelor recensământului din 1857 în, *Recensământul din 1857 din Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj, 1997, p. 511.

⁵² O pereche de boi costa între 200-500 fl. iar o vacă de rasă 100 fl. o majă de grâu costa 6fl. etc. vezi și *Gazeta Transilvaniei* nr. 85 din 22 octombrie 1855, p. 330.

⁵³ Rodica Sofroni, *Aspecte...* Anexa5, p. 460.

⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei* nr. 78, 29 septembrie 1854, p. 309.

⁵⁵ *Gazeta Transilvaniei*, 18 mai 1857, publică bugetul pe anii 1855-1856.

100 de fl., iar în 1862 de 84-71 fl.⁵⁶ Pentru mulți care nu cunoșteau mecanismele bursei a fost o pierdere deoarece cumpărătorii speculanți exploatau naivitatea celor care erau dispuși să vândă. Efectele pozitive au fost acolo unde din bani puțini s-a realizat totuși ceva. În numeroase comune s-au înființat școli și fonduri școlare. Ilustrative sunt cazurile numeroase din fostele sate grănicerești ale ținutului Năsăudului⁵⁷, dar și în fostele sate iobăgești s-au obținut rezultate acolo unde a existat inițiativă din partea sătenilor. La Brad, spre exemplu, sătenii și preoții au cedat titlurile în valoare de 58.200 fl. cu care în 1862 s-au pus bazele gimnaziului român de aici.⁵⁸

Dincolo de efectele imediate sau pe termen lung ale împrumutului, se impune să remarcăm două aspecte generale cu rol de concluzie: începând cu anii '50 ai secolului XIX au existat, la nivelul politicii economice a Imperiului real eforturi de modernizare iar, pe de altă parte, o serie întreagă de factori non-economici au bulversat și au subminat eforturile de redresare financiară a statului. În ultimă instanță, coerența politicii economice a statului austriac a lăsat mult de dorit, încât multe măsuri au avut rolul unor paleative pe termen scurt, precum cea prezentată mai sus.

ANEXĂ

**SUMELE SUBCRISE LA ÎMPRUMUTUL DE STAT DIN 1854
LA NIVELUL PROVINCILOR IMPERIULUI AUSTRIAC**

Sursa: *Telegraful Român*, Sibiu, nr. 72, 11 septembrie 1854

Nr.crt.	Denumirea provinciei	Suma totală subscrisă (Fl.)
1.	Austria de Jos cu Viena	107.989.656
2.	Austria de Sus	17.126.443
3.	Salzburg	2.444.420
4.	Tirolul	11.428.592
5.	Stiria	11.419.552
6.	Carinthia	2.931.802
7.	Carniola	4.698.401
8.	Litoralul cu Trieste	22.098.219

⁵⁶ Cf. Rodica Sofroni, *Cu privire...*, p 424; Dealtfel, presa publica regulat principalii indici bursieri.

⁵⁷ v. Mirela Andrei, *Școlile românești din Vicariatul greco-catolic al Rodnei* (referat de doctorat, nepublicat).

⁵⁸ Cf. Rodica Sofroni, *Cu privire...*, p 425; Nicolae Albu, *Istoria Învățământului românesc din Transilvania între 1800-1867*, Buc. 1970, p. 94.

MARIN IOSIF BALOG, LORÁND MÁDLY

Nr.crt.	Denumirea provinciei	Suma totală subscrisă (Fl.)
9.	Dalmația	1.631.611
10.	Boemia	70.808.003
11.	Moravia	30.574.256
12.	Silezia	6.293.019
13.	Galiția: Ținutul de administrare liovian	11.724.530
14.	Galiția: Ținutul de administrare cracovian	8.589.410
15.	Bucovina	2.753.620
16.	Ungaria: Ținutul de administrare Budapesta	24.752.488
17.	Ungaria: Ținutul de administrare Pojonian	16.726.199
18.	Ungaria: Ținutul de administrare Cașovian	7.548.064
19.	Ungaria: Ținutul de administrare Orădean	13.515.670
20.	Voivodina și Banatul	20.236.340
21.	Croația și Slavonia	5.579.750
22.	Ardealul	13.434.354
23.	Lombardia	37.954.740
24.	Veneția	24.616.761
25.	Granița și armata	8.229.066
	TOTAL	506.788.477 florini v.a.

FENOMENUL ANTISEMIT ÎN A DOUA JUMĂTATE A VEACULUI AL XIX-LEA

SIMONA FĂRCĂȘAN

ABSTRACT. *The Anti-Semitic Phenomenon in the Second Half of the Nineteenth Century.* The present paper aims at making a brief presentation of the anti-Jewish manifestations in the second half of the 19th century, from the beginnings to the consolidation of modern anti-Semitism and the anti-Semitic movement. From this perspective, the "Jewish Question", a core issue in the political-economic and cultural life of the Romanian Kingdom, is investigated against the background of European evolutions, in a time when Romania was striving to become part of the Old Continent's modern nations.

Tranziția de la o societate agrară ierarhizată la una egalitaristă, capitalistă și industrială aduce cu sine transformări radicale în ceea ce privește situația minorității evreiești, care abandonează treptat un mod de existență precar, la periferia corpului social, și se integrează progresiv în noua ordine burgheză în curs de cristalizare. Emanciparea a creat oportunități fără precedent și, dincolo de "dificultățile, dilemele și atitudinile ipocrite" cărora le-a dat naștere, "toate mișcările evreiești contemporane, politice și religioase, într-adevăr, aproape toate tipurile de instituții evreiești din lumea de azi, își datorează existența Emancipării"¹. Noua viziune asupra omului și a societății configurată de gânditorii iluminiști, liberalismul în formare și industrializarea accelerată par a șterge pas cu pas efectele a două mii de ani de restriști și persecuții. Nu este mai puțin adevărat că implementarea măsurilor menite să-i transforme pe evrei în cetățeni cu drepturi egale se izbește pretutindeni de reacțiile adverse ale opiniei publice și, spre răsăritul continentului, de o politică oficială ostilă. Astfel că, în Europa de vest și centrală, avem de-a face cu un proces ce adoptă forme diferite în funcție de condițiile politice și sociale particulare și care se desfășoară, trecând succesiv prin faze de stagnare sau de schimbări accelerate, pe parcursul a aproximativ un secol (1780-1870). În același timp, nu trebuie trecut cu vederea faptul că emanciparea rămâne un deziderat pentru încă multă vreme în răsăritul Europei și Imperiul rus, unde circumstanțele socio-politice și economice diferite fac ca secolul al XIX-lea să fie decisiv marcat de lupta pentru drepturi civile și politice.

În continuare vom încerca să integrăm procesele care au marcat evoluția societății evreiești din România într-un context mai larg, european, urmărind aspectele particulare pe care le adoptă respingerea evreilor în lumea modernă. Avem în vedere numai o prezentare foarte succintă a fenomenului antisemit, întrucât aceasta s-a bucurat de atenția cuvenită unei probleme "care ne amenință în atât de mare măsură simțul

¹Joachim Prinz, *The Dilemma of the Modern Jew*, Little, Brown & Co., Boston-Toronto, 1962, p. 3.

proporțiilor și speranța noastră de sănătate mintală"², făcând obiectul unor analize detaliate și extrem de pertinente. Însă punctarea unor forme de manifestare, conturarea noilor coordonate ideologice și a mecanismelor politizării antisemitismului constituie un necesar preambul la investigarea atitudinii pe care o adoptă societatea românească față de evreii ei, mai ales că "problema evreiască" s-a conturat pe fundalul unor ample dezbateri internaționale asupra statutului juridic al acestei minorități, într-o zonă a continentului care aspira deja să "intre" în Europa.

Fenomenul antisemit în Europa

Persecuțiile împotriva evreilor au fost, timp de aproape un mileniu și jumătate, înveșmântate în haina religiei, imaginea evreului ca Antichrist prinzând rădăcini adânci în imaginarul lumii creștine. Prezență demonică și neliniștitoare, ducându-și existența la marginile societății, evreul era totuși tolerat ca "exemplu negativ, mărturie a adevărului credinței creștine și a soartei mizerabile a celor ce se încapățânează să nu-l recunoască"³. Avertizată în permanență de pericolul pe care îl reprezintă poporul deicid, suspect de a fi comis cele mai nelegiuite fapte, evocate cu patetică și lipsită de scrupule insistență în momente de criză ori de mare fervoare religioasă, societatea creștină elaborează o adevărată "mitologie" antisemită. Abominabila sămânță nu încetează să fermenteze, dovedind o nedorită capacitate de regenerare și, de la un moment dat, "această ură pare a se alimenta de la sine, exercitându-se fie că există sau nu evrei pe un teritoriu dat; iar dacă evreul nu există, el este inventat[...]"⁴.

Examinând punctele de vedere referitoare la geneza "mentalității persecutorii" în Europa occidentală, David Nirenberg manifestă rezerve față de perspectiva bazată pe *longue durée*, după care "evenimentele sunt mai puțin interpretate în context local decât în conformitate cu o teleologie care duce, mai mult sau mai puțin explicit, la Shoah"⁵. Autorul încearcă să demonstreze că izbucnirile de violență nu sunt un indicator al faptului că toleranța în Europa cunoaște o degradare progresivă, ci că ele trebuie puse în primul rând în relație cu evoluțiile locale, cu fenomene regionale specifice, ostilitatea și toleranța coexistând pretutindeni de-a lungul timpului. Analiza unor situații concrete - Franța și Regatul Aragon în secolul al XIV-lea - îl determină să conchidă că atacurile împotriva minorităților nu sunt comise în fapt de masele "iraționale", stimulate de ideologii și prejudecăți moștenite, ci de anumite grupuri care reformulează discursul cunoscut asupra minorităților în scopuri "strategice", transformându-l într-un "limbaj concret al persecuției". Evident, autorul nu neagă rolul acestui set de stereotipuri moștenite, ci

² Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 15. Dintre sintezele dedicate acestei problematice este suficient să amintim: Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700-1933*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1997; Leon Poliakov, *Istoria antisemitismului*, vol. I-IV, Ed. Hasefer, București, 2000.

³ Katz, *op. cit.*, p. 46.

⁴ Poliakov, *op. cit.*, vol. I, p. 177 passim.

⁵ David Nirenberg, *Communities of Violence. Persecution of Minorities in the Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey, 1996, p. 4. Vezi și Arendt, *op. cit.*, p. 47-56.

dorește să atragă atenția asupra faptului că variabilele economice, sociale, politice sau culturale au un rol esențial în activarea unuia sau altuia dintre ele⁶. Fie că accentul cade pe investigarea atitudinilor locale și a situațiilor particulare care generează manifestări ostile sau se concentrează asupra imaginilor și sistemelor de gândire colective, asupra reprezentărilor "celuilalt"⁷, nimeni nu poate face abstracție de persistența încăpățânată a stereotipurilor antisemite, indiferent de contextul specific în care se activează sau de formele pe care le îmbracă de-a lungul timpului.

Pe lângă aspectele legate de antisemitismul cu rădăcini în viziunea creștină asupra lumii, trebuie luate în considerare resentimentele provocate de funcțiile economice specifice îndeplinite de evrei încă din Evul Mediu. Sub presiunea mediului social și a legislației restrictive, minoritatea evreiască dobândește o configurație profesională aparte, poziția specifică pe care o ocupă în viața economică alimentând prejudecățile de sorginte religioasă împărtășite de majoritatea populației, care, la rândul lor, determină eliminarea evreilor din numeroase sectoare economice. Pe de altă parte, mai ales în Europa Răsăriteană, situația economică precară a statelor precapitaliste permite evreilor să se impună în domenii în care, practic, nu există concurență, ajungând în conflict cu "acele straturi ale populației din care s-ar fi putut dezvolta în mod normal o clasă mijlocie"⁸. Astfel, pe lângă opoziția tradițională între creștini și adepții Legii lui Moise, aspectul care a influențat în cea mai mare măsură perpetuarea prejudecăților antievreiești a fost implicarea substanțială a evreilor în sistemul de credite și în arendă. Stereotipul evreului cămătar s-a gravat cu atâta intensitate în imaginarul colectiv încât, trei secole după ce evreii fuseseră alungați din Anglia, este încă în măsură să dea naștere unei figuri literare de forță și amploarea negustorului din Veneția.

Secolul Luminilor, punând sub semnul întrebării sistemul de valori fundamentale pe care se întemeia lumea medievală, a adus în discuție și imaginea evreului, locul și rolul acestuia în societate. Spiritul raționalist-critic, care demontează structurile intelectuale ale universului mental tradițional, se dovedește însă neputincios când

⁶ Nirenberg, *op. cit.*, p. 122. "Certainly these accusations made reference to a host of age-old ideas about their targets, but they did so within unique contexts and they were crafted with specific aims".

⁷ Dintre lucrările care pun accent pe ideea de continuitate amintim: Poliakov, *op. cit.*, vol. III, p. 460 ("la prima vedere, termenul de **supraviețuire** (s.n.), în sens antropologic, pare a fi cel mai potrivit pentru caracterizarea antisemitismului modern [...]"); Norman Cohn, *Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the "Protocols of the Elders of Zion"*, New York, 1967, p. 16 ("As I see it, the deadliest kind of anti-Semitism, the kind that results in massacre and attempted genocide, has little to do with real conflicts of interests between living people, or even with racial prejudice as such. At its heart lies the belief that Jews - all Jews everywhere - form a conspiratorial body set on ruining and then dominating the rest of mankind. And this belief is **simply a modernized, secularized vision of the popular medieval view** (s.n.)"); Katz, *op. cit.*, demonstrează perpetuarea stereotipurilor creștine în viziunea promotorilor antisemitismului modern, arătând totodată că formele sale de manifestare depind de conjunctură și de poziția pe care o ocupă evreii în societatea respectivă. Vezi și: Robert Chazan, *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*, The University of California Press, California, 1997; Raul Hilberg, *Exterminarea evreilor din Europa*, vol. I-II, Hasefer, București, 1997; Robert J. Moore, *The Formation of the Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe (950-1251)*, New York, Blackwell, 1987.

⁸ Arendt, *op. cit.*, p. 48.

este vorba de aspectele emoționale. Cele mai bune intenții și cele mai favorabile estimări se izbesc de o rezistență surdă și obstinată a opiniei publice, dar și de convingerea, împărtășită inclusiv de susținătorii emancipării (și chiar de mulți dintre cei care fac obiectul acestor critici), că starea de degradare spirituală a evreilor necesită mai întâi de toate un soi de "convertire" morală, care să demonstreze că sunt demni de a fi acceptați în societatea-gazdă. Tabloul degenerării morale a evreilor, minuțios completat de adversari înverșunați, își găsește o expresie concentrată, cu mare forță de impact în *Dictionnaire philosophique*: "[...] nu veți descoperi în ei decât un popor ignorant și barbar, care unește de multă vreme cea mai sordidă avariție cu cea mai detestabilă superstiție și cu o ură neostoită față de toate popoarele [...]"⁹. Atâta timp cât această regretabilă situație este considerată a fi rezultatul condițiilor istorice, există circumstanțe atenuante și speranța îmbunătățirii lucrurilor într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat. Însă, în momentul în care se ajunge la convingerea că evreii posedă o serie de trăsături negative de caracter, imutabile și adânc înrădăcinate¹⁰, nici o reformă interioară ori presiune din afară nu mai poate ameliora situația, el continuând să rămână un permanent pericol pentru societate. După cum se va vedea, această direcție de gândire se va dovedi în viitor extrem de periculoasă deoarece, urmând firul logic al argumentației, se ajunge la concluzia că nu există decât o unică soluție posibilă pentru înlăturarea teribilei amenințări: eliminarea "virusului patogen" din corpul societății, iar operațiunea de curățire va merge de la expulzare până la masacu (Din această perspectivă, alternativa oferită până acum, convertirea, nu mai prezintă suficientă siguranță).

Emanciparea aduce după sine importante evoluții în ceea ce privește libertatea de mișcare, dreptul la cetățenie și la educație, concomitent cu cele legate de raportarea la lumea înconjurătoare, de la regăsirea unui nou respect de sine în relațiile cu societatea gazdă și până la reevaluarea valorilor iudaice tradiționale. Pe de altă parte, progresele în ceea ce privește egalitatea în drepturi și spectacularea ascensiune socială a evreilor alimentează prejudecățile claselor sociale mijlocii și inferioare, întreținute de dificultățile economice cu care se confruntă statele preindustriale. Succesele dobândite de evrei stârnesc invidia localnicilor depășiți de concurență, care nu reușesc să țină pasul cu inovațiile epocii moderne. Afirmarea evreilor în sfera economică, politică și culturală aduce după sine și schimbări în configurarea imaginii evreului, vechilor clișee adăugându-li-se noi acuzații, apărute în timpul luptei pentru emancipare. De pildă, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor, rețeaua internațională de credit și împrumut a Casei Rotschild creează impresia că finanțele evreiești domină

⁹ Apud Poliakov, *op. cit.*, vol. III, p. 93.

¹⁰ Hilberg, *op. cit.*, p. 13. Și acest autor consideră că se poate determina filiația acestei atitudini recurgând la raționamentele teologice elaborate în decursul Evului mediu: "Odată cu ura, noii dușmani ai evreilor mai moșteniseră de la Biserică și convingerea că evreii nu puteau fi schimbați, nici convertiți, nici asimilați, că ei erau un fel de produs finit, imuabil în comportamentele lui, rigidizat în ideile sale, de neclintit în convingerile lui și în credința sa".

lumea și de aici nu trebuie mult pentru a ajunge la mitul tenebros al complotului mondial evreiesc¹¹.

În analiza dedicată originilor totalitarismului, Hannah Arendt se oprește asupra unuia dintre numeroasele paradoxuri ale "condiției evreiești", paradox legat de evoluția fenomenului antisemit odată cu emanciparea. Autoarea arată că "antisemitismul politic s-a dezvoltat din cauză că evreii erau un corp separat, în vreme ce discriminarea socială a luat naștere ca urmare a egalității crescânde a evreilor cu toate celelalte grupuri"¹². Jacob Katz identifică una din sursele principale ale antisemitismului modern tocmai în deplasarea de la "marginea societății în chiar centrul ei"¹³ a unui grup de "paria", subliniind și faptul că, de această dată, în pofida exagerărilor și interpretărilor rău-voitoare, este vorba de o realitate și nu de un "produs al imaginației". Opinia respectivă este împărtășită și de Leon Poliakov, pentru care "spectacolul eliberării și al ascensiunii evreilor" stârnește temeri noi și reactivează uri vechi, aici găsiindu-se "rădăcina specifică a antisemitismului modern, pe fondul factorilor de ordin general, precum invidia economică și rivalitatea profesională"¹⁴. Ura împotriva evreilor dobândește astfel un caracter predominant laic, amplificându-și conținutul în contextul estompării treptate a ideilor Iluminismului european sub presiunea noului "romantism politic" și a cristalizării ideii naționale. Teoria existenței unei forme specifice a conștiinței naționale, rezultantă a unei configurații spirituale și etno-religioase particulare, adaugă un nou element argumentelor economico-religioase și socio-politice împotriva acceptării evreilor: incompatibilitatea de "caracter" național. Efortul de a inventaria tarele *înmăscute*, psihologice și morale ale evreului, incompatibile cu calitatea de membru ori cetățean al societății în mijlocul căreia trăiește, se extinde în zona etnopsihologiei, delimitând elementele componente ale unei mentalități colective specific evreiești, în opoziție ireconciliabilă cu "Volksgeist"-ul german, francez, al națiunilor europene în general. Însăși termenul generic "antisemitism", adoptat pentru a defini pozițiile antievreiești, sugerează că respingerea se datorează unor anumite trăsături de caracter, care-și găsesc expresia într-un anumit tip de comportament¹⁵, imposibil de tolerat într-o societate modernă.

În consecință, se poate vorbi de o ură tradițională împotriva evreilor, bazată în principal pe rațiuni teologico-economice, care își păstrează, în conținut și formă, caracterul nociv și virulent. Pe de altă parte, se observă apariția unor noi elemente sau nuanțe, care contribuie la configurarea a ceea ce s-a numit "antisemitism modern". Datorită impreciziei conținutului, termenul conceput, se crede, de Wilhelm Marr¹⁶ a ajuns să înglobeze toate curentele antievreiești, chiar dacă motivațiile și

¹¹ Vezi Cohn, *op. cit.* Despre familia Rotschild vezi și Paul Johnson, *A History of the Jews*, Harper, New York, 1993, p. 313-320.

¹² Arendt, *op. cit.*, p. 80.

¹³ Katz, *op. cit.*, p. 320.

¹⁴ Poliakov, *op. cit.*, vol. III, p. 221.

¹⁵ Katz, *op. cit.*, p. 4.

¹⁶ Apud Paul Mendes-Flohr; Jehuda Reinharz, *The Jew in the Modern World. A Documentary History*, 2nd edition, New York - Oxford, Oxford University Press, 1995, p. 331-333.

scopurile lor erau diferite, s-a transformat în slogan, înzestrând cu valențe emoționale și politice atitudinile antievreiești, prezente în stare latentă. Antisemitismul modern, care-și asumă întreaga încărcătură semantică a celui tradițional, dându-i o nouă justificare, îi face responsabili pe evrei de toate situațiile de criză, canalizând resentimentele și nemulțumirile împotriva unei minorități supuse de veacuri discriminărilor. Pe măsură ce politicienii realizează că rațiunea e lipsită de eficiență în politică, elementul irațional dobândește preeminență, făcându-se apel la afecte pentru mobilizarea alegătorilor simpli și dirijându-le nemulțumirile spre comunitatea evreiască. Indiferent de direcția din care pornesc, acuzațiile trimit la o multitudine de stereotipuri vechi de secole, dar acest lucru se întâmplă în contexte specifice, care determină reactivarea lor "strategică" în scopuri precise¹⁷. În final, politizarea, împinsă la extrem, a manifestărilor contra evreilor va transforma antisemitismul într-un instrument de mobilizare și manipulare politică a maselor, de canalizare a frustrărilor generate de gravele crize economice cu care se confruntă lumea modernă. În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, acest curent de idei și atitudine se concretizează în ceea ce se poate numi pe drept cuvânt o **mișcare antisemită**, datorită ecoului larg pe care îl are în rândul tuturor straturilor sociale, mai ales în Germania și Imperiul Austro-Ungar¹⁸. După ce lozincile antisemite lansate de capelanul Curții imperiale din Berlin, Adolf Stöcker, își dovedesc capacitatea de a mobiliza largi straturi ale populației, distrăgându-le atenția de la realele probleme ale societății germane, apar și primele partide politice care-și propun în principal anularea "efectelor negative" ale emancipării, adică a influenței "covârșitoare" pe care evreii au ajuns să o exercite în viața publică. Un aspect extrem de important și deosebit de întristător este aderarea la această mișcare a unor categorii sociale care se aflaseră în primele rânduri ale marelui liberal ce înviorase bătrânul Continent: oameni de cultură și savanți, profesori universitari și studenți. Speriați de concurența colegilor lor evrei, care-și urmează setea ancestrală de cunoaștere, profitând din plin de deschiderea porților școlilor și universităților, aceștia din urmă contribuie la legitimarea mișcării ca "expresie a spiritului german", care poartă cu sine "mesajul viitorului"¹⁹.

Din zona conservatorismului protestant ori catolic cu nuanțe sociale, antisemitismul își croiește drum și spre celelalte sfere ale spectrului politic, dând naștere unor grupări și partide cu programe și scopuri variate, ce au drept numitor comun subordonarea oricărui alt obiectiv luptei împotriva influenței evreiești. După crahul din 1873, Viena se lasă și ea în voia valului de resentimente antievreiești și, pe fondul pesimismului cultural și melanjului de teorii rasiste și naționaliste care vor obseda sfârșitul de secol, propaganda naționalistă a radicalului Schönerer, fondatorul

¹⁷ Vezi notele 5 și 6.

¹⁸ Katz, *op. cit.*, p. 264: "A considerable segment of German society acted as if a foreign invasion of the country were imminent". Autorul discută pe larg implicațiile sociale ale mișcării antisemite în cap. VI: *The Movement*, p. 245-302.

¹⁹ *Ibidem*, p. 263.

Partidului Național German²⁰ și sloganurile antisemite ale catolicului Karl Lueger, viitorul primar al capitalei austriece, găsesc larg ecou în rândurile populației de etnie germană din Imperiu. Nici patria Declarației Drepturilor Omului și a libertăților cetățenești nu rămâne în afara acestui curent și aici agitația antisemită fiind, ca pretutindeni, în strânsă legătură cu critica socială. Succesul de care se bucură cartea lui Eduard Drumont, *La France juive: Essai d'histoire contemporaine* (două volume apărute în 1886, dedicate inferiorității culturale și degradării morale a "rasei" semite, responsabilă de toate catastrofele naționale care au lovit Franța)²¹ demonstrează încă o dată persistența încăpățanată a sentimentelor antievreiești, care ajung la apogeul în ultimii ani ai veacului, în timpul *Afacerii Dreyfus* (1894-1906)²².

Dacă în Apus, până la ascensiunea nazismului, antisemitismul rămâne mai ales la nivelul discursului intelectual, în Est acesta cunoaște forme de exprimare mult mai virulente, ce merg până la violență fizică. Este cazul evreilor din Rusia țaristă, unde acestora li se aplică sistematic un tratament discriminator și unde explozia de ură cunoaște cele mai dramatice manifestări. Pe tot parcursul veacului al XIX-lea, susținut de xenofobia și ostilitatea față de evrei, cu rădăcini în tradiția rusă, antisemitismul constituie o parte integrantă a politicii de stat, ale cărei efecte devastatoare sunt vag atenuate de inconsecvența autorităților și de corupția din administrație²³. Asasinarea țarului Alexandru al II-lea în 13 martie 1881 anunță începutul unui lung coșmar, adăugând un nou termen în vocabularul urii și al terorii. Pogromurile, încurajate sau chiar organizate de autorități și de poliție, sunt urmate de o nouă avalanșă de măsuri represive, de la "legile din mai" 1882 până la expulzările în masă din Moscova (1891) și alte zone, toate acestea pe un fond de nesiguranță și presiune continuă. Rezultatul firesc este un val masiv de emigrare spre vest, care nu numai că modifică harta demografică a distribuției populației evreiești, ci are un impact decisiv asupra a sute de mii de oameni, deplasând centrul de greutate și influență al evreimii mondiale spre Lumea Nouă.

²⁰ Arendt, *op. cit.*, p. 67: "Important este că această mișcare, în contrast cu agitația lui Stöcker în Germania, a fost inițiată și condusă de un om care era în chip indiscutabil sincer, nu s-a oprit deci la a folosi antisemitismul ca o armă de propagandă, ci a dezvoltat repede această ideologie pan-germană, care avea să influențeze nazismul mai adânc decât orice alt soi de antisemitism german".

²¹ Edouard Drumont, *La France Juive*, 201 édition, Paris, 1943. Autorul preia de la Renan ideea inferiorității rasei semite (Renan, *Vie de Jesus*, Paris, 1863; Idem, *Histoire du peuple d'Israel*, 5 vol., Paris, 1887) și o combină ingenios cu teoria dominației economice a evreilor (Alphonse Toussenel, *Les Juifs rois de l'époque, histoire de la féodalité financière*, Paris, 1888). Lucrarea se înscrie pe linia "socialismului sentimental", care manifestă o atitudine paternalistă față de țărani și o extremă repulsie față de capital, bogăție câștigată ilicit, prin speculații și fraude. Vezi și Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews. The Origins of Modern Anti-Semitism*, Columbia University Press, New York, 1990.

²² Despre Afacerea Dreyfus vezi Hertzberg, *op. cit.*, p. 125-165; Philippe Bourdrel, *Histoire des Juifs de France*, Albin Michel, Paris, 1974, p. 205-300; Johnson, *op. cit.*, p. 384-390; Albert S. Lindemann, *The Jew Accused. Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank). 1894-1915*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, p. 57-128.

²³ Johnson, *op. cit.*, p. 357-365, face o succintă, dar extrem de revelatoare, trecere în revistă a măsurilor represive împotriva evreilor, arătând că: "In the last half-century of imperial Russia, the official Jewish regulations formed an enormous monument to human stupidity and futility", p. 359.

Pe măsură ce atitudinile și activitățile antisemite se extind în toate sferele vieții social-politice, acestea dobândesc cu vremea și o interpretare de coloratură rasistă și naționalistă, alimentată de ideile mitologico-rasiale cu pretenție de istorie culturală formulate de Gobineau în *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-1855), precum și de lucrarea lui Darwin, *On the Origins of Species* (1859), ale cărei concepte centrale ("selecția naturală", "supraviețuirea celui mai puternic" etc.) permit ideologilor rasiști să confere o bază biologică și "științifică" teoriilor lor²⁴. Concomitent cu apariția unor forme agresive de capitalism, de care au fost făcuți responsabili mai ales evreii, modernizarea a fost însoțită de ample mutații sociale și culturale, care au generat profunde frustrări în legătură cu esența însăși a vieții moderne, acompaniate de nostalgia unui trecut în care ierarhiile sociale, morale și estetice erau încă intacte. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, tendințele antimoderniste și antisemite fuzionează într-o Kulturkritik reacționară și antiliberală, obsedată de spectrul societății "evreizate", în viziunea căreia, evreii, mânați de înclinația înnăscută spre iconoclast și nihilism, funcționează ca principali agenți ai distrugerii, fiind responsabili de descompunerea moralei, artei, culturii. "Iudaismul este conștiința malefică a civilizației noastre moderne"²⁵, conchide Wagner, vituperând "iudaizarea" culturii - în special a muzicii - germane, pe care "invazia" evreiască o amenință cu sterilitatea. Critica culturală a lui Paul de Lagarde asociază aversiunea față de liberalism cu un antisemitism camuflat sub mantia idealismului naționalist, evreii și liberalii făcându-se vinovați de coruperea "religiei creștine, virtuților germane și a coeziunii interne a comunității naționale"²⁶. Dühring, care redactează una din operele de căpătâi ale antisemitismului rasial (*Die Judenfrage als Rassen-Sitten- und Kulturfrage*, 1881), însumează toate acuzațiile aduse până la el împotriva evreilor și le prezintă drept "caracteristici rasiale" de neșters, care fac din ei o amenințare constantă, ce contribuie la distrugerea "fundamentelor morale și materiale" ale popoarelor. Ideologizarea prejudecăților antievreiești culminează în lucrarea lui Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des Neuzehnten Jahrhunderts*, apărută în 1899, în care teoriile rasiale ale lui Gobineau fuzionează cu ideologia național-populară germană pentru a construi o viziune maniheistă asupra istoriei ca luptă a rasei ariene împotriva inamicilor ei, luptă concretizată în prezent prin confruntarea dintre germanism și iudaism²⁷. Această componentă a

²⁴ Vezi: Paul Lawrence Rose, *German Question/Jewish Question. Revolutionary Anti-Semitism from Kant to Wagner*, Princeton University Press, Princeton, 1990, passim; Leon Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, Basic Books, New York, 1974, p. 17-36, 188-214; Katz, op. cit., p. 310; Helmut Berding, *Histoire de l'antisémitisme en Allemagne*, Editions de la Maison de l'homme, Paris, 1991, p. 130-132.

²⁵ Apud Mendes-Flohr; Reinhartz, op. cit., p. 330.

²⁶ Berding, op. cit., p. 135; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology*, University of California Press, Berkeley, 1961, p. 3-36.

²⁷ Houston Stewart Chamberlain, *The Foundations of the Nineteenth Century*, transl. by John Lees, vol. I, John Kane Co., New York, 1914, p. 330: "The Indo-European, moved by ideal motives, opened the gates in friendship; the Jew rushed in like an enemy, stormed all positions and planted the flag of his, to us - alien nature[...]".

antisemitismului modern, care nu modifică în esență imaginea negativă a evreului ori stereotipurile moștenite, ci le plasează într-un cadru ideologic adaptat epocii moderne, se dovedește a fi, după cum am mai spus, extrem de periculoasă. După cum observă Hannah Arendt, "evreii fuseseră în măsură să scape de iudaism prin convertire; de evreism nu mai exista scăpare"²⁸. Culmea ironiei e că antisemitismul rasial devine un factor de tristă solidaritate, ștergând orice diferență dintre evreul emancipat și cel fidel tradiției, dintre sefard și ashkenaz, dintre sărac și bogat și chiar dintre habotnic și evreul botezat.

În cele din urmă, temerile păturilor sociale neliniștite de modernizarea economică și obsesiile tradiționaliștilor care agită spectrul decadenței își găsesc un derivativ comun: antisemitismul. Astfel, toate strădanile de integrare sunt zdrobite dintr-o lovitură, iar ieșirea de sub zodia fatală a destinului evreiesc comun devine imposibilă.

Evoluția "chestiunii evreiești" în România

Ipoteza lui David Nirenberg, conform căreia, pe tot parcursul istoriei europene, a existat o permanentă fuziune între cei doi termeni antagoniști toleranță-intoleranță, își găsește un revelator exemplu în situația minorității evreiești din Principatele Române, această realitate fiind concentrată cu excelentă precizie în sintagma "toleranță ostilă"²⁹.

Primele atestări documentare certe ale prezenței permanente a evreilor în Muntenia și Moldova datează din secolul al XVI-lea, creșterea numărului lor în veacurile următoare relevând faptul că mediul românesc s-a dovedit în ultimă instanță prielnic evreilor, curentul subteran de reticentă față de "celălalt", firesc pentru o civilizație preponderent rurală, neîmpiedicând așezarea lor și constituirea unor comunități înfloritoare. În general, domnia a încurajat așezarea evreilor în Țările Române, consfințind prin hrisoave statutul autonom al "breslei" evreiești și privilegiile conducătorilor ei, acordând facilități pentru exercitarea activităților comerciale, protejându-i împotriva abuzurilor și sancționând pozitiv cererile lor. De asemenea, domnitorii și marii proprietari au apelat la evrei pentru a revigora viața economică a țării, aceștia din urmă îndeplinind un rol important în întemeierea și dezvoltarea orașelor moldovene³⁰.

Însă prezența evreilor în societatea românească de pe aceste meleaguri, care, încă în primele decenii ale veacului al XIX-lea, mai era "încrămențată în ortodoxie, patriarhală, cu moravuri semi-orientale, smulsă din timp și pasivă la

²⁸ Arendt, *op. cit.*, p. 123.

²⁹ Șerban Papacostea, *Jews in the Romanian Principalities During the Middle Ages*, în *SHVUT, Jewish Problems in the USSR and Eastern Europe* (First International Conference on the History of the Jews in Romania), nr. 16, Liviu Rotman (ed.), Diaspora Research Institute, The Goldstein-Goren Center for the History of the Jews in Romania, Tel Aviv, 1993, p. 59-71.

³⁰ Elias Schwarzfeld, *Din istoria evreilor. Împopularea, reîmpopularea și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor în Moldova*, Editura Uniunii Evreilor Pământeni, București, 1914.

apelurile istoriei"³¹ a provocat adesea reacții de respingere, deși ei vor găsi aici un mediu propice pentru desfășurarea activităților lor tradiționale, semn al "toleranței ostile" ce va marca relațiile evreo-române de-a lungul secolelor de conviețuire. "Evreii [...] în Valahia", scria la 1821 François Recordon, fost secretar al domnitorului muntean Ioan Gheorghe Caragea, "se bucură de asemenea de o mare libertate din partea guvernului pentru exercitarea cultului lor; în schimb sunt expuși, ca peste tot în altă parte, insultelor poporului de jos. Ei sunt concentrați în București, Craiova și Ploiești, unde găsesc un mediu mai favorabil decât în alte orașe pentru valorificarea activității lor industriale, comerciale și meșteșugărești. Deși locuitorii satelor îi privesc ca pe un blestem și îi urăsc prin definiție pe toți oamenii care sunt de altă religie, mai ales pe evrei, [...] totuși dacă evreii despre care vă vorbesc ar trăi în mijlocul acestei populații, în aceste sate ei nu ar fi expuși în mod cert aceluiași tratament rău pe care trebuie să-l îndure din partea locuitorilor din orașe, care nu sunt doar intoleranți, dar care își fac titlu de glorie din persecutarea lor"³².

În calitate de elemente alogene, ne-creștine, evreii erau obligați să depună în instanță un jurământ deosebit de umilitor (*more judaico*)³³, iar mărturia lor împotriva unui creștin ortodox nu era admisă. Nici în această parte a continentului nu au lipsit paginile însângerate din cartea de istorie a evreilor: acuzații de omor ritual urmate de izbucniri de violență, convertiri forțate, profanări de lăcașuri de cult, persecuții și masacre, comise sau instigate de autorități³⁴. Prejudecățile populare antievreiești, întreținute subtil de Biserică, și-au găsit și aici reflectarea într-o serie de stereotipuri negative, expuse și investigate în detaliu în lucrarea lui Andrei Oișteanu *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central european* (Humanitas, București, 2001). Primele "legiferări" ale acestor atitudini cu rădăcini în doctrina creștină datează din vremea celor dintâi coduri de legi, tipărite pe la mijlocul veacului al XVII-lea³⁵, discriminarea juridică fiind menită să mențină distanța cuvenită în relațiile cu această minoritate subversivă, purtând stigmatul vinii ancestrale. Două secole mai târziu, prin intermediul Regulamentelor Organice, "reprezentanții țării celei mai antisemite din Europa au aplicat și evreilor din Principate un tratament special și discriminator"³⁶, consfințind prin lege statutul lor de străini, care nu se pot bucura

³¹ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Editura Minerva, București, 1972, p. 162.

³² *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* (în continuare *IMER*), vol. III/1, coord. L. Gyémánt, L. Benjamin, Editura Hasefer, București, 1999, p. 469, doc. 89.

³³ *IMER*, vol. II/2, coord. L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, Editura Hasefer, București, 1990, p. 308-309, doc. 204; Moses Schwarzfeld, *O ochire asupra istoriei Evreilor din România din timpurile cele mai depărtate până la anul 1850*, în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, an. I, Wiegand, București, 1887, p. 56.

³⁴ Moses Schwarzfeld, *op. cit.*, p. 59-67; Idem, *Excursiuni critice asupra istoriei evreilor din România*, în *Analele Societății Istorice "Iuliu Barasch"*, an. II, Wiegand, București, 1888, p. 113-118; Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919): de la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, București, 1996, p. 44-45.

³⁵ Este vorba despre *Pravila de la Govora* (1640) și *Îndreptarea Legii* (1652), tipărite pe vremea lui Matei Basarab (1634-1654) și *Pravilele Împărătești*, ieșită de sub tiparnițele mănăstirii Trei Ierarhi în 1646, în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653).

³⁶ Iancu, *op. cit.*, p. 46.

de drepturi civile și politice³⁷, denunțându-i pentru prima oară într-un articol de lege ca **exploatatori** ce "trăiesc cu vătămarea intereselor pământenilor, folosându-se de toate mijloacele spiculațiilor cu scăderea industriei și fericirii obștești"³⁸.

Prin anii '60, pretutindenți în Europa Occidentală, destinul evreilor intră sub o zodie mai fastă ca urmare a schimbărilor fundamentale care-și găsesc expresia în Revoluția Franceză, iar Principatele, țări-surori ce se voiau unite în virtutea principiilor de libertate și egalitate, nu pot rămâne în afara acestor prefaceri. Analizând metamorfozele succesive ale factorilor economici, care, consideră autorul (și suntem înclinați să-i dăm dreptate în fața apriorismului ideologic profesat de Eugen Lovinescu³⁹), au antrenat țările române în concertul european, Zeletin face o excelentă demonstrație a caracterului de necesitate istorică a proceselor de modernizare, ce mobilizează "instinctul de conservare" al societății românești, determinând-o să se adapteze, chiar dacă precipitat și uneori superficial, fără să reușească pe deplin să-și modifice în profunzime structurile și mentalitățile. Speranțele care animă spiritele libere în acest moment de cumpănă își găsesc o fericită expresie în cuvintele lui Iuliu Barasch: "[...] că poporul român drept, bun și progresiv, care este acum ocupat a reforma legile sale învechite, ași da altele noi, conforme cu spiritul modern, tolerant și progresiv, spre a trage asuprași simpatia generală a toată lumi civilizate; că poporul român, am zis, nu va suferi ca legile sale să nu fie toate în armonie cu spiritul modern, care le-a dictat, și ca în mizlocul unui edificiu strălucitor să rămâie o ruină vechiă și sombră, care îl va desfigura"⁴⁰. Însă necesitatea subordonării liberalismului reformist contextului social-economic și exigențelor unității politice face ca utopia emancipării și a coabitării armonioase în regim de egalitate, întruchipată de programul liberal de la 1848, să rămână neîmplinită. Astfel, în contextul eforturilor de a aclimatiza structurile democratice la un mediu dominat de inerție și lipsit de o adevărată tradiție în acest sens, elanurile generoase se estompează destul de repede pe măsură ce se conturează diferite curente, ideologii și, mai ales, interese divergente. "Chestiunea evreiască" se configurează pe fundalul procesului de renaștere națională și al contradicțiilor inerente unei epoci de tranziție, evoluând de la stadiul de problemă internă la cel de afacere internațională, fiind influențată inevitabil de imigrația tot mai masivă din Rusia țaristă, unde măsurile represive fac viața evreilor insuportabilă.

³⁷ Articolul 379 din Regulamentul Organic al Țării Românești: "Orice străin, de orice **rang creștinesc** (s.n.), va veni aici în țară și va voi să dobândească drepturi politicești de pământean[...]" *IMER*, II/2, p.22, doc. 168.

³⁸ Articolul 94 din Regulamentul Organic al Moldovei. *Ibidem*, p. 23

"Il est vrai que, par-ci par-là, dans les dispositions antérieures au Règlement Organique, nous trouvons quelques mesures vexatoires à l'égard des Juifs, qui provenaient, comme nous l'avons vu, de l'influence ecclésiastique, ou étaient une conséquence d'un séparatism basé sur la noblesse du sang, mais jamais, jusqu'alors, on n'avait essayé, avec autant de persistance, de créer un fossé aussi formidable entre les Juifs indigènes et les Roumains", Joseph Berkowitz, *La Question Israélite en Roumanie. Étude de son histoire et des divers problèmes de droit qu'elle soulève*, Paris, 1923, p. 133.

³⁹ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ed. îngrijită de Z. Ornea, 3 vol., Ed. Minerva, București, 1992 (mai ales vol. III: *Legile formației civilizației române*).

⁴⁰ "Israelitul Român", nr. 1, vineri 22 martie 1857 [I. Barasch, *De ce există jurnalul "Israelitul Român"*].

Articolul 46 al Convenției care încheie Congresul de la Paris din 1858 conține promisiunea incertă a unei eventuale acordări de drepturi politice în viitor, reprezentând un pas înapoi față de formulările imperative ale articolelor 13, 15 și 16 din protocolul semnat la Constantinopol și ale articolului 23, inclus în Tratatul de la Paris⁴¹. Această situație se datorează nu numai intervențiilor repetate ale delegației ruse, ci și unui curent de reacțiune în rândurile participanților la Divanul ad hoc al Moldovei, care-și începe lucrările în septembrie 1857. Discuțiile, mult mai detaliate în ceea ce privește chestiunile legate de organizarea internă decât dezbaterile din adunarea munteană, sunt dominate de spiritul novator, pe deplin acordat imperativelor momentului, care reclamă reorganizarea cadrului instituțional, "o organizație potrivită cu trebuințele actuale ale nației și cu ideile secolului"⁴². Întemeietorilor statului național modern nu li se poate reproșa nicidecum obliterarea venei critice de către entuziasmul patriotic, ei fiind întru totul conștienți de obstacolele care le stau în cale: "[...] țara simțește că lucrurile, cum sunt ele astăzi, nu sunt bune; ea dorește o prefacere socială; cum, însă, și ce fel, ea nu este în stare de a ne-o spune. Țara nu este pregătită pentru reforme. Răul se simțește, dar vindecarea puținii o cunosc"⁴³. Dincolo de acordul aproape unanim în ceea ce privește ideea unității naționale - care iese din sfera aburoasă a idealului, sursă de cugetări amare, efuziuni sentimentale și mit al salvării, ca să se transforme în principiu activ de acțiune politică - se conturează o direcție ostilă evoluției spre o civilizație modernă de tip industrial, cu tot corolarul de necesare fracturi în plan social și politic, dar și mental, cultural și habitual. Nu este aici locul de a analiza sursele ori evoluția confruntării dintre tradiție și modernitate, decât în măsura în care interesează subiectul nostru, care nu dobândise încă, în discursul parlamentar ori jurnalistic, amploarea de "chestie de viață și de moarte pentru noi"⁴⁴. Problema respectivă este atinsă cu ocazia discutării chestiunii libertății cultelor (ședința din 6 noiembrie) și a acordării de drepturi politice (ședința din 12 noiembrie), dezbateri ce ilustrează una din contradicțiile care subzistă în gândirea politică post-iluministă între obiectivele liberale de a întemeia statul modern pe principiul separării puterii seculare de cea spirituală, după modelul Republicii Franceze, și un adânc înrădăcinat tradiționalism (de coloratură fie rigid-conservatoare, fie romantic-naționalistă), care perpetuează ideea anacronică a statului creștin. Emanciparea evreilor nu face obiectul unei abordări separate (deși este evident la cine se referă un vorbitor sau altul), iar pozițiile fățiș antievreiești sunt departe de vehemența incandescentă a interpelărilor din 1878.

⁴¹ Art. 13, protocolul conferinței de la Constantinopol: "Toate cultele și cei ce le profesază se vor bucura de egală libertate și protecție egală în cele două Principate". Art. 23 din Tratatul de la Paris stipulează "deplina libertate a cultului". Art. 46, convenția de la Paris: "[...] Moldovenii și valahii, de toate riturile creștine, se vor bucura în mod egal de drepturi politice; aceste drepturi vor putea fi extinse și asupra altor culte, prin hotărâri legislative". Apud Berkowitz, *op. cit.*, p. 245, 242, 272.

⁴² M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare din Epoca Unirii*, Editura Științifică, București, 1959, p. 44.

⁴³ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁴ Vasile Alecsandri, *Scrisori*, I, ediție îngrijită de Ilarie Chendi și E. Carcalechi, Socec, București, 1904, p. 113.

În Țara Românească, unde s-a arătat că situația era substanțial diferită⁴⁵ viața publică se focalizează aproape exclusiv asupra ideii unioniste, idee la care aderă, cu toată sinceritatea, elitele intelectuale ale comunității evreiești, al căror purtător de cuvânt este "Israelitul Român". Intențiile, entuziast declarate, de a sta alături de toți fiii țării pe care o locuiesc primesc răspunsuri pe măsură, lăudabilă reafirmare a idealurilor luminate, transfigurate de retorica specifică liberalismului romantic: "Toleranța religioasă, libertatea politică și civilă, egalitatea înaintea legilor sunt principiile recunoscute și adoptate de secolul al XIX-lea. Cu aceste principii, națiunile moderne pot prospera și instituțiile lor pot afla o viață lungă și solidă. Persecuțiunile secolilor trecuți, intoleranța, închisăciunile n-au putut produce decât întuneric, slăbiciune, anarhie. Ce ar fi astăzi dacă o societate ar voi să reînvieze aceste fapte din un alt secol? S-ar pune în contradicțiune cu veritatea, în contradicțiune mai ales cu spiritul secolului actual, cu mersul celorlalte națiuni civilizate"⁴⁶.

Dar, circumstanțele care suscită această declarație generoasă aruncă un con de umbră asupra peisajului epocii, întrucât ea constituie o reacție la republicarea, în ajun de Pesah, a unei cărți pe nume *Praștia*, întocmită de ieromonahul Chiriac de la mănăstirea Neamțului și apărută pentru prima oară în 1836, cu binecuvântarea mitropolitului Veniamin Costache, unul din capetele luminate ale Bisericii Ortodoxe. Traducere a unui manuscris rusesc, lucrarea prezintă pe larg felul în care se folosește sânge de creștin în ritualurile evreiești. Interzisă în urma demersurilor "revoluționarului de la '48", Davicion Bally, broșura apucă să gădile obrazul gros al mahalalei, din fericire fără urmări de această dată. Însă, peste ani și ani, Adolphe Stern își amintește de amenințarea pe care, copil fiind, o simțise plutind în aer în seara sfântă: "A trecut iar pe la noi stafia care dealungul veacurilor pășește prin lume însemnându-și drumul cu foc și sânge: groaznicul basm al **omorului ritual** (s.a.)"⁴⁷ și nu va fi pentru ultima oară!

Succesul mișcării unioniste aduce, pentru evrei, o soluție de compromis, ratificată de marile puteri la Paris, evitându-se astfel adoptarea unei atitudini tranșante de ambele părți și oferindu-se totodată consolarea unei fătăduieli pentru viitor, promisiune cât pe ce să fie îndeplinită în timpul lui Al. I. Cuza, dar amânată timp de o jumătate de veac prin introducerea articolului 7 în Constituția din 1866. Astfel, o minoritate extrem de activă din punct de vedere economic, dinamică social și cultural, se vede silită să joace un rol politic pasiv. Totodată, decizia guvernului din 3 iulie 1862 de a nu mai superviza activitatea comunității israelite face ca aceasta să-și piardă statutul legal, așa că nu mai există nici un organism recunoscut de stat care s-o reprezinte în relațiile cu el. Pe plan intern, lipsa unui conduceri însărcinate cu

⁴⁵ Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, Ed. Enciclopedică, București, 1997, p. 231-236; Gheorghe Platon, "Problema evreiască" în secolul al XIX-lea. *Privire generală*, în *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, coord. S. Sanie, D. Vîtcu, Hasefer, București, 2000, p. 19-25; Z. Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, p. 384-385.

⁴⁶ *Mărturii. "Chestiunea evreiască"* (antologie și introducere D. Hîncu, pref. C. Popișteanu), Hasefer, Buc., 1996, p. 40 (V. Boerescu, *Împotriva Praștiei*).

⁴⁷ Dr. Ad. Stern, *Din viața unui evreu-român*, București, 1915, p. 16.

administrarea veniturilor comunitare duce în scurt timp la sărăcirea comunităților și la accentuarea diferențierii în cadrul lor. Până în perioada interbelică, această minoritate va fi lipsită de un organism central care s-o reprezinte, deși se mai fac câteva încercări în acest sens. De pildă, în 1869, A. Weimberg, președintele comunității din București adresează o petiție ministrului M. Kogălniceanu, cerând așezarea comunității sub egida guvernului, solicitare care rămâne fără răspuns⁴⁸.

În cadrul programului de reforme economico-sociale, juridice și politice inițiat în timpul domniei lui Al. I Cuza (1859-1866), se preconizează a se da curs promisiunii conținute în articolul 46, însuși prințul recomandând, în 1860, elaborarea unui proiect de lege pentru "graduala emancipare a locuitorilor de cultul mozaic"⁴⁹. Articolul 26, inclus în Legea comunală din 1864, acordă drept de vot în alegerile municipale unei anumite categorii de evrei (reintroducând noțiunea juridică de "evreu pământean", anulată de Regulamentul Organic), iar Codul civil, elaborat în același an, prin articolele 8, 9 și 16, permite naturalizarea individuală, în anumite condiții⁵⁰.

Măsurile de ameliorare a situației evreilor constituie materializarea unui curent favorabil de opinie în rândul moderaților, luările de poziție ale unor distinși oameni politici - M. C. Epureanu, G. Costafuru, M. Kogălniceanu (însuși Lascăr Catargi, liderul grupării conservatoare, nu se arată ostil evreilor) - reflectând un liberalism generos și tolerant, preocupat, acum că și-a atins țelul, să edifice, cu fervoare și autentică pasiune civică. Acum începe să se lucreze intens și sistematic pentru a se pune bazele infrastructurii României moderne, însă modernizarea aduce după sine "capcanele instituțiilor de stil occidental", care, "grefate pe un teren nativ", "au dat naștere unor fructe ciudate"⁵¹. Gustul lor amar îi determină pe unii să se replieze pe pozițiile unui tradiționalism încrămențit și ranchiunos, orb la provocările istoriei, care, dacă la început camuflează interesele de clasă ale marii boierimi, sfârșește prin a transfera chestiunea din zona politicului și socialului în sfera morală și culturală⁵², convertind-o într-o problemă vitală a culturii românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Tensiunea rezultată din contrastul dintre formele noi și fondul retardat, confruntarea permanentă între spiritul novator și "forțele reacțiunii" generează infinite dificultăți la toate nivelele, complicând, inevitabil, și situația minorității evreiești.

Preconizata Constituție, expresie a voinței de a ajunge la vârsta majoratului politic, tulbură apele și așa deloc liniștite ale vieții publice românești, aducând în centrul atenției problema dreptului la cetățenie al străinilor în general și al evreilor în particular. Pe deplin conștiente de importanța momentului, elitele evreiești fac

⁴⁸ Iancu, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁹ Apud Stern, *op. cit.*, p. 37.

⁵⁰ Textul respectivelor articole în Berkowitz, *op. cit.*, p. 284, 287-288.

⁵¹ Eugen Weber, *Dreapta românească*, Editura Dacia, Cluj, 1995, p. 44.

⁵² Trebuie să amintim aici pertinenta observație a lui Zeletin "că reacțiunea și-a mărginit critica ei numai la partea cea mai de sus a vieții sociale: la cultură și politică; ea n'a atins revoluția economică, care înseamnă tot o rupere a continuității, dar pe care nimenea nu a băgat'o în seamă", dar "ceea ce în economie părea firesc, în cultură și politică părea o anomalie". Ștefan Zeletin, *Burghesia română. Origina și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 99, 100.

demersuri pe lângă guvernanți, punându-și speranțele în ideea că între politicienii care pregăteau prima Lege a țării concepută prin eforturi proprii se află mulți dintre cei care-și riscaseră viața pentru libertatea și egalitatea tuturor fiilor României. În același timp, apelează la coreligionarii din străinătate, la recent înființata Alianță Israelită, al cărei președinte, Adolphe Crémieux, în vizită la București în luna iunie a lui 1866, face o puternică impresie asupra parlamentarilor români, primind în schimb cele mai dătătoare de speranță semnale⁵³.

Proiectul înaintat de guvern Constituentei, necondiționând acordarea cetățeniei de apartenența la o anumită religie, reflectă o atitudine favorabilă evreilor, imediat contrazisă nu numai de amendamentul care menționează o "lege specială" pentru naturalizarea lor treptată, ci mai ales de mișcarea de recul a politicienilor sub presiunea străzii.

Dar mai bine să dăm cuvântul unui tânăr contemporan, care s-a cufundat în euforia momentului, dar s-a vindecat repede de iluzii, căci inima tânără simte mai bine decât sceptica rațiune adultă cele mai inefabile bătăi ale pulsului istoriei pe cale de a se face: "Februarie 1866! Libertatea plutea în aer; Constituția, care trebuia să chezușuiască tutulor toate bunătățile, era în pregătire.

Braț la braț cu camarazii mei am mers, în șirurile dese ale mulțimei, cu muzici și steaguri tricolore și masalale, la Palat, cheltuind multă resufare patriotică, pentru a aclama pe capii revoluției și pe membrii Locotenenței domnești.

Apoi la 10 Mai o altă manifestație. Mă văd iar pe dealul Mitropoliei. Prințul Carol de Hohenzollern a depus jurământul și a părăsit Camera; capetele se descoperă și un ura uriaș, ca un bubuit de tun, cutremură văzduhul, și se prelungește prin valurile mulțimei. Prinși în această mare de oameni, care se revarsă unduind de la deal, am cutreerat străzile, îndreptându-ne iarăși spre Palat...

Parcă simt și acum fiorii acelor clipe mărețe, când în flacăra unui sublim entuziasm se topiră toate patimile, când un suflu sfânt de dragoste pătrunse în toate inimile, și în limpezișul zărilor părea că resare soarele înfrățirii!" Sub veșmântul retoric al frazei se întrezărește o experiență umană de o densitate și o tensiune neobișnuite, ceea ce face din această evocare un document de o importanță excepțională pentru cine dorește să surprindă starea de spirit, atmosfera de surescitare a momentului. Însă vremea speranțelor și a viselor de mai bine durează prea puțin, spulberată de realitatea brutală a faptelor: "Dar veșnic schimbătoare este mulțimea fără nume. Lesne își pleacă urechea la șoapta patimelor și ademenirilor, ca valurile duse de vânturi. În fulgerarea amintirii mi se deslușește, în Iunie aceluiași an, o altă manifestație pe dealul Mitropoliei, dar cu altă înfățișare și având un rost de alt soi: stoluri de norod împânzesc dealul, cu fețe îndârjite și ochii amenințători. Câțiva "surtucari" pășesc în lături, iar în mijloc se văd mutre suspecte, în ferbere surdă, vânturând ciomege. Pălcurile năvălesc în curtea Mitropoliei și oprindu-se în fața Camerei isbucnesc în strigătul "Jos Jidanii".

⁵³ Despre vizita lui Crémieux la București și discursul său încărcat de energie pasională vezi Berkowitz, *op. cit.*, p. 311-319; Iancu, *op. cit.*, p. 69.

Sgomotul răsbește în Cameră unde era întrunită Constituanta. Deputații se arată la ferestre spre a vedea "revoluția". Și văzând că poporul cere jertfa libertății religioase, aflate în scuticele proiectului de Constituție, bietul prunc a fost, cum se știe, sugrumat⁵⁴. Mulțimea, cuprinsă de turbare, se îndreaptă spre cartierul evreiesc, vandalizând clădirea sinagogii. Vocile stridente, care ațâță gloata, răsună în "Trompeta Carpaților", ziarul lui Bolliac, dar și de la tribuna Parlamentului, cu deosebire activă fiind aripa radicală a liberalilor moldoveni, Frațiunea liberă și independentă, condusă de Nicolae Ionescu. După spectaculoasa "convertire" a lui Brătianu la ideea excluderii evreilor de la dreptul de cetățenie în ședința din 18 iunie sub presiunea străzii, puțini vor fi cei care rămân consecvenți principiilor toleranței. Să dăm din nou cuvântul martorului nostru, aflat în tribunele Parlamentului în ziua de 21 iunie: " În sala tixită, deputații par agitați și valuri de glasuri nedeslușite se ridică până în tribune, cari gem de lume. Miniștrii sunt vădit preocupați; pe fața lui C. A. Rosetti, plutesc umbre; el își mângâie barba cu mână nervoasă. Bătrânul democrat nu va rosti un singur cuvânt într'o chestie care atinge libertățile publice. Singur ministrul de finanțe, I. C. Brătianu, va interveni. Un zâmbet stâjenit rătăcește pe fața acestuia: parcă nici acest meșter vraciu nu este mulțumit cu duhurile rele pe cari le-a chemat..."⁵⁵. Creionată în tușe fugare, schița impresionează prin dramatizare spontană, izvorâtă nu din intenția de stilizare a emoției, încă resimțită peste ani și ani, ci din însăși tensiunea momentului.

Interesant de remarcat este faptul că, în apărarea evreilor, se ridică reprezentanți ai marii boierimi conservatoare, în timp ce promotorii celor mai avansate idei se abțin să intervină ori își anunță sonor prezența în galeria detractorilor, confirmând observația contrariată a lui Crémieux că partidul liberal păstrează o mentalitate de secol 15-16 în ceea ce privește chestiunile religioase și sociale⁵⁶. S-a argumentat recent că decizia de a limita dreptul de naturalizare la "străinii de rit creștin" și politica restrictivă dusă de guvernele care s-au succedat până la declararea independenței nu reprezintă manifestarea unei tendințe antisemite în societatea românească, ci fac parte dintr-o serie de măsuri de "consolidare a structurilor interne ale statului național"⁵⁷, dictate de imperativul modernizării accelerate la toate nivelele. Epurate de orice aluzie la particularități etnice sau stereotipuri negative, recunoaștem argumentele economice avansate de pildă de Dionisie Pop Marțian în *Proprietatea și Naționalitatea și ochire în marea chestie a jidanilor* sau de B.P.Hasdeu în *Industria națională, industria streină și industria ovreiască față cu principiul concurenței*, ambele apărute în 1866. Adversari ai liberalismului economic și obsedați de spectrul substituirii

⁵⁴ Stern, *op. cit.*, p. 41-42.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 55-56.

⁵⁶ Berkowitz, *op. cit.*, p. 318.

⁵⁷ V.M. Russu; Gh. Cliveti, *Continuitatea spiritului pașoptist în România și reacția forțelor conservatoare europene. Exemplul guvernării radicale (martie 1867 - noiembrie 1868)*, în *România în istoria universală*, vol. II, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Universitatea "Al.I.Cuza", Iași, 1987, p. 414-415; Vezi și Platon, *op. cit.*, p. 27: "Apreciind, așadar, stadiul de dezvoltare a societății românești, obiectivele prioritare ale acesteia și năzuințele politice ale evreilor, conflictul de interese apare drept ireductibil, în acest început de dezvoltare a vieții moderne".

dependenței politice cu aservirea economică, cei doi autori se concentrează asupra efectelor nocive ale prezenței evreiești și posibilelor consecințe dezastruoase asupra vieții economice (și nu numai) ale emancipării evreilor. Cei doi analiști ignoră cu desăvârșire contribuția benefică a capitalului evreiesc investit într-o industrie pe cale de a se naște, într-un schimb de mărfuri care aduce un aport decisiv la modernizarea structurilor economice ale țării, sau faptul că, de bine de rău, datorită evreilor am avut și noi o clasă de mijloc. Punând în evidență importanța "capitalului de camătă", deținut în principal de evrei, în procesul de evoluție spre structuri economice de tip capitalist, Zeletin face o convingătoare demonstrație cum că, în momentul în care acesta și-a îndeplinit funcția, devenind un factor de stagnare și o amenințare la adresa marilor proprietari și a țărănimii, s-a reușit cu destul succes combaterea lui prin măsuri economice⁵⁸, dar a trebuit să treacă ceva timp până când noile structuri să se consolideze suficient, iar clasa politică să se simtă destul de stăpână pe situație pentru a nu le mai dubla prin măsuri politico-administrative cu caracter restrictiv.

Astfel, în perioada de după votarea Constituției și până la Războiul de Independență, sub deviza apărării intereselor generale ale unei societăți aflată în plin proces de restructurare, asistăm la o restrângere treptată a drepturilor civile ale evreilor, printr-o serie de legi discriminatorii care le interzic accesul în diferite sfere ale vieții social-economice⁵⁹. Cele mai grave repercusiuni le va avea decizia Ministrului de Interne, Ion Ghica - confirmată de circularele emise în 1867 și 1869 de Ion Brătianu și Mihail Kogălniceanu -, de a repune în vigoare restricțiile de stabilire în zonele rurale, care inaugurează o nouă serie de expulzări abuzive și tulburări antievreiești de o violență fără precedent, înscriind o altă "pagină neagră și dureroasă"⁶⁰ în capitolul sumbru al "goanelor de la sate" (sintagma, repetată obsesiv în coloanele jurnalelor evreiești, de la editoriale la simple notițe informative, concentrează sugestiv sentimentul de deusolare și panică al unui grup de oameni care trăiește acum sub semnul provizoratului).

Alungarea evreilor de la sate (și nu numai), justificată de guvern drept simplă măsură administrativă de "îgienizare"⁶¹, se vrea a fi, dintr-o perspectivă mai largă, o măsură de protecție a clasei care s-a văzut cel mai serios afectată de modernizarea accelerată: țărănimia. Asocierea problemei țărănești cu chestiunea evreiască prilejuiește "reactivarea strategică" (în formularea lui David Niremberg) a unui stereotip cu ample conotații negative și cu mare potențial generator de violențe în întreaga Europă de răsărit, și anume evreul-exploatator, cu variantele sale evreu-cârciumar/cămătar/arendaș. Ostilitatea latentă față de o minoritate întreprinzătoare, care a depășit limita considerată tolerabilă din punct de vedere numeric sau al

⁵⁸ Zeletin, *op. cit.*, p. 15, 91-98.

⁵⁹ Berkowitz, *op. cit.*, p. 450-452, enumeră legile discriminatorii promulgate între 1864-1877.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 131. Decizia lui Ghica reia dispozițiile articolului 94 din Regulamentul Organic, preluate în *Manualul Administrativ al Moldovei*, publicat în 1855, la rândul său o colecție de ordonanțe și dispoziții decretate în timpul domniei lui Mihail Sturza (1834-1849).

⁶¹ *Ibidem*, p. 375.

succesului, este abil manipulată pentru a deturna atenția de la problemele reale cu care se confruntă societatea românească. Nimic nou sub soare; această strategie s-a mai folosit și se va mai face uz de ea cu rezultatele cunoscute asupra victimei "predestinate". Astfel, evreul devine principalul responsabil de mizeria țăranului și degradarea vieții rurale. În planul mentalităților se fixează definitiv imaginea evreului "lipitoare a satelor", respingător fără margini și lipsit de orice scrupul, imagine care își făcuse loc și în literatura cultă, prin pana sprinteră a bardului de la Mircești⁶². Și, ironic exemplu al modului în care arta influențează viața și viceversa, iată că ficțiunea literară e invocată în Parlamentul României ca argument incontestabil pentru neemanciparea evreilor⁶³.

Întorcându-ne la adevărul nud al faptelor, vedem că, de această dată, tratamentul brutal aplicat evreilor suscită reacții din partea opiniei publice internaționale (nu numai a cercurilor evreiești⁶⁴ (Berkowitz, *op. cit.*, p. 367-452; Iancu, *op. cit.*, p. 80-133)), consuliilor marilor puteri, inclusiv reprezentantul țarului la București, intervenind în repetate rânduri pe lângă guvern și prințul Carol. Este foarte adevărat că Alianța Israelită Universală a avut o contribuție hotărâtoare la ceea ce s-a numit "internaționalizarea" problemei, mergând până la organizarea unei conferințe la Bruxelles, în 1872, dedicată exclusiv situației evreilor din România, dar nu putem face abstracție de faptul că reprezentanții puterilor străine s-au aflat îndeajuns de aproape de locul evenimentelor pentru a fi în măsură să-și formeze o opinie proprie și să dea informații guvernelor lor de la surse de primă mână⁶⁴. Evenimentele din România fac obiectul unor interpelări în Parlamentul britanic și ecoul lor ajunge chiar peste Ocean, de unde este trimis primul consul al Statelor Unite în țara noastră, a cărui misiune principală a fost de a apăra drepturile coreligionarilor săi din România. Despre activitatea lui Benjamin Franklin Peixotto vorbește cu căldura celui care i-a stat alături tânărul său secretar, Adolphe Stern⁶⁵. Nu trebuie trecută cu vederea nici intervenția în favoarea evreilor a unui grup de boieri conservatori, dar este greu de știut dacă acțiunea lor a fost inițiată "în numele justiției și al umanității ultragiutate", după cum se arată în memoriul trimis regelui, ori, așa cum pretinde acesta din urmă, a fost îndreptată împotriva guvernului liberal și a lui Brătianu însuși⁶⁶. În același timp, proiectul de lege elaborat în martie 1867 de un grup de deputați din Frațiunea liberă și independentă, respins în cele din urmă de guvern⁶⁷, reflectă în plan legislativ un antisemitism virulent, întemeiat în principal pe rivalitatea economică.

⁶² Vasile Alecsandri, *Opere*, VI, Minerva, București, 1979.

⁶³ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și "problema evreiască" în România anilor treizeci*, Humanitas, București, 1995, p. 31.

⁶⁴ Beate Welter, *The October 1868 Antisemitic Excesses in Galați in the Light of Austro-Hungarian Consular Reports*, în *Romanian Jewish Studies*, vol. I, no. 2, 1987 [extras].

⁶⁵ Stern, *op. cit.*, p. 84-142. Vezi și Iancu, *op. cit.*, p. 119-133.

⁶⁶ Berkowitz, *op. cit.*, p. 363-366.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 384-391.

S-a văzut că, în anii care au urmat adoptării Constituției, societatea românească a trecut prin mari prefaceri, care s-au petrecut cu amețitoare și bulversantă repeziciune, ritmul accelerat al istoriei neținând cont de diverse sensibilități, trecând, cu imparțială lipsă de gentilețe, peste orice obstacol. De acord în legătură cu obiectivul general al edificării structurilor statului național modern, grupările politice care se succed la guvernare se contrazic în ceea ce privește ritmul și modalitățile de dezvoltare ale societății românești, fără să scape din vedere nici susținerea intereselor categoriilor sociale pe care le reprezintă. După eșecul tentativei de la Constantinopol de a reglementa situația din Balcani, angajarea României în efortul de război cu scopul hotărât de a-și dobândi independența și demersurile susținute în vederea realizării acestui ideal mobilizează toate resursele și energiile societății românești. Reprezentantii marilor puteri la Congresul de Pace de la Berlin (1/13 iunie - 1/13 iulie 1878) inserează în textul final al tratatului trei articole care privesc direct România, cel de-al doilea, articolul 44, stipulând egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor statului, indiferent de religie⁶⁸, ceea ce însemna automat emanciparea deplină a evreilor și garantarea de drepturi politice și civile. Condiționarea recunoașterii independenței de modificarea articolului 7 din Constituție iscă ample dezbateri de idei în jurul problemei evreiești, adversarii emancipării făcând din ce în ce mai mult apel la prejudecăți larg răspândite și adânc înrădăcinate, adunând capital politic pe seama ignoranței și temerilor claselor mijlocii și inferioare, pe seama stării de spirit conservatoare a unor largi segmente ale populației. Prejudecăți și interese se susțin reciproc.

Frustrarea cauzată de ceea ce s-a considerat a fi o ingerință în treburile interne ale statului reînvie sentimentele xenofobe, explicabile prin prisma lecțiilor învățate de-a lungul unei istorii agitate, canalizate mai mult ca oricând asupra "dușmanului intern", care nu numai că a "invadat" țara, punând stăpânire pe mijloacele de trai și ruinându-i tradițiile, dar acum "completează" cu dușmanul din afară să o împiedice să-și atingă cel mai sacru ideal. În linii mari, acestea sunt leit-motivele campaniei antisemite pornite din cercurile politice și intelectuale ale vremii, sentimentele anti-evreiești găsindu-și exprimarea în diverse publicații (și parcurgerea acestui imens material ar trebui să se concretizeze într-o lucrare de sine stătătoare⁶⁹) și având un larg ecou în toate sferele vieții publice românești. Chiar dacă orientările antisemite nu se constituie într-o forță politică autonomă decât spre sfârșitul veacului, adversarii emancipării evreilor își fac auzite opiniile de la catedră și în presă, pe stradă și de la tribuna Parlamentului, la sate și în orașe, în toate sectoarele vieții socio-economice, ideile fiind înveșmântate într-o retorică tot mai agresivă și mai gălăgioasă.

"Acești spoliatori ai poporului român, acești inamici ai tuturor principiilor de progres și civilizație, spioni și eterni trădători[...] vor să fie stăpâni pe pământul României", vituperează Pantazi Ghica în ședința din 22 februarie 1879 a Camerei

⁶⁸ Textul integral al articolului în Iancu, *op. cit.*, p. 182.

⁶⁹ O scurtă incursiune în presa românească în *Ibidem*, p. 194-199.

Deputaților⁷⁰. Vocile care se ridică în numele rațiunii și toleranței, între care recunoaștem pe venerabilul boier Costache Epureanu, junimiștii Titu Maiorescu și P.P Carp, sunt din ce în ce mai rare și izolate, iar de la declarații generoase la acțiuni concrete se întinde un drum presărat cu obstacole de tot felul, dintre care cel mai dificil de trecut este curentul de obstinată rezistență la orice soluție de ameliorare a situației evreilor care domină spiritul public, descurajând toate inițiativele favorabile. În cele din urmă, noul articol de lege, votat în octombrie 1879, elimină paragraful care, stipulând discriminarea pe criterii de religie, a repugnat Europei liberale, fără să-i includă pe evrei în rândul cetățenilor țării. Cu excepția participanților la Războiul de Independență, în număr de 883, evreii care doreau naturalizarea trebuiau să adreseze autorităților cereri individuale, rezolvate sau nu favorabil după un stagiul de zece ani și numeroase deliberări. Întrucât marile puteri au acceptat în final stratagema părții române, chestiunea evreiască părea definitiv tranșată (și așa au rămas lucrurile până la noua Constituție din 1923).

Urmărind discuțiile purtate în Parlamentul României (mai ales cele din vremea Războiului de neatârnamare) ori presa vremii se constată din ce în ce mai mult că argumentele demografice ori socio-economice, care au cel puțin o alură pseudo-științifică, sunt puse în umbră de febra patriotardă a celor care agită ideea națională: chestiune de apărare națională, pericol național sunt expresii-cheie ale discursului parlamentar în problema emancipării evreilor; cineva vorbește de insultă la adresa sângelui românesc vărsat în război⁷¹, iar în ședința din 25 februarie 1879 Brătianu amenință cu spectrul "sinuciderii" naționale⁷². Dintre grupările de pe scena politică a țării, Frațiunea liberă și independentă, constituită dintr-un nucleu de intelectuali moldoveni formați la școala lui Bărnăuțiu⁷³, este cea care pune, intransigent, ideea națională la fundamentul concepției sale politice, manifestându-se cu o vehemență rar întâlnită împotriva "elementelor alogene".

Dar nu numai clasa politică își manifestă ostilitatea față de evrei. Cuprins de al său grațios narcisism, Alecsandri se alătură și el corului detractorilor, lăcrimând patetic într-o scrisoare trimisă de la Mircești lui Iacob Negruzzi: "Eu unul, în ziua când deputații Constituantei, supunându-se mișelește la poruncile din Berlin înscrise în tractatul din Paris, vor acorda urdiei [...] jidovești dreptul civil și politic, dând astfel țara și naționalitatea noastră în mâinile lor, eu, în acea zi de doliu, îmi voi rupe condeiul, suspinând cu lacrimi: finis Romaniae!"⁷⁴. Pe un ton mai viguros, specific stilului jurnalistice, într-un demers ce se vrea obiectiv critic, dar cu clișee împrumutate din discursul antisemit german, Eminescu exprimă în fond aceeași idee: "Dar a face loc în sânul nostru unei naționalități străine, care se simte străină și

⁷⁰ Apud Berkowitz, *op. cit.*, p. 568.

⁷¹ *Ibidem*, p. 569 (vezi și p. 532, 546, 570).

⁷² *Ibidem*, p. 579.

⁷³ Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență (1859-1877)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 178-181.

⁷⁴ Alecsandri, *Scrisori*, I, p. 113.

constituie prin organizarea ei un stat în stat, ar fi a ne face jertfă unei mistificațiuni, a unei minciuni etnologice"⁷⁵.

Din perspectivă ideologică, curentul antisemit în România se leagă indisolubil de cristalizarea orientării naționaliste, rezultată a ceea ce Z. Ornea a numit confruntarea dintre modernitate și tradiționalism⁷⁶. Orientarea naționalistă de inspirație romantică exaltă nostalgic vremurile apuse când viața socială, politică și religioasă, fondată pe o lungă tradiție, se afla în armonie "organică", subliniind aspectele distructive ale modernizării, cerând reînvierea valorilor autohtone și respingerea tentațiilor unui cosmopolitism alienant. În contextul politizării tot mai avansate a conștiinței naționale, ideea "spiritului național" prinde rădăcini în solul românesc în varianta *românismului* și *ortodoxismului*, considerate a fi elemente originare și esențiale ale conștiinței naționale. Din această perspectivă, argumentul etno-religios se adaugă la seria de motivații economice care justifică refuzul emancipării și integrării acestei minorități "subversive", gata să contamineze religia și ordinea socială. Reproșul principal care li se adresează este că nu posedă capacitatea de a se integra politic și social și, astfel, sunt incapabili să se alăture popoarelor civilizate în drumul lor spre progres și libertate. "Pericolul nu este în împrejurarea că evreii ar acapara toată proprietatea, ci în aceea că ei nu sunt - nu pot fi români, precum în genere nu sunt nici pot fi germani, englezi, franțuji, italieni"⁷⁷ și, în consecință, "ovreii, neavând nici patrie, nici tradiții, firește că nu vor ține la patria și la tradițiile poporului pe lângă care trăiesc"⁷⁸. Argumentul economic predilect al cercurilor antievreiești - după care, dispunând de un capital lichid substanțial, evreii sunt pregătiți să "acapareze" proprietățile funciare - este, în viziunea poetului format la școala romantismului german, pus în umbră de perversa amenințare la adresa însăși ființei neamului românesc. În oglinda răsturnată a stereotipului negativ, specificitatea religioasă și culturală, precum și coeziunea internă a comunității evreiești, sunt interpretate drept semne ale incapacității funciare a evreului de a se elibera de lanțurile tradiției și religiei sale. Logic vorbind, din perspectiva romantismului istoric ce definește națiunea ca o comunitate etnică, cu o tradiție, limbă și religie comună, separată de celelalte popoare prin frontiere exterioare, acești inasimilabili paraziți, "străini de rit necreștin", n-au ce căuta aici. Discursul asupra lipsei de loialitate a evreilor face abstracție de faptul că mulți dintre ei și-au dovedit incontestabil fidelitatea față de patria de adopție, iar zvonurile vehiculate cu rea intenție contribuie la configurarea versiunii autohtone a teoriei "complotului evreiesc", care-i transformă pe evrei într-o "specie de spioni și de agenți provocatori ai unei societăți internaționale organizate contra existenței statului român"⁷⁹. În concluzie, ne demonstrează poetul, evreii reprezintă un pericol politic, economic și moral pentru națiunea română.

⁷⁵ Mihai Eminescu, *Chestiunea evreiască*, Editura Vestala, București, 1998, p. 95.

⁷⁶ Ornea, *op. cit.*, p. 22-25 (Vezi și cap. II: *Românism și autohtonism*, p. 88-147); Zeletin, *op. cit.*, cap. V: *Reacțiunea împotriva burgheziei române*, p. 216-255; Lovinescu, *op. cit.*, vol. II: *Forțele reacțiunii*.

⁷⁷ Eminescu, *op. cit.*, p. 135.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 65.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 74.

Considerat întemeietor al antisemitismului doctrinar, cel mai important filosof român al veacului al XIX-lea, Vasile Conta, își propune să argumenteze științific discriminarea evreilor, pornind de "principiul naționalităților", care implică unitatea de rasă și religie. Din această perspectivă, evreii "constituie o națiune distinctă de toate cele alte națiuni", descinzând "dintr'o singură rasă care s'a păstrat tot-d'una pură"⁸⁰. Cu toate că aplică metoda sa critică iudaismului ca religie "legată de poftele trupești", care-l instigă pe evreu la fapte rele "când acestea se îndreptează în contra străinilor"⁸¹, filosoful nu recurge la argumente luate din inventarul bisericii, categoriile antropologice substituind întru totul categoriile teologice, astfel că discursul său se construiește aproape exclusiv în jurul motivațiilor etno-rasiale. Pornind de la aceste premise, Conta încetează de a mai fi original în analiza "trăsăturilor de caracter" ale acestei "rase pure", listând aceleași calomnii cu care ne-a familiarizat discursul antisemit de pretutindeni.

Spre sfârșitul secolului, atitudinile antisemite iau amploare, extinzându-se în toate domeniile; antisemitismul îmbracă forme organizate, alături de grupări cu tendințe antievreiești din cadrul partidelor tradiționale, organizații studențești și profesionale, constituindu-se și Liga Antisemită Universală, având printre fondatori pe A. C. Cuza și N. Iorga, aceiași care vor întemeia în 1910 Partidul Naționalist Democratic.

*

Spiritul de toleranță și idealurile liberale reprezintă numai o fațetă a veacului al XIX-lea, un secol plin de contradicții, în care asistăm la nașterea celei mai virulente forme de antisemitism. De la schimbările care afectează mijloacele de producție până la răspândirea ideilor democratice, de la avântul științelor experimentale până la diseminarea conceptului de progres, de la extinderea piețelor de desfacere a mărfurilor și diversificarea relațiilor comerciale până la contestarea autorităților consacrate și impunerea spiritului critic, cauzele și efectele se înlănțuie neîncetat, până când fiecare aspect al vieții umane suferă metamorfozele ce duc la apariția lumii moderne. La aceste prefaceri profunde trebuie să se adapteze și evreii dacă vor să-și ducă în continuare existența în mijlocul națiunilor europene.

Acțiunea combinată a factorilor menționați afectează comunitățile evreiești din întreaga Europă, determinând schimbări semnificative în ceea ce privește structura demografică și socio-profesională, gradul de participare și integrare în viața economică, politico-socială și culturală a țării în care trăiesc. Însă, imaginea societății evreiești în "secolul emancipării" nu ar fi completă dacă nu am lua în considerare și atitudinea în general ostilă a națiunilor moderne față de efortul lor de integrare, precum și formele particulare pe care le îmbracă acum ura contra evreilor. Rezistența la strădaniile de integrare a evreilor în societatea modernă ia diferite forme, de la refuzul de a le permite accesul în societate dacă nu renunță complet la particularismul etnic până la consolidarea unui antisemitism de tip modern, care-și atinge apogeul în exterminarea lor fizică. Efortul de modernizare și "occidentalizare", crizele economice, decalajul între evoluția structurilor capitaliste și cea a tiparelor mentale generează și în părțile noastre fenomene de intoleranță și respingere.

⁸⁰ B. Conta, *Discursuri parlamentare (1878-1881)*, Tipografia "Dacia", Iași, 1899, p. 89.

⁸¹ *Ibidem*, p. 73.

MILAN HODŽA ȘI ROMÂNII

STELIAN MÂDRUȚ

ABSTRACT. Milan Hodža and the Romanians. The present hermeneutical attempt deals with the important moments of the life and activity of the Slovak political man (1878-1944), between the end of the XIXth century and the middle of the XXth. The monographic outline achieved on the basis of a rich book and archive aids deals with some aspects concerning the training of the pupil and student M. Hodža in the Transylvanian cultural environment (Sibiu, Cluj). It also underlines his cooperation with his Romanian alliance and political dialogue partners, especially within the Club of the non-Hungarian deputies from Budapest (1905-1910); his activity developed during the First World War and his contribution to the ideatic and factual preparation of the division of the Austrian-Hungarian Empire. In the end, the autor sketches some relevant aspects from the life of the militant patriot concerned with the building up of a democratic unitary state and the making of a stable coalition of solidary nations in the Central Europe.

Un destin istoric comun prin motive și consecințe pentru națiunile din centrul și sud-estul continentului în cursul epocii moderne, a făcut ca datul de "alteritate" cotidiană între semenii populând anumite zone geografice confluente, să fie deseori sublimat prin exemple de persoane/personalități, implicate direct ori intermediat în evoluția unor fenomene caracteristice pe multiple planuri (social/economic/cultural), îndeosebi în momente definitorii din veacurile XIX și XX.

Interesul vădit și racordarea la fluxul unor procese semnificative între anii 1848-1849, în răstimpul neoabsolutist sau în intervalul dualist, au constituit manifestări imediate ale preocupării constante față de soarta "celuilalt", indiferent de avataruri ori conjuncturi istorice și de diferențe confesionale/ etnice/ lingvistice/ mentale. Atitudinile au fost mereu stimulate de contribuții individuale/colective de prestigiu și valorificate reciproc prin seria unor notabile interferențe pe tărâm programatic și pragmatic.

Multe figuri sobre și prestante, spirite chibzuite și prevăzătoare, denotând o judecată echilibrată, stăpânire de sine și o cultură specifică, au dovedit, mai ades, prin activitatea dezvoltată în spațiu și timp, o manieră originală și subtilă de a interpreta multe evenimente complexe, săvârșite din imediata lor vecinătate istorico-geografică, într-un deplin spirit comparat, bazat pe colaborări efective, influențe stimulatorii și benefice raporturi interumane.

Una din pildele elocvente în direcția citată este mărturisită de acțiunea patriotului și omului politic slovac Milan Hodža (1878-1944), prin relația sa de conlucrare trainică cu reprezentanții mișcării naționale românești din Transilvania

(și nu numai!), într-un răgaz temporal, aleatoriu delimitat de sfârșitul secolului XIX și răbufnirea celui de-al doilea război mondial.

Istoriografia autohtonă, de mai veche ori mai recentă tradiție restititivă,¹ a interpretat, în conformitate cu imperativele conceptual/metodologice/ideologice ale perioadei interbelice și postbelice, aportul lui M. Hodža la evoluția conlucrării româno-slovace (cehoslovace) atât în segmentul istoric de până în 1918, marcat de izbânda curentelor democratice ale naționalităților în urgentarea disoluției Monarhiei austro-ungare, cât și în cel ulterior, pecetluit de recrudescența campaniei revizioniste la adresa statelor naționale din centrul și sud-estul Europei.

Exercițiul hermeneutic dezvoltă aspecte însemnate ale demersului făptuit de subiectul evocat, în colaborare cu partenerii români de alianță/dialog politic, într-un context jalonat de criza profundă de regim în debutul veacului XX, de agravarea stării globale și destrămarea sistemului dualist. Schița monografică tratează despre formarea elevului și studentului slovac în mediul educațional/cultural local transilvan, activitatea desfășurată în cadrul Clubului politic al deputaților nemaghiari, contribuția efectivă, anterioară și ulterioară primului război mondial, la pregătirea ideatică și faptică a evenimentelor ce au premers și urmat anului 1918, precum și secvențe definitorii ale traseului său existențial interbelic.

Dacă admitem teza că întreaga concepție militantă a gazetarului și liderului politic a fost influențată major de apartenența geografico-istorică la patria "slovacă" din cuprinsul Ungariei septentrionale, atunci nu putem decât să consemnăm faptul că Milan Hodža, s-a născut la 1 februarie 1878,² în mica localitate Szucsány/Sučany, din comitatul Turócz/Martin, în nordul Slovaciei actuale.

O atmosferă caldă, pașnică și moderată a existat în viața familiei de pastori protestanți, dominată de personalitatea fratelui tatălui, Michal Miloslav Hodža

¹ Vezi, selectiv.: Lupaș, I., *Rumänisch-slowakische Beziehungen*, în *Zur Geschichte der Rumänen*, Hermannstadt, 1943, p. 553-559; Dan, M. P., *Români și slovacii de-a lungul veacurilor*, în *Transilvania*, LXXV, 1944, nr. 3-4, p. 239-251; Boia, L., *La Roumanie vue par les Tchêques et les Slovaques (1848-1900)*, în *Nouvelles Études d'Histoire*, IV, 1970, p. 259-281; Idem, *Considérations de Milan Hodža sur les Roumains*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XI, 1972, nr. 5, p. 801-811; Idem, *Relationship between Romanians, Czechs and Slovaks, 1848-1914*. Bucarest, 1977; vezi, mai ales: *Milan Hodža, publicista, politik, vedecký pracovník*. Praha, 1930; *Slováci a Rumuni*. Bratislava, 1935; Stodola, K., *Válečné roky s Milanom Hodžom*. Bratislava, 1938; Hrušovský, Fr., *Die Geschichte der Slowakei*. Bratislava/Pressburg, 1940; Kren, J., *Hodža, slovenská otázka v zahraničnim odboji*, în *Ceskoslovenský časopis historický*, XVI, 1968, nr. 2, p. 193-214; Bianchi, L., *Listy Milana Hodža šefovi vojenskej kancelárie následníka trónu Františka Ferdinanda v rokoch 1907-1911*, în *Historický Časopis*, XVIII, 1970, nr. 3, p. 427-447; Krajčovič, M., *Slovenská politika v strednej Európe. 1890-1901. Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov*. Bratislava, 1971; Idem, *Milan Hodža u parlamentnim izborima Vojvodine*, în *Zbornik za istoriju*, XIII, 1972, nr. 6, p. 51-83; Zuberec, Vl., *Le rôle de Milan Hodža dans la politique bourgeoise slovaque avant la première guerre mondiale (1900-1914)*, în *Studia historica slovacica*, X, 1978, p. 87-112. Mulțumiri exprimate aici față de Andreea și Radu Mârza pentru sollicitudinea altruist denotată!

² Vezi nota biografică la Boia, L., *op.cit.*...1972/5, p. 801; Hitchins, K., *The Nationality Problem in Austria-Hungary*. Leiden, 1974, p. 15; Bodea, C., Seton-Watson, H., *R. W. Seton-Watson și românii. 1906-1920*. Vol. I. București, 1988, p. 473; *Encyklopédia Slovenska*. Vol. II. Bratislava, 1978, p. 278-279.

(1811-1870), fruntaș "răzvrătit" la 1848-1849, autor de lucrări cu caracter politic/religios și, ulterior, adept al "compromisului" inechitabil cu factorii oficiali maghiari. Acest exemplu menționat, al situării între limitele disputei curajoase pentru drepturi naționale și dispoziția spre "concesii", a sensibilizat de timpuriu atenția și sentimentul patriotic al școlarului, ce frecventa cursurile elementare și gimnaziale inferioare în localitatea natală.

Evoluția sa mentală a avut loc într-un context marcat de faptul că zona locuită în majoritate de slovaci, având un important centru cultural/politic la Turčiansky Svätý Martin, a suferit ingerința autorității, care a înnăsprit politica de deznaționalizare și a sistat ființarea a trei gimnazii (1874), pe motiv de propagandă "panslavă". Actul săvârșit odată cu interzicerea activității societății "Matica Slovenska" (1875), a contribuit, astfel, la limitarea posibilității de formare a intelectualității locale, obligată să studieze și perfecționeze în rețeaua de învățământ din Cehia și Imperiu. Situația intervenită acum a afectat direct traiectul existențial al tânărului M. Hodža, acesta fiind obligat să urmeze clasele III-VI (1890/1891-1893/94) la liceul evanghelic din Sopron.

Anuarul instituției, consultat pentru intervalul în cauză, oferă multe date interesante despre condiția materială a elevului, materiile audiate, calificativele obținute și specializările "extra"școlare.³ M. Hodža a fost un "internist" deosebit de silitor, scutit de taxe și beneficiar al unei burse particulare, certitudine a faptului că veniturile familiei preoțești erau insuficiente pentru subzistența personală. Disciplinele ascultate au fost cele general tradiționale la vremea respectivă: religia, latina, maghiara, germana, geografia, istoria, matematica, geometria, gimnastica. Obiectele facultative au constat în muzică, franceză, desen liber și stenodactilografie, domeniu în care s-a distins mereu și a fost premiat ca atare.⁴

Neclară rămâne însă ipostaza eliminării sale, printr-o măsură de natură disciplinară, față de probabila atitudine "națională", afișată temerar în faza terminală liceală de la Sopron. Actul coercitiv este lapidar consemnat și lipsit de argumentare logică în secvența cronologică din cuprinsul periodicului școlar menționat.⁵

Ultimele două clase ale gimnaziului superior, frecventate la Sibiu între anii 1894/1895-1895/1896, pot fi lesne înțelese în situația creată după acțiunea punitivă, de desființare a liceelor slovace (1874/1875) și prin exodul multor tineri studioși către instituțiile similare, cu limba de predare germană/maghiară/română, din Transilvania (Brașov, Sibiu). Procesul în sine a fost îndrumat de câțiva intermediari "exploratori", precum ziaristul Gustav Augustini sau alți debutanți, ca Vladimir Daxner, la Sibiu, și Ján Botto (poetul Ivan Krasko), la Brașov. Astfel că, însuși M. Hodža a

³ *A dunantúli ág. hitv. evangel. egyházkerületi Soproni lyceum Értésítője az 1890/1891-1893/1894 iki tanévekről.* Sopron, 1891-1894.

⁴ *Idem*, 1891/1892, Sopron, 1892, p. 26: cls. IV-a; 1892/93, Sopron, 1893, p. 47: cls. V-a; 1893/1894, Sopron, 1894, p. 52: cls. VI-a, bibliotecar al "Societății de stenodactilografie".

⁵ *Idem*, 1893/1894, Sopron, 1894, p. 15: cls. VI-a; vezi și Hušková-Flajšhansová Jindra, *Slovensko-rumunské priateľské styky v minulosti*, în *Slováci a Rumuni...*, p. 39; Dan, M. P., *op.cit.*, p. 249; Krajcovic, M., *op.cit.*, p. 120.

fost treptat infuzat de atmosfera cultural/spirituală din anii "post"- Memorandum și a beneficiat cotidian de contactul inevitabil cu colegii români de la liceul de stat din localitate.

Anuarul tipărit regulat pentru clasele VII și VIII, evidenția, printre altele, materiile deja clasice, urmate sub oblăduirea diriginților Franz Arz și Walther Weiss: religia, latina/greaca, germana/maghiara, istoria/geografia, matematica/fizica, filosofia; temele pentru "compunerile libere" în limbile clasice/moderne, examenele scrise (germană/maghiară, latină/greacă, matematică) și orale, trecute cu succes, între 18-22 mai și 16-17 iunie 1896, ca și atestatul de "matură" pentru absolventul Hodža Milan, din Sucsány/Turócz, cu intenția neprecizată a viitoarelor studii universitare.⁶

Intervalul sumar descris a însemnat un debut meritoriu pentru experiența de viață, acumulată pe meleaguri "străine" de elevul "rebel", obligat să suporte un dublu impact, în plan colectiv/individual, printr-un inițiat exercițiu de "alteritate" și colaborare cu liceeni români de la Sibiu, dar și prin influențe directe referitoare la dezvoltarea mișcării naționale autohtone pentru drepturi și libertăți democratice.

Cert este faptul că, în acest răgaz temporal, M. Hodža, convins de starea dezavantaajoasă a națiunii slovace, a încercat, ca prin contactele dezvoltate cu anumiți reprezentanți ai politicii românești transilvane, să-și contureze un minim termen de comparație și unele modalități de alianță efectivă; el a constatat, totodată, regresul mișcării naționale și fricțiunile generate de criza născută în sânul conducerii între anii 1895-1896. Chiar dacă modelul oferit de Congresul naționalităților de la Budapesta, din august 1895, și osârdia jurnalistului G. Augustini privind necesitatea conlucrării româno-slovace, au avut un ecou imediat în Transilvania, M. Hodža se vădea preocupat îndeosebi de mesajul generației tinere, contestatară, în plan teoretic și practic, a tacticii inactual pasiviste. Stăpânind deja bune cunoștințe de română și excelente de germană și maghiară, tânărul studios a lecturat presa vremii și a interpretat, în mod propriu, starea de fapt existentă, apreciind critic și în spirit comparat identitate de interese și de tehnici operaționale, ca și rezultatele nefaste ale manifestării, indecise politic, a mișcării naționale slovace din răstimpul dat.

Istoricul Milan Krajčovič a definit, într-o abordare recentă, șase faze evolutive în traiectul existenței și acțiunii fenomenului respectiv din finalul veacului XIX, ultima, survenită după aniversarea "Millenium"-ului (1896), fiind apreciată drept cea mai acută.⁷

Trei direcții se manifestau constant și competitiv, în formă/fond, în cadrul Partidului Național Slovac: catolică, agrariană, socialistă, sorgimentate de multe oportunități de natură social-economică-politică, ce ținteau finalizări, deloc apropiate, în variantă comună ori individualizată. Un prim impuls activist, reprezentat de aripa diriguată de Martin Kollár și Andrej Hlinka, se dezvolta tocmai în legătură cu campania electorală a partidului catolic popular maghiar din 1896. Modificările survenite treptat

⁶ *Programm des ev. Gymnasiums A. B. zu Hermannstadt für das Schuljahr 1895/1896*, Hermannstadt, 1896, p. 61, 234, 243-244, 258; *Idem...* 1894/1895, Hermannstadt, 1895, p. 25-26, 35, 36, 49; vezi și Boia, L., *op. cit.*..., 1970, p. 280; *Idem, op. cit.*..., 1, 977, p. 121-122.

⁷ Krajčovič, M., *The Cooperation of Slovaks, Roumanians and Serbs from 1890 to 1901*, în *Români. Sârbi. Slovaci*. Deva, 1995, p. 182.

în societatea rurală/urbană slovacă au impus dovedirea unui adecvat corolar politic, odată cu afirmarea și întărirea grupării de sorginte burghezo-democratică, care milita pentru realizarea deplinei unități naționale în alianță cu cehii. Emisarii ei, tineri intelectuali de formație universitară pragheză ori mesageri ai burgheziei mijlocii, au fost influențați de doctrina propagată de profesorul (istoric/filosof/sociolog), Tomáš Garrigue Masaryk, în legătură cu un tip de activism realist, năzuind spre schimbări profunde în plan strategic-tactic și obținerea dreptului de vot universal, în conlucrare cu celelalte naționalități din Imperiu.⁸

Într-o atare conjunctură politică internă, M. Hodža se înscria, în toamna lui 1896, la Facultatea de drept și științe de stat a Universității din Budapesta, unde a frecventat, în calitate de student "ordinar", două semestre (1896/1897), și un al treilea, în anul 1897/1898, fiind silit să abandoneze temporar pregătirea din pricina intervenției autorității, care "amenda", din nou, activitatea sa "extra"-academică.⁹

Nu știm nimic precis despre motivația comprehensiunii nutrite față de instituția de învățământ superior din capitala Ungariei dualiste și nici date suficiente să conturăm și detaliem spectrul cursurilor și seminariilor audiate, exprimat legal prin atestări semestriale și finale. Conform "Regulamentului de studii și examene la Universități și Academii de drept" (20 august 1883), prima verificare trebuia efectuată la sfârșitul semestrului II, în urma frecventării regulate a anului de debut, și consta din materiile: drept roman, istoria dreptului european, și, maghiar. Următoarea probă avea loc în terminalul semestrului IV, din specialitățile: filosofia dreptului, drept public maghiar, economia națională și știința finanțelor. Putem estima și regrupa, așadar, pe categorii tematice și în funcție de paragrafele citate, dar și de domenii de studiu, incluse în Anuarele universitare, direcții posibil abordate de studentul M. Hodža în cele trei semestre: drept administrativ, constituțional, financiar, minier, parlamentar, penal, privat, procedural (succesoral/juridic) și statistic maghiar; drept austriac (general/ burghez), canonic, cambial/comercial, constituțional, internațional, istoria/filosofia dreptului, pandecte, penal, privat și drept roman; administrație internă, contabilitate statală, medicină legală, moneda și creditul, politică (agrară/ comercială/ industrială), relații comerciale/internaționale, sănătate publică, socialismul și ordinea de drept, statistică morală etc.¹⁰

Circumscrierea exactă a paletei de discipline audiate la Facultatea de drept și științe de stat din Budapesta, între octombrie 1896 și februarie 1898, apare necesară în

⁸ Mândruț, S., *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului național român din Transilvania între anii 1905-1910*. Oradea, 1995, p. 55.

⁹ *A budapesti kir. m. tudományegyetem Almanachja 1896/1897 tanévre*. Budapest, 1897, p. 103; Idem... *1897/1898 tanévre*. Budapest, 1898, p. 104; vezi și Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *fond Universitatea "Francisc Iosif"*, Facultatea de drept. Foi matricole (1899-1990/1), nr. 522, f. 259: "plecat" cu data de 16 februarie 1898 de la Universitatea din Budapesta, după terminarea semestrului prim din anul II de studiu. Gratiitudine colegului dr. Lucian Nastasă pentru informația generos cedată!

¹⁰ *Magyarországi Rendeletek Tára*, Budapest, 1883, p. 1135-1136; vezi și *A budapesti kir. m. tudományegyetem Tanrendje az 1896/1897 tanév első felére*. Budapest, 1896, p. 5-9; Idem.... *az 1896/1897 tanév második felére*. Budapest, 1897, p. 5-8; Idem.... *az 1897/1898 tanév első felére*. Budapest, 1897, p. 5-9.

interpretarea gestului săvârșit ulterior, prin tentativa, minimă în timp, de a-și relua studiile de profil la facultatea similară a Universității clujene. Strădania lui M. Hodža a eșuat în toamna anului 1899, după numai un semestru, din aceleași cauze politice, datorate intensei sale activități pe frontul alianței tineretului studios român-slovac-sârb, desfășurată în cadrul asociației studențești locale "□alaj".

Tânărul student în drept la Budapesta năzuia să continue tradiția familiei sale preoțești și milita deschis pentru a dobândi un sprijin mutual pe două căi distincte: 1) între români-sârbi și slovaci, pentru o alianță politică "ofensivă" în plan statal, menită practic să aibă amplitudini și rezonanțe deosebite, în baza unui echilibru rațional, modificat în funcție de opțiunile proprii asumate și de riposta oficială imediată; 2) între cehi și slovaci, în ideea că cei dintâi erau totuși frați slavi, necesari în solidarizarea "culturală" defensivă și în salvardarea împlinirii dezideratului "unității naționale". Cehii erau validați progresist prin multe instituții democratice, ce punctau evoluția tezelor general sociale, fără să se omită aportul ideologic eficient al pleiadei de tineri slovaci, de spirit "naționalist", care gravita în jurul cercului format de T. G. Masaryk la Universitatea din Praga.

În cel dintâi caz și în calitate de martor al stării concrete a mișcării naționale române din Transilvania, M. Hodža trata curent în presa slovacă ("Hlas" și "Slovenský Listý", 1898) despre dificultățile tactico-strategice ivite în statuarea opoziției dintre adepții "pasivismului" și "activismului", implicându-se practic în demersurile de conlucrare între tineretul studios nemaghiar, aflat la universitățile din capitala Ungariei vremii. Activitățile comune au debutat deja în toamna anului 1896, odată cu înfăptuirea variantei asociaționiste între reprezentanții naționalităților, rolul diriguitor revenind triumviratului compus din Ilarie Chendi, Mihajlo Popovi□ și M. Hodža. Peste nici un an însă, la 5 noiembrie 1897,¹¹ comuniunea studenților "trilingvi" a fost concretizată sub forma unei "seri de înfrățire", în conivență cu luări de cuvânt din parte unor oratori precum: M. Hodža, J. Botto, I. Chendi, Iuliu Moisil, Aurel Ciobanu, Ioan Fruma, Michal Putnic, Ljubomir Stojkovi□. Un memoriu incisiv prin termenii critici incluși, a fost redactat și semnat de I. Chendi, M. Hodža și M. Putnic, în calitate de lideri ai "tinerimii universitare aliate". Măsura coercitivă a venit prompt din partea rectoratului universității, prin admonestarea publică a celor care îndrăzneau să făptuiască o veridică "școală" de exercitare politică a drepturilor și libertăților democratice, reclamate de generația studenților nemaghiari. Mai mult ca sigur că acest ultim act reflex a concurat la aplicarea dispoziției administrative, consemnată în februarie 1898, prin care M. Hodža era obligat să-și întrerupă vremelnicele studiile efectuate la Facultatea de drept și științe de stat de la Budapesta.

În al doilea caz, M. Hodža activa cu alți tineri, cu individualitate distinctă și orientare radical-progresistă, ca Paul Blaho și Vavro Srobár, în cadrul societății

¹¹ Krajčovič, M., *op.cit.*...1971, p. 259; Glodariu, E., *Solidaritatea tineretului universitar al naționalităților din Austro-Ungaria în lupta de emancipare națională, în Români. Sârbi. Slovaci...* p.226-228.

studențești slovace numită "Slovensky Spolak", devenind chiar secretarul ei.¹² Ei propovăduiau în presa vremii conținutul "exemplului ceh": sistemul politic, organizarea socială, învățământul în școlile din Cehia și Moravia, rolul grupului de tineri slovaci de la Praga, reuniți în cercul intitulat "Československá Jednota", militanți deosebiți prin colaborarea susținută în paginile revistei "Hlas", sub impulsul aceluiași citat mentor T. G. Masaryk. Întrajutorarea sperată era interpretată acum în termenii legali ai respectului față de integritatea sistemului politic existent, iar impunerea gradată a participării ceho-slovace trebuia să nu atragă contradicții și să aibă loc numai în limita fidelității față de Viena, acceptată drept garant pentru evoluția democratică generală. Năzuința exprimată astfel spre restituirea constituției monarhice întărea opinia despre necesitatea ființării statului democrat burghez, care, în situația unor poziții sensibil opuse privind independența părții ungare și faptul de centralizare, putea utiliza atributul esențial al votul universal pentru a asigura situarea distinctă reclamată de națiunea slovacă și de alte popoare nemaghiare din cuprinsul Ungariei dualiste.

În perioada dintre abandonarea studiilor de drept la Budapesta și reluarea lor la Cluj, în anul universitar 1899/1900, cu frecvența certificată numai pentru semestrul I, M. Hodža, rămas solitar în capitala Ungariei, ca frecvent colaborator al presei slovace, sau în localitatea natală, a continuat să fie preocupat de chestiunea alianței româno-sârbo-slovace și de problematica generală/particulară a mișcării naționale române din Transilvania. Orientarea sa spre Cluj, în toamna anului 1899, apărea motivată astfel de influența unui trecut apropiat, ca act reflex al studiilor liceale de la Sibiu, de reverberarea unui prezent imediat, vădit de comprehensiunea jurnalistică față de "cauza transilvană", dar și de posibila interdicție oficială de a reveni la Universitatea din Budapesta.

Foaia sa matricolă¹³ (vezi ANEXA), așternută în redactare proprie, depune mărturie despre situația familială, condițiile înscrierii și îndeosebi cursurile urmate pe durata unui semestru. Dintre materiile ce figurau în planul de învățământ, cele stabilite "manu propria" (drept public și privat maghiar, economie națională, filosofia dreptului) au fost conforme cu indicațiile stipulate de regulamentul de funcționare internă al facultății (4 prelegeri x 5 ore/săptămână). Noțiunile însușite la Budapesta și Cluj au contribuit desigur la îmbogățirea cunoștințelor științifice necesare în utilizarea instrumentarului de specialitate, maghiar și austriac, drept argument valid în fundamentarea, de "jure", a armăturii demersurilor politice întreprinse în spirit civic și democratic. M. Hodža era conștient de faptul că numai prin aprofundarea normelor juridice/legislative oficiale putea să exploateze carențele sistemului legislativ

¹² Huskova-Flajšhansova J., *op.cit.*, p. 39; Dan, M. P., *op.cit.*, p. 249; Krajčovič, M., *Colaborarea studenților naționalităților oprimate din Monarhia austro-ungară în luptele de emancipare națională între 1890-1900*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*, XXVI, 1983-1984, p. 211, 218, 219; Bosák, E., *Slovakische Studentenorganisationen in Wien, Prag und Budapest und ihre Zusammenarbeit*, în *Wegenetz europäischen Geistes*, II, wien, 1987, p. 162-182.

¹³ Vezi nota 9; și în *A kolozsvári Ferencz József m. kir. tudományegyetem Almanachja és Tanrendje az 1899/1900 tanév első felére*. Kolozvár, 1899, p. 47-49; materii/ cursuri/ seminarii; Idem...*az 1900/1901 tanév első felére*. Kolozsvár, 1900, p. 103: figurează în tabel; Krajčovič, M., *op.cit.*... 1971, p. 269, 273.

și să combată ferm, alături de alți reprezentanți "activiști" ai generației tinere nemaghiare, fisurile regimului dualist, în solicitarea paletei de drepturi și libertăți naționale. Probabil că activitatea "patriotică" exersată acum la Cluj, în continuarea celei desfășurată la Budapesta, a atras după sine reacția vigilentă a autorității, conducând la suspendarea definitivă a posibilității finalizării studiilor de profil și la canalizarea eforturilor tânărului M. Hodža exclusiv pe tărâmul strict politic.

Presa naționalităților a reprezentat, la granița secolelor XIX și XX, unicul mijloc valid utilizat în situația datorată legislației ce interzicea existența partidelor etnice și anula practicarea multor libertăți democratice. Ziarele românești/sârbești/slovace reflectau controversate schimburi de idei în legătură cu acceptarea/respingerea tezei activiste/pasiviste, în acțiunea de educarea a opiniei publice, îndeosebi pe timpul campaniei electorale din anul 1901. Direcția activistă era interpretată acum drept școala politică efectuată în mod permanent și menită să conducă gradat la eficientizarea dezbaterilor parlamentare, cu un scontat ecou în plan intern/extern, intermediat tocmai de către publicațiile vremii.

Implicarea gazetarului M. Hodža în probleme generale slovace și românești sau referitoare la cooperarea nemaghiarilor, a fost ilustrată prin seria de articole publicate în "Slovenský Listy" (1898), "Slovenský Dennik" (1900), "Budapester Tagblatt", "Hlas" (1900/1901), "Slovenský Týždennik", "Národné Noviny" (1903),¹⁴ atât în calitate de autor, cât și de redactor/editor responsabil al unor hebdomare de veridică atitudine "națională", în sugerarea multor revendicări progresiste.

M. Hodža demonstra logic acum cerința îmbogățirii programului "hlasist" în chestiunea reprezentării totale etnic, prin apelul la popor, prin surmontarea distanței dintre lideri și mase, ca și prin făurirea unei uniuni conștientă de rolul național asumat (influențe principiile exprimate de Ludovít Kócsk între anii 1845-1848), ca și prin reorientarea spre țărănime, numeroasă și neorganizată, în baza unor măsuri economico-sociale adecvate. Nu era neglijată nici atitudinea echivocă, oscilantă și tolerantă față de mișcarea muncitorească și socialistă, care proba disparități maximal/minimale utile în demersul pentru drepturi naționale. Maniera sa originală și subtilă de a interpreta fenomenul mișcării naționale române transilvane, discutarea unor aspecte specifice ("chestiunea agrară"), mereu în comparație cu cele proprii tipologiei sârbe și slovace, opiniile despre obligativitatea comuniunii interetnice și susținerea variantei politice activiste, au avut consecințe benefice asupra societății urbane/rurale a naționalităților din Ungaria dualistă în debutul veacului XX.¹⁵

M. Hodža se manifesta, astfel, drept unul din formatorii și liderii mișcării agrare slovace, militând pentru coroborarea dezideratelor social/economice cu cele

¹⁴ Hodža, M., *Colaborarea slovaco-română în parlamentul din Budapesta*, în *Piatră de hotar*, III, 1936, nr. 2, p.3; Hrušovský, Fr., *op.cit.*, p. 127; Hitchins, K., *op.cit.*, p. 15; Krajčovič, M., *op.cit.*...1983/1984, p. 225; Bodea, C., Seton-Watson, H., *op.cit.*, I, p. 473.

¹⁵ Zuberec, V., *Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900-1918*, în *Historický Časopis*, XX, 1972, nr. 2, p. 205-246; Podrimavsky, M., *Slovenska národná strana vo volebnjej aktivite r. 1901*, în *Idem*, XXVI, 1978, nr. 3, p. 409-436.

politice în demersul colectiv reluat la nivel de partid, instituționalizat printr-un șablon de manifestare strategic-tactică potrivită.

Cotitura slovacă anunțată de triumful în alegerile desfășurate în octombrie 1901, a fost resimțită de mișcările naționale română și sârbă. Epoca nou inaugurată acum a impus exprimarea unor indicatori programatici, sensibil modificați prin inserția cerințelor social-economice și burghezo-democratice, în defavoarea celor excesiv naționale, reduse în palier calitativ/cantitativ. Tentativa reușită prin impunerea direcției activiste, propusă acum discuției publice interne și externe, a atras interesul celorlalte popoare nemaghiare în legătură cu necesitatea revitalizării stării de fapt. Reacția de durată a mișcării naționale române din Transilvania, a inclus, între alte stații evolutive, după momentul Dobra (iunie 1903), conlucrarea efectivă cu reprezentanții sârbi și slovaci în Voivodina (Jasa Tomi□) și la Nădlac (martie 1904). M. Hodža a fost implicat în ambele situații care au concurat la generalizarea tacticii neoactiviste și la impunerea alianței efective între naționalitățile Ungariei dualiste.¹⁶

Pragmatismul generației tinere din cadrul mișcărilor și partidelor nemaghiare a determinat, în baza principiilor programatice și a modificatei configurații social-economice, recurgerea la varianta de colaborare cu randament maxim, tribuna parlamentară, între anii 1905-1906 și în ciclul următor (1906-1910). Activismul româno-sârbo-slovac se realiza acum prin participarea comună la campania electorală, preconizată în terminalul lunii ianuarie 1905. Alegerile se desfășurau pe fondul unei duble crize de sistem, în ansamblu, de funcționare, în interior, din pricina disputei între Partidul Liberal și coaliția opoziționistă. Dacă global se sconta pe o contribuție nemaghiară unitară, tratativele purtate succesiv de reprezentanții direcțiilor naționale implicate (emisari ai P. N. Slovac, ai curentului agrarian ori ai P. N. Român și Sârb) cu mandatarii coaliției de la Budapesta privind acceptarea ofertei tentante menită să anihileze forța politică guvernamentală, au condus la inerente dispute de idei și la contradicții neesențiale. Rezultatul alegerilor a confirmat eșecul Partidului Liberal (Tisza I.), iar ordinea voturilor obținute de cei 10 deputați ai naționalităților (8 români, 1 sârb, 1 slovac) ilustra, procentual, aportul electoratului respectiv. Astfel, cel slovac, format, în mare, din țărani și mici meseriași, a votat aleșii guvernamentali în 12 comitate, deși a deținut majoritatea în circa 40 de circumscripții, fără să impună nici un candidat propriu în jumătate dintre ele. În comparație cu anul 1901 și cu cei 4 deputați slovaci, în ianuarie 1905 se consemna doar izbânda singulară a lui M. Hodža, într-un cerc electoral (Kölpény/Kulpin, com. Bács-Bodrog/Bačka) cu preponderență sârbească, într-un total de 1188 voturi.¹⁷

Pe fundalul crizei interne ungare, agravată de nerezolvarea în timp util a doleanțelor Budapestei față de Viena, atitudinea generală a naționalităților Ungariei

¹⁶ Măndruț, S., *op.cit.*, p. 55, 56, 61, 63.

¹⁷ *Képviseletközi Napló*, 1905-1906, vol. I., Budapest, 1905, p. 7: ședința din 18 februarie 1905, vezi distribuția celor 392+40 deputați croați în 9 secții; în penultima figurau Ștefan Ciceo-Pop, Milan Hodža, Ljubomir Pavlović; Huškova-Flajšhansová, J., *op.cit.*, p. 41; Hodža, M., *op.cit.*... 1936, p. 3; Potemra, M., *Uhorské volebné a volby na Slovensku v rokoch 1901-1914*, în *Historický Časopis*, XXIII, 1975, nr. 2, p. 201-240.

dualiste a fost extrem de combativă la adresa politicii coaliției, atât pe durata alegerilor, cât mai ales în continuare, chiar dacă au existat nuanțe diferite în exprimarea concretă și specifică fiecărei mișcări naționale în parte. Semnificative persistă acum controversele din interiorul conducerii P. N. Slovac, vădind atitudini divizate strategic/tactic: o grupare se împotriva formării unui guvern preponderent kossuthist, cea condusă de M. Hodža se manifesta fățiș anticoaliționistă, iar aripa conservatoare blama public cele două unghiuri de abordare divergentă

Colaborarea dezvoltată pe durata campaniei electorale era sorgimentată de gestul împlinit de către deputații români, sârbi și slovaci, la 18 februarie 1905, prin înființarea Clubului parlamentar nemaghiar, aflat sub conducerea lui Teodor Mihali și având drept secretari administrativi pe M. Hodža și A. Vlad, însărcinați cu organizarea și coordonarea activității cotidiene.¹⁸ Comuniunea de scopuri, instituționalizată astfel, implica direct electoratul interesat în validarea paletei de libertăți democratice. Forul de lucru pentru cei 10 deputați nemaghiari însemna un cadru și instrument propice în apărarea și reclamarea unor drepturi constituționale și social-naționale atât majorității parlamentare, cât și guvernului țării. Acest partid "neoficial" al naționalităților a stabilit o platformă sigură de acțiune "intra/extra" legală, în raport cu conflictul intern maghiar și cel extern, dintre Budapesta și Viena, totul fiind subsumat unei neutralități tacite, dictată de considerente practice, generate de conjunctura politică mereu schimbătoare între anii 1905-1906.

Un prim moment de replică colectivă a fost exprimat de proiectul-cadru ce stabilea revendicările naționale prioritare (5 mai 1905). M. Hodža a conlucrat cu ceilalți deputați români (Aurel Vlad, Ioan Suci) în afirmarea unui punct de vedere critic față de politica oficială și în dezvăluirea stării de spirit a naționalităților față de rezolvarea crizei de sistem, fără să se neglijeze a relua chestiunea dreptului de vot universal (11 mai 1905). Oratorul slovac dezvăluia scopurile politice mascate ale coaliției guvernamentale și poziția echivocă în problema armatei comune și a autonomiei vamale.¹⁹

Atitudinea combativă și polemică inițiată și dezvoltată acum, în strădania de a reclama anumite cerințe social-economice, a avut o rezonanță convenită în opinia publică internă și externă. Deputații nemaghiari au înfățișat continuu, pe durata adâncirii conflictului politic intern, a nesoluționării "chestiunii naționale" și a agravării disputei între Budapesta și Viena, un mod de angajare aparte, în plan individual/colectiv, edificat pe un raționament ofensiv și sporit de comunicare, în apărarea și impunerea unui pachet de deziderate comune. Mărturii elocvente rămân: declarația în 5 puncte a Clubului, publicată la finele lunii august 1905, proiectul de rezoluție privind votul universal și respectarea folosirii limbii materne în administrație, învățământ și religie, conlucrarea preelectorală, generalizată prin suita de adunări populare comune, din toamna aceluiași an, dublul protest, față de Austria și Ungaria, din prima jumătate a lunii decembrie 1905, poziția eficientă din ultima ședință

¹⁸ Huškova-Flajšhansová, J., *op.cit.*, p. 41; Hodža, M., *op.cit.*...1936, p. 1-3; Lupaș, I., *op.cit.*, p. 557; Boia, L., *op.cit.*..., 1972/5, p. 802.

¹⁹ Képviselet-házi ...*op.cit.*, p.230-233, 245-249, 252-259; ședințele dintre 9-11 mai 1905.

parlamentară (19 decembrie 1905); iar după instaurarea stării de "ex lex", din debutul anului 1906, actul programatic al Clubului (12 martie) despre caracteristicile nefaste ale funcționării sistemului constituțional la adresa tuturor naționalităților țării.²⁰

Campania electorală fixată de guvernul recent instalat, între 25 aprilie și 8 mai 1906, în contextul unui acutizat diferend cu Suveranul, a însemnat un alt element relevant al acțiunii comune a popoarelor nemaghiare. Alegerile au denotat însă, dintr-un dublu unghi de percepție, calitativ/cantitativ, poziția schimbată a electoratului nemaghiar în eșichierul politic, față de anul precedent. În ecuația compusă din cei 79 candidați/ 65000 voturi/ 25 deputați, proporția slovacă a fost de 16600 electori și 7 reușite parlamentare. Minima radiografiere a stării sociale a aleșilor respectivi denotă medii existențiale și tipologii specifice, care au influențat benefic, în timp, natura majorității intervențiilor parlamentare dintre anii 1906-1910. Cei 7 reprezentanții slovaci, dintre care 4 debutanți, au fost ilustrați prin 4 preoți (3 redactori de gazete), implicați în acțiuni social-economice și culturale, 1 director de bancă, 1 ziarist și 1 medic (și redactor). Între ei se detașa figura și personalitatea lui M. Hodža, revalidat în cercul Kölpény/Kulpin (com. Bács-Bodrog/Bačka), cu un total de 3300 voturi. Acesta își va prezenta, așa numita "garanție de încredințare", în ședința oficială din 26 mai 1906 și va fi desemnat ca membru al celei dintâi comisii parlamentare (28 mai 1906).²¹ Își va relua, totodată, locul de secretar al Clubului deputaților nemaghiari, un deja recunoscut grup de lucru, spirit numeric, în forță și stabilitate, ca și în exprimarea directă a problemelor dezvoltate logic într-un triplu plan: național, social-economic și cultural.

Reproșurile înmulțite la adresa politicii guvernului Wekerle Sándor față de naționalități au constituit un motiv întemeiat în opoziția manifestată în dezbateri pe marginea unor diverse chestiuni tematice. Ciclul parlamentar dintre anii 1906-1910 a inclus, astfel, discutarea a 3 probleme vitale în legătură cu reformularea garanțiilor constituționale, alianța comercială dintre Ungaria/Austria și dreptul de vot universal. Membrii Clubului au uzat de argumente de ordin istoric și juridic în a înfățișa o serie de cerințe, explicate public colegilor maghiari și croați. Ideile expuse obiectiv se refereau, în majoritate, la multe din carențele sistemului dualist și la imperativul câștigării unor drepturi și libertăți democratice. Deputații români, sârbi și slovaci au enumerat cazuri de abuzuri în administrația cotidiană și practici electorale desuete, au abordat subiectul indemnizației, majorată/micșorată ilegal, al armatei comune, acuzată unilateral, ori anumite disfuncționalități ale regulamentului intern parlamentar. Nu au fost omise nici interpelările, concise și documentate, cu privire la teme prioritare și continuative în ani, precum: legea bugetului, a dezvoltării industriale, cea procedurală, a justiției și contingentului de recruți, ca și pachetul de realități sociale insolvabile, generate de situația țărănimii lipsită de proprietate,

²⁰ Mândruț, S., *op.cit.*, p. 87-89.

²¹ *Képviseletőházi Napló*, 1906-1911, vol. I., Budapeșt, 1906, p. 12, 20; vezi și în *Az 1906-1911 Országgyűlés képviseletőinek sematizmusa*. Budapeșt, 1906, p. 30, 86, 88.

arendarea terenurilor agricole la un preț supraevaluat, modul de trai și de lucru al muncitorimii, dreptul la grevă și starea dificilă a proletariatului agrar.

M. Hodža a exemplificat competent reciprocitatea comuniunii dintre aleșii nemaghiari, prin implicarea sa directă în elaborarea schiței Clubului față de programul guvernului (29 mai 1906) ori proiectul comun de adresă (6 iulie 1906). În ambele se redefinea formula actualizată a acestui organism de opoziție legală, în sens defensiv, mandatând numai interesele electorale ale naționalităților, față de alte subiecte tratate în consens cu opinia colectivă a membrilor Clubului. În vara și toamna anului 1906, s-au vizat, cu precădere, diferite aspecte legate de participarea efectivă la viața politică, anularea sau modificarea unor legi restrictive, schimbarea celei electorale, diminuarea impozitului progresiv, circumstanțele învățământului confesional, starea transporturilor urbane/rurale, respectarea dreptului la întrunire și asociere, fenomenul emigrării și colonizării etc. Deputatul slovac a insistat, prin intervenții gândite logic, cu privire la anchetarea muncitorilor agrari reuniți în cadrul "Asociației naționale", alegerile falsificate în comitatul Nyitra/Nitra, dezvoltarea industriei autohtone, desființarea societății profesionale a minerilor din zona Baranya-Szabolcs, reglementarea vizând pădurile și pășunile din zona montană, indemnizațiile financiare adecvate celor angajați zilieri la stat, problema agitației în jurul presei slovace, incriminată categoric drept "extremistă" etc.²²

În contextul politic tensionat de aceste dezbateri parlamentare, tergiversarea rezolvării unor cerințe minim exprimate de naționalitățile Ungariei dualiste prin cei 25 de reprezentanți autorizați, măsurile forțate de maghiarizare treptată, reforma militară și redefinirea statutului compromisului dintre Budapesta și Viena, au adâncit criza existentă și instabilitatea cabinetului Wekerle, îndeosebi în primăvara anului 1907, odată cu acțiunea generală de contracarare a legislației școlare preconizată să intre în vigoare. Discuțiile născute de interpretarea proiectelor de lege XXVI și XXVII au constituit una din cele mai vehemente implicări a elementului nemaghiar în viața publică, concretizată prin aportul oratoric al deputaților grupați în Clubul parlamentar.

M. Hodža s-a integrat din debut în bătălia retorică extrem de critică la adresa dispozițiilor privind "salarizarea și subvenționarea învățătorilor din școlile de stat". În cuvântarea rostită, el a relevat concurența neloială ivită între dascălii de stat și cei confesionali, prin tocmai categoriile de plată și stratificarea introdusă astfel, care mizau pe diferențierea produsă în rândul învățătorimii nemaghiare și pe înlăturarea șanseii unei instrucții elementare gratuite. Pericolul deznaționalizării consta, sublinia deputatul slovac, în faptul că, pe lângă introducerea limbii oficiale în școlile de stat din zonele locuite majoritar de nemaghiari, predarea religiei fiind însăși amenințată de primejdia etatizării, sistemul de remunerarea, bazat pe anumite categorii preferențiale, inducea posibilitatea îngustării dezvoltării nestânjenite a

²² Képviselelőházi...*op.cit.*, I., p. 40-41: ședința din 29 mai 1906; p. 105-107, 108-109: 2 iunie ; p. 225: 4 iulie; p. 260-270, 272: 6 iulie; *Idem*, II., p. 120-121: 18 iulie; p. 179-180: 20 iulie; p. 292-295: 24 iulie; p. 346-347: 25 iulie; p. 361-363: 27 iulie; *Idem*, III., p. 88: 22 octombrie; p. 118-121: 24 octombrie; p. 165, 171-172: 25 octombrie; *Idem*, IV., p. 68-73: 24 noiembrie; p. 433-435: 12 decembrie; *Idem*, V., Budapest, 1907, p. 92: 15 decembrie 1906; p. 98-107: 17 decembrie; *Idem*, VI., p. 444: 18 februarie 1907; *Idem*, VII., p. 234-237: 9 martie; p. 262-263: 12 martie.

educației primare în limba maternă. Doleanța inamovibilității învățătorimii și a autonomiei lor totale față de aparatul oficial, cu o putere extinsă tocmai prin sistemul punitiv al retribuțiilor, a fost un element abordat în expozeul rostit în plenul parlamentului maghiar.²³ M. Hodža s-a raliat, mai apoi, moțiunii avansată în numele Clubului, cu privire la al doilea act legislativ, referitor la stabilirea "saliilor învățătorilor din școlile comunale și confesionale". El a susținut moral toate protestele înfățișate de colegii săi români și sârbi, în tratări de un caracter general/special, solicitând abrogarea proiectului, votat, totuși, în final, de către majoritate (26 aprilie 1907).

Exercițiul parlamentar îngăduia afirmarea punctului de vedere al Clubului în dezbaterile anuale cu privire la programele guvernamentale, iar mănunchiul de deputați nemaghiari făcea cunoscut mesajul propriu despre anumite drepturi și libertăți reclamate pe seama națiunilor reprezentate la Budapesta. În satisfacerea dezideratelor solicitate în vederea unei scontate democratizări interne, enumerarea repetativ-obsesivă a paletei de ilegalități comise față de naționalități pe tărâm economic, social și cultural, sugestiv încorporate traumei politice naționale, a devenit o modalitate frecvent practică în demersul explicativ și informativ, cu precizie adresă în stimularea atenției opiniei publice din țară și străinătate.

Însuși M. Hodža a aplicat deseori procedura descrisă, în convență cu angajarea fără restricții, în tratarea unor proiecte comune de adresă și în acțiuni de sprijin imediat în diverse probleme cu caracter strict personal. El a îmbinat, în multe situații, postura de acuzator și apărător al unor colegi, pe nedrept incriminați oficial, reciprocitatea în luările de atitudine fiind evidentă, mai ales când politica guvernărilor era supusă unui sever rechizitoriu. Astfel, deputatul slovac a intervenit oportun în salvarea imunității parlamentare a camarazilor săi români, Alexandru Vaida Voevod, A. Vlad, Nicolae Oncu, Vasile Goldiș, I. Suci, Ștefan Ciceo-Pop etc.²⁴

Multe din interpelările vădind un elaborat prealabil ori judecăți interpretative spontane, au reflectat tocmai bogăția de cunoștințe istorico-juridice și social-economice, capacitatea de analiză/sinteză, dar și conexasia în strădania de a rezolva câteva din chestiunile politice stringente. Deputatul slovac de Kölpény/Kulpin a dezvăluit, astfel, lipsurile regulamentului intern de funcționare parlamentară, îndeosebi cu prilejul discutării proiectului de lege vizând modificarea preconizată în martie 1908.²⁵ Acest cod de procedură era mereu înăsprit și încărcat de amendamente coercitive, menite să frâneze exprimarea necenzurată a mandatelor legali ai electoratului nemaghiar în forul suprem legislativ. M. Hodža s-a situat între acei membri ai Clubului care și-au oferit sprijin reciproc, au colaborat eficient în a demasca manevrele coaliției și obstacolele ilegal create în spațiu și timp. Discutarea modalității de pregătire, desfășurare și finalizare a campaniei electorale, referirile concrete la manipulările și tertipurile inițiate și extinse, cu precădere, în ariile locuite de nemaghiari

²³ *Idem*, VII., p. 293-297: 13 martie 1907.

²⁴ *Ibidem*, p. 274: 12 martie 1907; *Idem*, XVII, Budapesta, 1908, p. 289-290: 1 aprilie 1908; *Idem*, XVIII, p. 65-66: 6 mai.

²⁵ *Idem*, XVI, Budapesta, 1908, p. 403-411: 13 martie 1908; *Idem*, XVII, p. 116-124: 23 martie; p. 200-203: 28 martie; p. 258-266: 31 martie; p. 314: 2 aprilie; p. 419: 7 aprilie.

(comitatul Nyitra/Nitra, de pildă)²⁶, au vizat direct problematica dreptului de vot universal. Se solicita limpede acum clarificarea opțiunii electorale, prezente și viitoare, ca și forma, unic posibilă, de validare a năzuințelor în plan social/economic, prin reprezentanții designați în Clubul naționalităților.

Vehemența ținutei deputaților slovaci, între care figura și M. Hodža, față de democratizarea vieții social-politice, de reglementarea și justa aplicare a statutului din 1868, se datora faptului că națiunea reprezentată era mult mai expusă deznaționalizării, în comparație cu cea română și sârbă, care beneficiau încă de existența și protecția bisericii ortodoxe de sine stătătoare. Un exemplu concludent, în manieră comparată, îl constituise tocmai poziția neechivocă a membrilor Clubului, situați, prin glasul lui M. Hodža și Al. Vaida Voevod, în avangarda discutării "pragmaticii croate"²⁷. Obligativitatea cunoașterii limbii oficiale de funcționarii căilor ferate din Croația autonomă, a fost respinsă drept o flagrantă încălcare a independenței stipulată de pactul dualist.

Încercarea de a cuprinde și exprima întreg pachetul de doleanțe social-economice specifice popoarelor nemaghiare, constituia un element stabil al multor intervenții publice rostite de M. Hodža în legătură cu situația agrară și dificultățile materiale ale țărănimii, condițiile de trai și sanitare, sistemul de credit și impozitare, statuarea raportului juridic dintre stăpân și argat, dezvoltarea industrială efectuată în detrimentul agriculturii, fenomenul emigrării, colonizarea forțată, condiția mișcării muncitorești și socialiste, locul/rolul organizațiilor sindicale, legislația muncii, legea electorală cenzitară. Deputatul slovac insista cu detalii privind legea recrutării și încorporării în armata "comună" și introducerea limbii maghiare în comanda unităților militare formate din naționalități, organizarea unui nucleu economic "separat" de autoritatea Vienei; ori diverse aspecte de politică internațională, precum revizuirea convenției dualiste pe 10 ani, războiul vama cu Austria și starea tensionată din Balcani: cazul Macedoniei, experimentul căii ferate transpeninsulare, criza Bosniei și Herțegovinei (octombrie 1908) etc.²⁸

Evenimentele de natură internă și externă agravate în viața politică maghiară către sfârșitul deceniului prim al secolului XX(1909-1910), au influențat atât dezvoltarea relațiilor dintre Budapesta și Viena, convergențele/divergențele între diferite curente ideatice/pragmatice de coloratură radical-progresistă, cât și reiterarea amplificată/diminuată a problematicii "naționale". Alianța economică reînnoită între Austria și Ungaria, consecințele anexării Bosniei și Herțegovinei, respingerea votului universal au marcat procesul destrămării guvernării coaliției și impulsionat efortul nemaghiar pentru drepturi și libertăți democratice. Raportul de "compromis" temporar dintre Curte și cabinetul Wekerle a fost urmat de starea de "ex lex" din debutul anului 1910, de numirea unei alte formațiuni diriguitoare, dizolvarea parlamentului și

²⁶ *Idem*, IX, Budapest, 1907, p. 291: 25 mai 1907; *Idem*, XII, p. 48, 61-62: 6 iulie, proiectul de vot universal; *Idem*, XIII, p. 102-110: 30 octombrie, detalii despre "măcelul" de la Černova.

²⁷ *Idem*, XI, Budapest, 1907, p. 52-58: 6 iulie 1907.

²⁸ *Idem*, IX, Budapest, 1907, p. 275-278: 25 mai 1907; p. 461: 3 iunie; *Idem*, XVI, Budapest, 1908, p. 428-431: 14 martie 1908; *Idem*, XVII, Budapest, 1908, p. 131-137: 9 mai 1908.

stabilirea de alegeri, în iunie 1910, fapte care au frânat demersul protestatar al deputaților reuniți în Clubul naționalităților.

Ghidat de anumite considerente de oportunism practic în areal constituțional și național, M. Hodža și-a continuat truda singulară/colectivă în interiorul/exteriorul forului legislativ suprem, în tentativa de a discuta anumite principii democratice și impune generalizarea votului universal. Acesta era considerat drept un mobil important în edificarea unor mișcări revendicative nemaghiare de anvergură. Nevoia de aliați - "parteneri" a rămas la fel de acută, căutările fiind reluate și extinse atât în tabăra româno-sârbă, - cu toate avatarurile existențiale survenite în timp, - cât și maghiară, ba chiar în afară (persoana Suveranului și a prințului moștenitor). Secretarul Clubului parlamentar se manifesta acum convins de restrângerea posibilităților de acțiune validă a celor 25 de reprezentanți, acceptați numai prin elitismul politic inculcat, dar fără bază de masă și viabili doar prin impactul limitat în exterior. Adiacent unor contacte, aleatoriu stabilite cu mulți publiciști-analiști ai fenomenului interetnic din Monarhia austro-ungară, (R. W. Seton-Watson) și a atenției continue față de "problema românească", concretizată în opinia nuanțat rostită cu privire la anumite momente definitorii în evoluția mișcării naționale din Transilvania între anii 1908-1910 (locul/rolul Aradului, cazul facțiunii "moderate"), omul politic și jurnalistul a încercat mereu să afle noi "echipieri" în mediul politic autohton (partidul Independent, Agrar Socialist Independent, guvernele Wekerle Sándor și Khuen Héderváry Károlyi) ori în cel străin, la Viena (Curtea imperială și Cabinetul militar al lui Franz Ferdinand). Totul era efectuat în conformitate cu menirea sa de reprezentant oficial al politicii slovace în parlamentul de la Budapesta, chiar dacă propria teză programatică a fost echivoc exprimată în raport cu cea enunțată de conducerea P. N. Slovac, adică, împlinirea doleanțelor naționale și necesitatea dobândirii votului universal. Programul său politic era gândit mai activ și radical în comparație cu cel prezentat de conducerea tradițională a partidului, tocmai prin sinteza unui cumul de deziderate burgheze, naționale, sociale și prin opțiunea riguroasă exprimată față de reorganizarea bazei de masă a mișcării naționale slovace.²⁹

Eșecul înregistrat în alegerile din iunie 1910 de candidații partidelor nemaghiare din Ungaria dualistă (5 deputați români și 3 slovaci, M. Hodža eșuând la Szenecz/Senica, com. Nyitra/Nitra),³⁰ a consfințit modificările survenite în viața internă maghiară, prin apariția Partidului Național al Muncii și aplanarea definitivă a conflictului dintre Budapesta și Viena, dar a impietat cursul firesc al existenței și acțiunii Clubului naționalităților, erodat treptat din multiple cauze obiective și subiective.

Simptomul "post" electoral s-a manifestat specific și uniform pe seama liderilor generației tinere, care au reevaluat, în plan strategic/tactic, elementele tezei naționale și au abandonat componentele ideii dualiste și constituționale maghiare, într-un spirit mental total schimbat, riscând conștient separarea irevocabilă de felul

²⁹ Zúberc, V1., *op.cit.*...1978, p. 87, 94, 101, 103, 107-108.

³⁰ Vezi detalii în Seton-Watson, R. W., *Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice.* London, 1911, p. 99-105; Valeriu Braniște. *Correspondență.* Vol.III(1902-1910). București, 1989, p. 227, 230, 232; Mândruț, S., *op.cit.*, p. 151-152.

de a raționa și activa al grupării tradiționaliste. M. Hodža a fost implicat și marcat îndeobște de fluxul "corectiv", unanim acceptat, în interpretarea ecuației de forță între mobilul intern/extern (Budapesta/Viena), "aliații" nemaghiari și demersurile de perspectivă ale mișcării și partidului slovac. Un nou impuls activist se dezvoltă acum cu privire la extinderea bazei populare prin tocmai revenirea la programul politic stabilit inițial, între anii 1901-1905, cu un accent deosebit pe factorul economic/social, augmentat în favoarea păturii agrariene. Dinamica atitudinilor, modificată gradat după 1910, a vizat revizuirea sintagmei regimului dualist și abolirea ideii hegemonice ungare în favoarea puterii centrale monarhice, conform proiectelor federaliste, sugerate și acceptate tacit. Omul politic slovac a meditat pragmatic asupra poziției juste a națiunilor mici în cazul reorganizării Monarhiei și a relevat importanța deținută de români/sârbi/slovaci și alții, în efortul de sprijinire a puterii centrale și de contracarare a tentei separatiste maghiare. M. Hodža a încercat să contribuie la normalizarea stării de comprehensiune, în palier conceptual/metodologic, față de conducerea oficială a Partidului Național Slovac, presat fiind tot mai intens de influența sporită a emisarilor concepției federaliste.³¹

Orientarea sa către Viena (Franz Josef și Franz Ferdinand) a fost premeditată, în timp (1905), de faptul că Austria obligase Ungaria să revină asupra neincluzerii reformei electorale în platforma distinctă de guvernare. Acest gest a fost perceput în consonanță cu viziunea proprie referitoare la însemnătatea obținerii votului universal, chiar dacă esceptativa pasivă și lipsa ulterioară de mobilitate a Împăratului, au contribuit la inițierea și dezvoltarea conlucrării liderului slovac cu anumiți membri ai Cancelariei militare din capitala Monarhiei.

Este deja bineștiută constatarea că prietenii-aliați români au fost cei care au impus persoana sa în atenția cercului de la Belvedere, alcătuit din consilieri și reprezentanți ai naționalităților Imperiului, nume de încredere care furnizau informații și sugerau opinii viabile în formularea politicii curente și viitoare privind soarta conglomeratului de națiuni. Rolul efectiv deținut de M. Hodža ("Tenax")³² în agrenajul federalist, până în anii primului război mondial, s-a manifestat prin contacte directe/indirecte, audiențe/vizite, note/rapoarte, mesaje/scriori, prin participarea la discuții/dezbateri, cercetări/investigații, planuri/proiecte, ca și prin mandatul oficial în stimularea reacției mișcării naționale croate și provocarea resurecției dorite în cadrul partidului slovac. Existența și acțiunea sa au fost determinate de anumite conjuncturi, influențe, persoane, personalități și mobilități mentale în plan strategic-tactic. Conducătorul politic și deputatul parlamentar (până în 1910), a utilizat eficient toate modalitățile oferite în edificarea unui fâgaș specific validării programului național slovac.

³¹ Zuberec, Vl., *op.cit.*...1978, p. 89, 95, 104, 109.

³² Vezi în: Bianchi, L., *op.cit.*, p.; 427-447; Hitchins, K., *op.cit.*, p. X, XII, 15, 18, 21, 23, 40, 68, 75, 76, 139; Zuberec, Vl., *Alternativa tzv belvederskej politiky*, în *Historický Časopis*, XXII, 1974, nr. 1, p. 111-127; Seton-Watson, H. and Chr., *The Making of a New Europe*. London, 1981, p. 51, 52, 63, 96, 99; Bodea, C., Seton-Watson, H., *op.cit.*, I, p. 39, II, p. 845; Maior, L., *Alexandru Vaida-Voevod, între Belvedere și Versailles*. Cluj, 1993, p. 57, 62, 118, 119, 144, 155, 178, 180, 212, 220, 244.

Încă din debutul activității de jurnalist și fruntaș al direcției tinere protestatare, M. Hodža a fost interesat de nuanța "democratică" a criticii dezvoltate de principele moștenitor la adresa politicii oficiale maghiare, într-un dublu unghi, național și social, în varianta finală a regenerării substanțiale a poziției naționalităților în cadrul Monarhiei. Astfel că, el se detașa, gradat programatic, de mirajul adeptilor unității ceho-slovace (T. G. Masaryk), cu toate că Franz Fedinand simpatiza cu grupul de la Praga, tocmai în nădejdea unui ajutor eficient în confirmarea planurilor sale federaliste; chiar dacă neglija aportul aripii "democratice" și miza numai pe implicarea aristocrației locale, fapt respins de M. Hodža. Orientarea sa, mult favorabilă tezelor reformiste, a fost marcată de un plus de orizont valoric, oferit de planul urzit la Belvedere, în comparație cu minima anvergură a exprimării tendinței naționale "ceho-slovace". Deși se confrunta cu puternice viziuni tradiționaliste, specifice mișcării interne slovace, M. Hodža încerca să înțeleagă modelul democratic-progresist ceh și să pătrundă sensul raționalității direcționate de membrii grupării de la Praga. Crediința sa lăuntrică accepta, de pe acum, un exemplu de ideal popular, de construcție daneză, cu un scop imediat în făurirea unei democrații, de sorginte rurală/conservatoare, în aria istorico-geografică a Europei Centrale. Concepția proprie socială îi era pecetluită de spiritul de reformă organică al țărânului, conform căruia, ideea de progres devenea compatibilă numai prin respectarea unor valori ancestrale, fapt care displăcea Cabinetului militar de la Viena. Un numitor comun se regăsea, totuși, în intenția de a egaliza drepturile cetățenești și în comprehensiunea față de impunerea votului universal. Activistul politic, ziaristul și deputatul a asimilat, în ani, solide lecturi filosofice/istorice/sociologice (Otto Bauer, Karl Renner ori Aurel C. Popovici) despre principiul național-democratic și adaptarea la datul existent, în speranța unei extinderi pe măsură a fundamentului necesar realizării planurilor federaliste, cu toate limitele și alternativele neclare în plan strategic-tactic.³³

În răstimpul premergător și ulterior anului 1910, M. Hodža se dovedea tot mai convins de extensia maximă a proiectului său politic despre structura monarhiei unitare, edificată prin contribuția popoarelor nemaghiare. El refuza să admită orice fel de altă soluție privind obținerea autonomiei slovace, prin forțe proprii sau prin mijlocirea alianței cu cehii; dar încerca, în paralel, să acrediteze teza unui realism programatic, logic în efortul de a reface temelii Imperiului și asigura renașterea mișcării și partidului, prin aflarea legică de parteneri, apropiați prin poziție și tradiție (țărânimea maghiară, burghezia fidelă, românii și sârbii), în demersul întreprins pentru ralierea altor forțe politice ori chiar națiuni vecine.

Un fapt concret, în acest sens, îl constituie proiectul de revizuire a sistemului dualist, elaborat în colaborare cu Iuliu Maniu, la 25 decembrie 1911, și avansat lecturii "Kronprinz-ului", sub titlul de "Promemoria".³⁴ Se sugera acum un concept de program temeinic de reformare a Monarhiei în etape distincte: a) unificarea economico-militară; b) federalizarea politică prin contribuția naționalităților, act

³³ Borsody, E., *Milan Hodža, politicien d'Europe Centrale*, în *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXVI, 1943, nr. 4, p. 334, 335.

³⁴ Bianchi, L., *op.cit.*, p. 443-447; Zuberec, Vl., *op.cit.*,...1974/1, p. 89.

validat de un guvern/parlament nou și urmat de generalizarea votului universal. Nu se omitea din calcul rezistența a două impedimente bine conturate: trăinicia sistemului dualist și opoziția aristocrației ungare. Direcția de conduită stabilită se referea, astfel, la abolirea hegemoniei Budapestei pe cale pașnică și la extinderea legii electorale în vigoare. Majoritatea parlamentară creată în consecință, putea legaliza dreptul de vot reclamat, fapt care ar fi condus la predominanța unei coaliții guvernamentale, formată exclusiv din elemente nemaghiare și la stoparea tendinței independente a Ungariei .

Aplicarea soluției constituționale în varianta autonomă ori federalistă a fost îndelung discutată în timp, până în anul 1914, în ideea unei reorganizări administrativ teritoriale pe comitate, odată cu impunerea unui cabinet schimbat și cu desemnarea unor miniștri din rândul liderilor naționalităților. Însăși programul slovac, înfățișat prințului moștenitor la 14 martie 1913,³⁵ de către o delegație compusă din 3 membri, între care figura și M. Hodža, sublinia importanța decisivă a votului universal în restructurarea internă, gândită inițial prin desființarea frontierei dintre Austria și Ungaria, drept garanție pentru gesturi similare, dar și în revigorarea unor alianțe și solidarități mai vechi (ceho-slovice și româno-sârbo-slovice).

Acest temerar proiect, etapizat în speranța de a specula orice moment favorabil menit a contribui la ameliorarea politicii naționale slovace și a facilita implicarea în actul de decizie supremă, a beneficiat ulterior de promisiuni din partea guvernului Tisza I., în debutul anului 1914, similare practic cu angajamentele minimale oferite reprezentanților mișcării naționale autohtone din Transilvania. Încercarea pragmatică slovacă de acum a însemnat, la fel ca și cea românească, un altfel de răspuns, alternativ elaborat, într-un context evenimentțial marcat de iminența declanșării unui extins conflict armat. În accepție mult schimbată și corespunzătoare stadiului evoluției geopolitice interbelice, opiniile federaliste, acceptate și adoptat prelucrate de M. Hodža, se vor regăsi final în configurarea ilustrată de lucrarea tipărită la Londra, sub titlul de "Federation in Central Europe" (1942).

Raporturile de colaborare dintre M. Hodža și colegii săi români au continuat în intervalul de până în iulie 1914. Ele au fost amplificate de reciprocitatea în informări și preocupări referitoare la dezvoltarea apropiată a mișcărilor naționale după eșecul în alegerile din iunie 1910 și parcurgerea fazei de criză apărute între liderii generației vechi și noi. Totul era cuprins și detaliat în relatările elaborate pe seama Cabinetului militar de la Viena. M. Hodža se vădea pe mai departe un colaborator versat în elucidarea diversității "chestiunii naționale", prin seria de articole publicate în revista "The European Review" (R. W. Seton Watson), își continua schimbul de opinii cu mulți dintre partenerii români (I. Maniu, Al. Vaida-Voevod), aflați la Viena, ba chiar efectua deplasări la București, în iunie 1913, pentru a sonda opțiunile mediului politic oficial (Tache Ionescu) în legătură cu situarea României după primul război balcanic, în parametrii geostrategici imaginați de Franz Ferdinand cu privire la prezentul și viitorul centrului și sud-estului continentului. Patriotul slovac este silit în dese rânduri să suporte șicane din partea autorităților maghiare, arestări

³⁵ Zúberec, Vl, *op.cit.*...1974/1, p. 111-127; Idem, *op.cit.*....1978, p. 104-106.

și percheziții la Bratislava și Budapesta, întelese și în vara anului 1914.³⁶

Actul petrecut la Sarajevo și declanșarea războiului au afectat decisiv cursul evolutiv al activității sale pe multiple planuri și, mai ales, comunicarea eficientă cu "aliații" români. M. Hodža nu a optat pentru varianta emigrării, a dobândit, printr-un subterfugiu, scutire de concentrarea pe front și a dovedit, pe mai departe, aceeași atitudine, constant ostilă, față de realitățile vremii, exacerbate acum pe seama naționalităților Ungariei dualiste. În consonanță cu idealul politic nutrit de unii dintre partenerii săi români, liderul și gazetarul slovac a suportat dificil năruirea unui edificiu tezist și comportamentul, neschimbat "antifeudal", al Suveranului", pentru ca, ulterior, să admită anumite rațiuni emise de împăratul Carol IV, în strădania de a relua, tardiv, o bună parte din planurile federaliste. M. Hodža se declara și manifesta drept un adept continuu al schimbării radicale, cu accent pe tezele social-economice, în triumful bătăliei reluate împotriva sistemului politic maghiar, mizând, tot mai fervent, pe șansa unității ceho-slovace în reorganizarea spațiului istorico-geografic central european. El era încă vizibil influențat de orizontul Cabinetului militar de la Viena, care tindea să salveze Monarhia prin restructurarea ei pe baze naționale moderne. Omul M. Hodža exista fizic cu domiciliul stabil în capitala Imperiului și deținea o funcție publică în cadrul cenzurii militare. Acest fapt îi îngăduia atât tangența cu reprezentanții ideilor federaliste, cât și cu cei ai politicii slovace (Jozef Dérer, Kornel Stodola) de la Viena ori Praga; la fel, să conlucreze cu amicii săi români (planul comun din 1917 despre votul universal, impozitul progresiv, reforma agrară), și, nu în ultimă instanță, să-și continue și termine studiile universitare, printr-un doctorat în filosofie, dobândit în anul 1918.³⁷

Evenimentele survenite în final de octombrie 1918, îl surprind colaborând cu câțiva parteneri români la redactarea unui comunicat de presă, după întrevederea dintre Al. Vaida Voevod și arhiducele Iosif. Deplina sa experiență politică, calitățile dobândite și exersate, cu moderație și tact, în dezbateri și tratative, relația dezvoltată, în spațiu și timp, cu mulți dintre factorii de decizie de la Budapesta și Viena, au contribuit ca M. Hodža să fie delegat, în calitate de diplomat al noii republici cehoslovace, pentru negocieri vizând linia de demarcație; ele s-au finalizat prin două acorduri despre zona de graniță populată de slovaci, aflată sub forma unei proprii administrații locale. Gestul său a fost însă dezavuat de dirigitorii guvernului provizoriu de la Praga, Edvard Beneš intervenind și rechemând persoana desemnată pentru convorbiri în capitala Ungariei. La 30 octombrie 1918, același criticat M. Hodža și-a dat asentimentul față de rezoluția Consiliului Național Slovac, adoptată la Turčiansky Svätý Martin, în legătură cu aderarea la recent înființatul organism statal.³⁸

Anumite interese și pasiuni de moment, răbufnite la nivel individual/colectiv între emisarii celor două direcții (emigrație/interior, cehi/slovaci), reuniți în conducerea destinelor țării, au făcut ca un strateg și tactician, mobil și versat, precum M. Hodža,

³⁶ Vezi în: Boia, L., *op.cit.*,... 1972/5, p. 809; Seton-Watson, H. and Chr., *op.cit.*, p. 101, 103; Bodea, C., Seton-Watson, H., *op.cit.*, I., p. 305, 354, 383, 400, 475, 481.

³⁷ Borsody, E., *op.cit.*, p. 336; Boia, L., *op.cit.*,... 1972/5, p. 802; Maior, L., *op.cit.*, p. 245; Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*. Vol. I. Cluj-Napoca, 1994, p. 262; Idem, III, 1997, p. 7; Idem, IV, 1998, p. 25, 127.

³⁸ Borsody, E., *op.cit.*, p. 337; Al. Vaida Voevod, *op.cit.*, II, 1995, p. 90, 180, 186.

deplin știutor al realității geopolitice locale/naționale/externe și beneficiind de relații temeinice între liderii renăscutei configurații statale zonale, nu a fost deloc solicitat să participe la lucrările Conferinței de pace de la Paris. El a fost desemnat ca, în postura de ambasador la Budapesta, să reprezinte statul cărmuit de tandemul format din președintele G. T. Masaryk și premierul Karel Kramár.

Drept intermediare concluzii privind rezultatele activității desfășurate de M. Hodža, între anii 1897-1918, pentru democratizarea noțiunii de "național/naționalitate" și adâncirea comuniunii, în gând și faptă, cu oamenii politici și deputații români/sârbi din parlamentul maghiar, putem afirma că a fost o personalitate marcantă în eșichierul politic al generației tinere slovace, prin concepția temerar dezvoltată pe tărâm strategic-tactic și maniera aparte de implicare în toate planurile de afirmare posibilă pe seama națiunii proprii. El a rămas totuși o figură izolată, conceptual, în atmosfera compozită a mișcării naționale și partidului slovac la granița veacurilor XIX și XX, a deținut o forță minoră ca stimul eficient în truda depusă pentru conaționali, a gândit și acționat în virtutea unui propriu sistem ideologic. Din păcate, nu a beneficiat de sprijinul material consistent și de acceptul generos al conducerii tradiționale a Partidului Național Slovac. Programul constituțional și politic național formulat pe durata primului deceniu al secolului XX, a inclus în mod necesar chestiunea "alterității" față de ceilalți nemaghiari (români/sârbi/croați), în varianta abordării concrete a posibilității de alianță și colaborare reciprocă, într-o comună atitudine democratică și radicală față de Budapesta; fără să se exagereze/minimalizeze șansa conlucrării, nu doar simbolice, cu cehii, în areal economic-cultural, ca și apelul la înrâuriri străine, precum exemplul federalist.

După 1918, în contextul schimbat în urma dispariției Monarhiei austro-ungare și a formării statelor naționale de sine stătătoare în centrul și sud-estul continentului, omul politic M. Hodža, vechi militant al solidarității ceho-slovace, a contribuit responsabil la edificarea unui stat republican într-un spirit democratic și reconciliant. Vizionarul nu a neglijat să continue strădania pentru încetățenirea profunde reforme sociale pe teren economic (agrar), în credința exprimată public, că demersul, extins ca atare, putea conduce la evoluția datului politic general în deceniul trei interbelic. Astfel, a sprijinit efectiv acțiunea Partidului Național Agrar, în calitate de vicepreședinte și ministru în diferite cabinete (al unificării, în 1919/1920, agriculturii, 1926/1929 și 1932/1935, cultelor și instrucțiunii publice, 1926/1929, externe, 1935/1936), a legiferat îndrăzneț 'autonomia culturală germană', a condamnat politica "separatistă" a părintelui A. Hlinka, a aplanat conflictul provocat de nunțiată papală și a fost, între altele, profesor de istorie modernă/nouă a popoarelor slave, la Universitatea din Bratislava.

În toate aceste poziții oficiale, augmentate ulterior prin cea de prim ministru agrarian, de sorginte slovacă (1935-1938), M. Hodža a fost deosebit de util în crearea unui bloc de state/națiuni în centrul Europei, dintr-un dublu motiv, extern, pericolul revizionist german/maghiar și menținerea "statu quo-ului" în zonă (democrație și pace), și intern, temperarea zelului "naționalist" la adresa ființării unor majorități devenite minorități (germanii/maghiarii etc.). "Mica Antantă" preconizată să dețină, conform tradiției, un loc evident în consolidarea ariei teritoriale de circa 96 milioane de locuitori, cu geografie și destin istoric comun, trebuia să aibă un rol intermediar între civilizația occidentală/orientală și să constituie un model camuflat de parare a

primejdiei revanșiste, cu tentative concrete între anii 1936-1937 ("pactul danubian"), stăvilite de ostilitatea concertată unanim la Berlin, Roma, Budapesta și rămase într-un stadiu de proiect "veșnic".³⁹

Ineficiența soluționare a chestiunii "sudete" la München a însemnat o altă traumă serioasă pe seama frunțașului politic, onest dar conștient de vitregia sorții, silit să demisioneze, în 22 septembrie 1938 și să se exileze, mai întâi în Europa (Elveția, Franța, Anglia) și, ulterior, în Statele Unite, unde trecea în neființă, la 27 iulie 1944 (Clearwater, statul Florida). Ultima operă teoretică, elaborată în emigrație, la Londra (1942), includea un set de idei diferite în plan strategic/tactic/ progresist, de cele ale guvernului E. Beneš, retras tot în capitala Marii Britanii. Autorul emitea acum judecăți extrem de critice față de trecutul apropiat, îndeosebi legate de revizuirea alianței dintre cehi și slovaci, exprimându-și opțiunea deschisă pentru federalizarea Europei Centrale. Astfel, M. Hodža plasa Cehoslovacia într-un sistem de state egale în drepturi și potrivnice "imperialismului național unilateral", într-un crez novator, determinat de recreionarea unor limite maxime/minime ale conceptului de democrație rurală. Semnatarul preciza, mai apoi, dimensiunea geografico-istorică, aspectele dependenței mutuale: guvern central (constituție, președinte, cancelar, miniștrii, congres federal), afaceri comune (apărare/aviație, comerț, externe, finanțe, jurisprudență, limba oficială, navigație), dar și direcțiile independenței sub forma statelor naționale (cabinet, parlament).⁴⁰ M. Hodža a elaborat acum, în faza terminală a vieții și activității sale de patriot militant pentru cauza slovacă și unitatea ceho-slovacă, un alt reper teoretic și practic în legătură cu modul de a interpreta și valoriza existența și acțiunea comună a națiunilor și statelor din partea continentală, strict circumscrisă și supusă mereu vitregiilor istoriei.

În debut de mileniu trei și într-un context geopolitic total diferit față de trecutul imediat, marcat de existența nocivă a unui sistem totalitar, cu durată de o jumătate de secol în existența Europei centrale și sud-estice, demersurile temerar întreprinse de tânărul student jurist, deputat "naționalist" și lider al generației noi, într-un dublu eșichier, teoretic/pragmatic, până la momentul de grație 1918, predicția "federalizării" statelor-națiuni din zona istorico-geografică, "incriminată" în vremea celui de-al doilea conflict mondial, au constituit elemente definitorii ale unui sinuos traseu de viață și activitate, pecetluit deseori de imprevizibile simboluri, presărate de hazard în configurarea vremelnice ființării umane.

RESUMÉ. Milan Hodza a Rumuni. Prispevok sa zamierava na dolezité momenty zo zivota slovenského politika Milana Hodzu (1878-1944), ktoré sa odohrali koncom 19. a zaciatkom 20. storocia. Ide o monografickú prácu, ktorá vyzuziva bohatú odbornú literatúru a archivny materiál. Sústred'uje sa na skolské roky ziaka a studenta Milana Hodzu v Sedmohradsku (Sibin, Kluz), na jeho spoluprácu s rumunskými politikmi, najmä v rámci Klubu nemad'arských poslancov uhorského Parlamentu (1905-1910), na jeho politickú cinnosť v case prvej svetovej vojny a na úlohu, ktorú mal počas dezintegrácie rakúsko-uhorskej monarchie. Záverom sa autor pozastavil pri niektorých významných epizódach zo zivota politika Milana Hodza, upozorňujúc na jeho úsilie o budovanie demokratického a jednotného státu a o silny blok stredo-európskych státov.

³⁹ Borsody, E., *op.cit.*, p. 337, 338; Boia, L., *op.cit.*, ...1972/5, p. 802, 803, 810.

⁴⁰ Hrusovsky, Fr., *op.cit.*, p. 180, 183, 187; Borsody, E., *op.cit.*, p. 342, 343; Boia, L., *op.cit.*...1972/5, p. 802.

IDEEA EUROPEANĂ ÎN PUBLICISTICA LUI NICOLAE IORGA

AURORA ARION

ABSTRACT. **The European Idea in Nicolae Iorga's Articles** That Iorga thought in terms of the Romanians' integration in the great European family is a fact that can be proved by surveying his articles published in the press of the epoch. The scholar's journalistic activity was carried on in a series of Romanian periodicals of various trends and interests, with more or less audience among the public, but of wide circulation and impact on the Romanian public opinion; his radio lectures and published in the press also played a part in influencing and shaping public opinion and, on the other hand, in determining Romanian policy in difficult circumstances for our country and the entire Europe. The articles published in the contemporary press, chiefly those in "L'Indépendance Roumaine", "Epoca", "Sămănătorului", "Neamul românesc", "Neamul românesc pentru popor", "Neamul românesc literar", "Ramuri. Drum drept", "Timpul", "Ideea europeană", "Cuget clar", "Flamuri", dealt with various issues, among which the European idea was approached from a most interesting and consistent perspective.

The articles focused on the unity of European civilization and the Romanians' place in Europe are quite numerous; they prove Iorga's concern in such matters, as well as a very lucid and unbiased point of view concerning the presentation of the characteristic elements and features of the Romanian nation, the Romanian people and its aspiration to integrate in Europe.

Facing the new European realities, Iorga felt compelled to plea for the necessity to shape a new European structure able to resist the "destroyers of civilization", due to whom Europe was threatened with plunging into darkness.

One should have in view the depth and originality of his opinions concerning Europe as entity and unity, as well as the contribution of smaller states, among which Romania, to a structure able to oppose barbarity. Europe cannot be underestimated and her nations cannot be destroyed; European civilization will endure despite the destroyers' attempts at replacing unity and harmony with scission and hatred.

The idea of European unity, revealed by Nicolae Iorga's articles, appears under the form of theoretical presentations and formulation of principles in agreement with the debates and projects of all the intellectuals who advocate European unification. The great historian was consistent in his meditations on Europe.

Publicistica lui Iorga cuprinde un număr imens de articole care abordează o multitudine de teme aparținând unor domenii diverse. O parte din acestea au fost adunate chiar de Iorga și publicate sub forma unor culegeri cuprinzând articolele selectate din periodicele vremii; este vorba de următoarele volume: *Opinions sincères d'un mauvais patriote (1900) și Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote*, cuprinzând articolele publicate în "L'Indépendance Roumaine"; *Cuvinte adevărate* (1903), cu articolele apărute în "Epoca"; *O luptă literară* (1914, 1916), în două volume ce conțin o selecție din articolele publicate în "Sămănătorul"; *România*,

vecinii săi și chestiunea Orientului (1912), cu texte din "Sămănătorul" și "Neamul românesc"; *În luptă cu absurdul revizionism maghiar* (1939), o grupare a articolelor din "Neamul românesc" pe tema poziției statelor europene în fața pericolului reprezentat de acțiunile revanșarde ale Ungariei. Un însemnat număr din aceste articole adunate de Iorga în diverse volume au fost republicate după moartea savantului; este vorba despre *O luptă literară* (1979), *Pagini din tinerețe* (ediție Barbu Theodorescu, 1968), *Pagini alese* (ediție Mihail Berza, 1965) și *În luptă cu absurdul revizionism maghiar* (ediție Mihai Ungheanu, 1991). Conferințele ținute la radio au fost de asemenea publicate de Iorga în "Neamul românesc", precum și în două volume intitulate *Sfaturi pe întunerec* (1936); primul cuprinde o parte a conferințelor rostite între 1929-1936, iar al doilea (1940) cele ținute până în 1938. O reeditare a acestora a fost făcută, în 1996, de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, sub același titlu, incluzând însă numai articolele publicate începând cu 1931.

Ideea europeană în publicistica lui Nicolae Iorga reprezintă o temă nefrecventată de istoriografia românească; necesitatea abordării acestei discuții ni s-a părut firească în contextul oferit de actualitatea unei asemenea inedite teme, precum și datorită oportunității argumentării faptului că Iorga a gândit în termenii integrării românilor în marea familie europeană. Activitatea publicistică a lui N.Iorga s-a consumat într-o serie de publicații periodice românești cu orientări și preocupări diverse, cu o audiență fluctuantă la marele public, dar cu un tiraj însemnat și cu un mare impact asupra opiniei publice românești; conferințele ținute la radio și publicate în presa vremii au avut și ele rolul de a influența și forma opinia publică, iar pe de altă parte de a determina orientarea politicii românești într-o perioadă dificilă pentru România și pentru întreaga Europă. Articolele publicate în presa vremii, îndeosebi cele din "L'Independence Roumaine", "Epoca", "Sămănătorul", "Neamul românesc", "Neamul românesc pentru popor", "Neamul românesc literar", "Ramuri. Drum drept", "Timpul", "Ideea europeană", "Cuget clar", "Flamuri" au atins o mare varietate de probleme, între care ideea europeană și-a găsit o abordare incitantă și consecventă.

Articolele având ca temă unitatea civilizației europene și locul românilor în Europa sunt relativ numeroase; ele demonstrează interesul lui Iorga pentru o asemenea problematică, precum și un punct de vedere absolut realist și obiectiv cu privire la prezentarea caracteristicilor și trăsăturilor specifice națiunii române, poporului român și a europenismului ca deziderat. Pentru o mai riguroasă discuție am grupat articolele cronologic, în funcție de perioada în care ele au fost concepute, iar apoi tematic, în funcție de marile idei propuse și analizate de Iorga. Astfel, prima perioadă — 1899-1918 — cuprinde articolele dedicate aproape exclusiv Peninsulei Balcanice, cu referiri la fiecare din statele vecine cu România și la relațiile dintre ele, naționalismului românesc (în contextul acțiunii politice a tuturor românilor pentru realizarea unității statale) și românilor ca popor și României ca stat european. Perioada 1919-1933 are în centrul atenției poziția națiunii române printre națiunile europene, rolul acesteia în Europa și dezvoltarea ei în strânsă legătură cu celelalte națiuni, precum și caracteristicile, specificul și trăsăturile ce le individualizează. Anii 1934-1940 reprezintă un moment dificil în istoria Europei — ascensiunea nazismului; publicistica lui Iorga se va axa în acest moment în articole în care

apără cultura și civilizația europeană expusă atacurilor și distrugerilor provocate de o ideologie barbară, străină spiritului Europei. Implicit, Iorga apără statul român împotriva revizionismului maghiar, împotriva pretențiilor teritoriale ale statelor vecine cu România, împotriva dezbinării și urii dintre popoare, promovate de nazismul german. Se constată, întemeiat, că publicistica lui Iorga a fost mereu subordonată imperativelor momentului; militantismul său în slujba intereselor neamului s-a cristalizat în articole destinate abordării unor idei menite să apere și să promoveze idealurile de respectare a individualității naționale a fiecărui popor.

Perioada 1899-1918. Anul 1899 reprezintă debutul lui Iorga în publicistica românească cu o serie de articole apărute în "L'Independence Roumaine". Preocupările sale se îndreaptă spre surprinderea caracteristicilor societății românești, a trăsăturilor specifice și a elementelor definitorii ale culturii române. Atent la transformările politice, sociale și economice petrecute în Europa începutului de secol XX, percepe consecințele politicii marilor puteri pentru statele mici ale continentului, cu precădere pentru cele din Peninsula Balcanică. Statele balcanice, care au reprezentat mereu o zonă a confruntării intereselor marilor puteri, mai întâi a Imperiului roman, apoi a celui bizantin și în final a celui otoman, acum se văd din nou amenințate de ambițiile mai marilor Europei. Interesele naționale ale românilor își găsesc împlinirea aici; după părerea lui Iorga, Peninsula Balcanică constituie de fapt întregul din care România face parte în mod natural, iar Sud-estul european, la rândul său, face parte integrantă din Europa, care este un conglomerat unitar de state naționale, având în comun cultura și civilizația europeană, pe care fiecare o mărturisește.

Articolele publicate de Iorga în anii 1899-1918 îndeosebi în "Sămănătorul", "Neamul românesc", "L'Independence Roumaine" și "Epoca" au ca punct comun preocuparea pentru analizarea principalelor aspecte ale vieții politice, economice, sociale și culturale românești. În opinia sa, un popor are nevoie de un ideal spre care să se îndrepte; întrebându-se care este idealul poporului român la începutul secolului XX, răspunsul este acesta: "*Ce avem de făcut înainte de toate e purificarea, întregirea, înaintarea și mai ales răspândirea culturii noastre. Avem în România un stat pentru toți și o cultură pentru boierii și parveniții din funcții. Avem un stat național fără o cultură națională, ci cu o spoială străină, franțuzească. Avem visul de unire națională în aceeași formă politică, îl legănăm în vorbe și nu-l chemăm la noi prin fapte: hotarele mai sunt încă hotare pentru cultura noastră. Ne dorim uniți la un loc și nu ne cunoaștem nicidecum ...*"¹ Așadar, unitatea culturală trebuie să o precedă pe cea politică; cultura națională unitară este principalul temei al unității tuturor românilor într-un stat național. Mergând mai departe, Iorga atribuie culturii și esențialul rol de modelatoare a sufletelor popoarelor, de determinare a specificității fiecărui neam prin necesara raportare la culturile celorlalte nații: "*Pentru a scrie deci după cuviință lucruri de o oarecare bogăție și înălțime, e absolut de nevoie a cunoaște acea cultură a timpului. Și nu numai atâtă, dar nu poate cineva să-și dea seama de ce este sufletul poporului său dacă nu l-a putut compara cu sufletul celorlalte popoare;*

¹ N. Iorga, *O nouă epocă de cultură*, în "Sămănătorul", II, nr. 20, 18 mai 1903, p. 311. N. B. Textele sunt redată în conformitate cu regulile actuale de ortografie ale limbii române.

numai prin această cercetare comparată, individualitatea sufletească a unui popor se poate lămurii".²

Sentimentul național nu se identifică cu ideea națională, între ele existând o mare deosebire. În opinia lui Iorga, a fi naționalist înseamnă a fi un "om cu frumoase sentimente naționale"³ deci un patriot în sensul real al cuvântului, fără a se situa într-o extremă periculoasă. Acest patriotism firesc ar trebui să și-l asume și statul român, căci "în această țară, în care cel mai desăvârșit naționalism însuflețește pe toți, Statul nu-și recunoaște o menire națională și societatea nu se gândește a i se substitui în această privință [...] În această țară naționalistă până la cel din urmă locuitor al ei, o cultură nouă, neadaptată s-a clădit pe ruinele vechii noastre culturi firești, elaborată de multe generații harnice și înțeleghătoare".⁴ Ideea națională trebuie să aibă în vedere înglobarea intereselor tuturor românilor, a societății în ansamblul ei; există însă două atitudini în care "unii pleacă de la poporul însuflețit de interese de clasă, parte osebuită a națiunii, ceilalți de la popoare, de la națiuni, cu sau fără interese de clase condiționate totdeauna de singurul interes natural, permanent, veșnic, interesul național [...] unii vreau să facă luptători pentru clasa lor, iar ceilalți apărătorii nației lor".⁵ Atitudinea firească i se pare savantului cea de-a doua, întemeiată pe "cel mai puternic sentiment și însuși instinctul de viață al unui neam".⁶ Un popor se poate dezvolta și manifesta numai în cadrul națiunii, ea conferind unitatea în care un neam poate exista, respectându-i-se propria individualitate și specificitate. "E necesar să fie nații? Au fost totdeauna [...] în zadar s-au făcut atâtea încercări, mărețe sau sfinte, pentru a înlătura, pentru plăcerea ordinii politice ori a frăției fiilor lui Dumnezeu, națiunile. Regalitățile asiatice au trecut ca suvoaie sălbatice asupra neamurilor care au rămas. Împărăția civilizației disciplinate, puterea politică a schimbat ea însăși așa de puțin din viața cu caracter național a țărilor cucerite de dânsa. Și chiar când în numele lui Dumnezeu s-a proclamat o singură turmă și un singur păstor, oile nu s-au amestecat cu caprele".⁷ Și pentru ca o societate să se dezvolte firesc și armonios, mai are de îndeplinit câteva condiții, este de părere Iorga și anume: "o civilizație sănătoasă trebuie să aibă o îndoită bază: cruțarea naturii și cruțarea omului însuși. Pe lângă aceea, firește că ea trebuie să fie potrivită în elementele ei, așa încât unul să nu fie favorizat în dauna celorlalte, din tot ce face o vreme trebuind să se desfacă o impresie de unitate și una de frumusețe, iar nu tot felul de scrâșniri și de ciocniri care urătesc viața însăși. Dar lucrul de căpetenie, din punctul de vedere al dăinuirii omului pe pământ, cu scopuri mai înalte, văzute de departe, iar nu când stă să se producă ultima nenorocire, de neînlăturat, e această economie a mijloacelor și această economie a puterilor".⁸

² Idem, *Împotriva clevetitorilor. I. Ura împotriva culturii străine*, în "Sămănătorul", IV, nr. 49, 4 dec. 1905, p. 902.

³ N. Iorga, *Sentiment național și idee națională*, în "Neamul românesc", V, nr. 49, 26 apr. 1910, p. 2.

⁴ *Ibidem*.

⁵ N. Iorga, *Națiune și clasă*, în "Neamul românesc", V, nr. 77, 2 iulie 1910, p. 1218.

⁶ *Ibidem*, p. 1219.

⁷ *Ibidem*.

⁸ N. Iorga, *O civilizație de zădărnice și risipă*, în "Neamul românesc", XXXI, nr. 34, 11 martie 1936, p. 1.

Ceea ce individualizează un popor de alt popor, ceea ce-i oferă specificitate și în același timp unicitate este cultura respectivului popor. "*Când însă un popor își dă seama că viața ce bate în milioane de inimi, ce luminează în milioane de minți nu se aseamănă cu viața altor neamuri, și că e vrednică să fie păstrată pentru desăvârșirea și armonia lumii, că ea cere forme particulare pentru a fi statornicită, recunoscută și admirată, când, după multe cercetări răbdătoare și puternice avânturi, aceste forme se află și când individualitatea, neapărată, a fiecărui scriitor sau artist se desface din acest fond adânc și larg al rasei sale, conștient de însușirile ei, atunci trăiește cultura națională. Pe aceasta, oglinda firii întregului nostru popor, n-am avut-o încă pe deplin, și în întemeierea ei ar sta, pentru timpurile de astăzi, legitimarea existenței noastre, dreptul de a trăi deosebiți de state mai mari și de popoare mai multe la număr*".⁹

Idealul unității naționale reprezintă suprema aspirație a națiunii române, el ducând la înfăptuirea statului național unitar, care să-i cuprindă în hotarele sale pe românii de pretutindeni. Anii începutului de secol au fost marcați de tentativele de apropiere, în primul rând culturală, de românii aflați în granițele altor state, precum și de eforturile diplomației românești pe lângă marile puteri occidentale. N. Iorga a fost, putem spune, principalul animator al campaniei de răspândire a culturii românești printre conaționali săi din teritoriile altor state și în același timp unul dintre intelectualii deosebit de consecvenți în elaborarea unei teorii menite să informeze asupra rolului și importanței unei culturi originale în viața popoarelor. Visul constituirii unui stat unitar românesc putea fi înfăptuit doar cu sprijinul și cu acordul națiunilor puternice ale Europei. Iorga a înțeles această dependență de Occidentul european și a exprimat-o astfel: "*Noi vedem, judecăm și ne orientăm, ca orice trăiește, spre partea de unde ne vine ajutor vieții. Iar, dacă iubim cultura Apusului, e fiindcă întâi, acolo și numai acolo e cultura armonioasă, sănătoasă, binefăcătoare. Pentru că, pe urmă, de acolo am fost aruncați și noi pe aceste țărături de vifor, arșiță și primejdie. Dar nici cultura aceasta n-o voim decât ca un îndemn pentru cultura proprie ce trebuie să întemeiem noi pentru noi [...] Acestea le cere logica, istoria, timpul cel de astăzi*".¹⁰

Interesul manifestat de Iorga față de zona sud-estului european s-a concretizat și în relativ numeroasele articole despre situația popoarelor balcanice, despre relațiile României cu statele din peninsulă, precum și cele privitoare la locul și rolul acestora în Europa. Savantul vede în Peninsula Balcanică spațiul în care românii trebuie să conviețuiască cu celelalte națiuni, chiar dacă acest lucru este de multe ori dificil; este însă absolut necesară menținerea unei coerențe politice în zonă: "*O fi cum o fi Balcanul, dar înspre dânsul avem o largă graniță, în el avem o provincie scumpă, în el mii și mii de români întocmai ca și cei de aici, cu mult mai mulți aromâni; spre dânsul ne îndreaptă paginile cele mai multe și atâtea din cele mai glorioase ale trecutului nostru, interese comerciale de cel mai mare folos se pot crea în Balcani și de la dânsul ne poate veni prietenia cea mai folositoare ca și dușmănia cea mai aprigă*".¹¹

⁹ Idem, *Cultura națională și surogatele ei: cultura patriotică și cea oficială*, în "Sămănătorul", II, nr. 22, 1 iunie 1903, p. 339.

¹⁰ Idem, *O înviere a rusofilismului*, în "Sămănătorul", II, nr. 20, 18 mai 1903, p. 319.

¹¹ Idem, *Schimbări în Balcani fără noi și împotriva noastră*, în "Neamul românesc", IV, nr. 77, 10 iulie 1909, p. 1194.

Anii 1919-1933. Publicistica lui Iorga din această perioadă cuprinde articolele apărute îndeosebi în "Neamul românesc pentru popor", "Ramuri" și "Ideea europeană". Preocupările sale s-au îndreptat cu precădere spre trei mari teme de discuție dezbătute în epocă, și anume: tradiționalism sau modernitate, căile de perpetuare a națiunii române și Europa văzută ca întreg. Din nou trebuie remarcat militantismul lui Iorga, ancorarea sa puternică în realitatea frământărilor și transformărilor societății românești interbelice, precum și pertinenta, obiectivitatea și profunzimea concluziilor sale. Să le urmărim pe rând.

"Oricât s-ar încerca, fără cunoștință și fără pregătire, a se dovedi contrariul, noi suntem un popor de tradiție. Poate nici o altă nație nu-i simte așa de mult nevoia. E și meritul nostru cel mare, acela care ne-a ținut în locul unde suntem, în ciuda atâtor furtuni. Faptele noastre nu se înfățișează într-o capricioasă deșirare, ci într-o nedesfăcută și firească legătură. Partea militară din originile noastre se unește cu partea țărănească, a plugarilor lucrând solidari pentru a impune această mare, această supremă datorie. Am suferit, ca orice popor, influențe. Ele au putut momi și fermeca anumite categorii ale claselor dominante. Niciodată însă o îngenunchere exclusivă, o înstrăinare de suflet n-a putut dura. Vechile tipicuri ca și noile abstracții au reușit adesea să uimească la suprafață, ele n-au pătruns până la temelii și n-au convins generalitatea cărturarilor noștri. Au tras la albia noastră șuvițele venite din alte ploi și n-am confundat asemenea scurgeri, folositoare desigur curentului mare al apelor, cu tâșnirea din afunzimi a izvoarelor vii. [...] Dar noi suntem un popor în curs de alcătuire. Definiția noastră morală e încă în discuție. Fără dânsa nu se poate dezvolta însă o adevărată cultură. Fiindcă am vorbit de izvoare, suntem încă la captarea lor, și a ne opri la reglementarea curentului e a nu ne da seama de bogăția inspirației neglijate până acum. [...] Tradiția înseamnă un drum care nu se isprăvește niciodată, dar care nu se rupe nicăieri. Ea exclude numai rătăcirile fără folos și capriciile pe alături de fireștile dezvoltări. Ea împiedică îmbulzirile și împrâncelile mulțimilor indisciplinate, precum iarăși ea împiedică pretențiile neîndreptățite prin altceva decât prin iluzii pe care oricine are voie să și le facă, dar nu e dator nimeni să le primească".¹² Discuțiile aprinse din presa românească pe tema căii ce o avea de urmat societatea românească, a specificului culturii și necesității schimbării mentalităților l-au determinat pe marele istoric în a-și exprima punctele de vedere. Polemica din presă l-a mobilizat și motivat în expunerile sale: "Am tăgăduit eu vreodată dreptul la "noutate"? Am impus cuiva ca singură regulă de conduită literară "tradiția"? Dar numai spirite nedisciplinate în cugetarea lor au putut s-o afirme. Atâta credem, spunem și facem: manifestarea fără margini a personalității creatoare, dar cu o absolută și suverană sinceritate și într-o formă inteligibilă publicului, formă pe care a fixat-o tradiția, în care acest public a fost crescut și care, printr-o lungă operă de selecție, nu face decât păstrează elementele sănătoase ale literaturilor ce s-au succedat. Ceea ce criticăm – și dreptatea noastră o recunoaște oricine nu este, în celălalt sens, parte în proces – e simularea, artificialitatea și incoerența, trei defecte care se țin între ele atât de mult, încât măcar cele două dintâi nu se pot unul fără altul. Să-ți creezi, din bună voia d-

¹² Idem, *După "Sămănătorul"*, în "Ramuri", XX, nr. 1, 3 ian. 1926, p. 1-3.

*tale, o personalitate pretențioasă, cutezător inovatoare, pentru care în d-ta însuși n-ai elemente necesare, acesta e desigur un păcat. [...] Artificialitatea nu e arta. [...] Orice lucru voit, trudit, lipit din bucăți, fiecare cu altă origine, orice conglomerat și placaj e incoerent. [...] Astfel se ajunge la unitatea de inspirație și la unitatea de ton".*¹³ Iorga înțelege tradiția astfel: "mai bine mai târziu să fim ce putem fi noi decât mai degrabă să ne pierdem în ce nu corespunde pe deplin sufletului nostru".¹⁴ Așadar, cultura unui popor trebuie să fie în concordanță cu spiritul aceluia popor, cu posibilitățile de percepție, înțelegere și apreciere ale acestuia. "Du-te din București oriunde, până în cel mai mic centru și vei avea aceeași impresie: că te afli în mijlocul unui popor deștept și de treabă, cu care, dacă-l conduci bine – și e bucuros a se lăsa condus – poți face lucrurile cele mai mari".¹⁵ Aceste constatări sunt valabile nu numai pentru poporul român, ci pentru toate popoarele, căci există un fond general uman, "inițial, primitiv", care "s-a format din lungi influențe reciproce, căzute la urmă în chiar conștiința mulțimilor".¹⁶ Națiunea română este cea care a păstrat de-a lungul timpului drepturile și îndatoririle naturale ale unui popor civilizată, european, chiar și atunci când guvernării lor nu și-au înțeles menirea: "Într-o țară unde cei cârmuiți n-ar fi cu mult mai buni decât cârmuitorii am merge de-a dreptul la anarhie. Dar totuși legăturile neapărate ale tovarășiei omenești se țin. Legea din afară a murit; trăiește numai legea dinăuntru. Și pentru aceasta avem să mulțumim numai acestui bun popor!".¹⁷

Dorința de a munci se manifestă în țările civilizate ale Europei, ea reprezentând o datorie pentru fiecare cetățean onest; de aceea europenii îi privesc pe români cu un ochi critic: "au stat la noi, au străbătut toată țara asta mare și, după aceea, au gândit două lucruri. Ce rai împodobit cu tot ce a putut da bunătatea puterilor celor mari care ne cârmuiesc! Ce oameni deștepți și de treabă! Asta au spus-o. Dar, pe urmă: Ce păcat că oamenii aceștia nu știu ce să facă din darurile de care s-au împărtășit! Asta n-au spus-o ei, dar trebuie s-o înțelegem noi".¹⁸ Iorga se referă la ceea ce-i diferențiază pe români de occidentali în rândurile unui articol sugestiv intitulat **La muncă!**: "Pe unde am fost, un lucru m-a uimit și m-a umplut de bucurie: rodul bogat și frumos al muncii omenești. Sub ochii noștri, lumea se preface. Niciunui neam din lume nu-i ajunge cum a fost și ce-a avut. Cu trudă necontenită se străduiesc toți a face și mai mult. Parcă viața celor morți în război s-a întors asupra celor rămași în viață și le îndoiește puterile. Fierb orașele de patima înnoirilor, iar la țară fiecare caută să întrecă pe celălalt. În Spania, în Franța, în Italia, și de sus și jos, se face ogorul așa de îngrijit încât pământul pare o făină de țărână cernută prin sită. Zi de zi vezi omul aplecat asupra isprăvii lui: n-o pierde din ochi și din răputeri adaugă la ceea ce a izbutit să isprăvească. Și șesul croațesc e de la un capăt la altul o dovadă strălucită de ce poate omul. La noi, abia dacă se mai pot ține stările de înainte de

¹³ Idem, *Unitate și coerență*, în "Ramuri", XV, nr. 41, 12 nov. 1922, p. 639-640.

¹⁴ Idem, *Cultura națională și cultura de imitație*, în "Ramuri", XVI, nr. 33, 17 sept. 1922, p. 512.

¹⁵ Idem, *Datoria publicului*, în "Ramuri", XVII, nr. 1-2, 1-15 ian. 1923, p. 2.

¹⁶ Idem, *Sociologie comparată*, în "Ramuri", XV, nr. 27, 2 iulie 1922, p. 418.

¹⁷ Idem, *Legea cea dinăuntru*, în "Neamul românesc pentru popor", XII, nr. 12, 16 iunie 1925, p. 178-179.

¹⁸ Idem, *Ce ne învață alții*, în "Neamul românesc pentru popor", XVII, nr. 12, 16 iunie 1929, p. 195-196.

război. Treaba se face domol și, unde se poate amâna, se lasă pe a doua zi. Câmpii cei mai spornici rămân pentru ceasul cel de pe urmă, în pripă, pe apucatele. Alții vă pot spune, frați săteni: la dobândă! Eu aș crede că vă voiesc răul dacă la acest început de primăvară v-aș striga alta decât: la muncă!"¹⁹

Publicistica dintre 1934-1940. Este perioada ascensiunii nazismului în Europa, a profundelor transformări în direcția totalitarismului și dictaturilor.

Articolele scrise între anii 1934-1940 vor fi publicate în "Cuget clar" și în "Neamul românesc"; conferințele ținute la radio le va tipări în "Neamul românesc" și într-un volum intitulat *Sfaturi pe întunec*.

Discuția pe tema rolului culturii, cu deosebire a literaturii, în modelarea națiunii este continuată într-un articol din 1937, care reprezintă o încheiere a meditațiilor de până atunci pe această temă: "eu socot că [...] ea [opera literară, n.n.] are să întrupeze sufletul comun al unui neam, aspirațiile generale ale unei societăți, prin care numai ea poate să aibă o adevărată și puternică viață. Dar se vor găsi totdeauna suflete desrădăcinate sau temperamente abstracte care vor respinge acest principiu și se vor sprijini pe imitații, mulți la număr, care și-au închipuit și ei că în viață poate fi ceva cu viață care să fie peste viața însăși, singurul lucru pe care-l avem, pe care-l înțelegem și care ne poate îndemna, hrăni și însufleți"²⁰.

Solidaritatea națională este singura în măsură să garanteze existența statală: "Ea înseamnă întâi recunoașterea necesității unor scopuri cărora oricine trebuie să le închine credința și munca sa, gata să înfrunte orice primejdie și să primească asuprași orice suferință. Idei personale nu se încap în marginile acestui sacru decalog și considerațiile de interes nu se pot apropia. Instinctiv, toată lumea trebuie să reacționeze în același fel îndată ce se prezintă unul din punctele acestui program ieșit din dezvoltarea însăși, de lungi ani de zile, a culturii naționale [...]. Cultura e aceea care pregătește această neapărată și făcătoare de minuni situație morală"²¹. Într-un alt articol intitulat identic, Iorga continuă ideea: "Solidaritatea cea mai fericită și mai sigură de sine e, desigur, aceea care vine dintr-o religie comună, înțelegând prin aceasta și religia muncii, religia datoriei, religia sacrificiului. Ea se poate căpăta într-o măsură mai mică și de mai puțină valoare, atunci când o impunere plină de autoritate și capabilă de o disciplinare generală face ca nimeni să nu iasă din rândurile unei știri naționale totdeauna gata să înfrunte un dușman [...]. Nu cunosc însă un mai perfect mijloc de a solidariza o societate decât un ideal. Am avut unul când era vorba de unitatea neamului ca hotare. Sute de ani, peste instinctul primordial, am avut conștiința lui și i-am subordonat totul. Aceasta țintă odată ajunsă, un nou ideal trebuie neapărat să fie descoperit și avut în vedere"²².

Amenințarea păcii Europei de către Hitler îl determină pe Iorga să ia o atitudine fermă, demontând teoriile aberante lansate de ideologii germani: "Spațiul vital au să-l caute națiunile, dar la ele sensul e altul. Ele se pot întinde prin spirit în spirit, prin

¹⁹ Idem, *La muncă!*, în "Neamul românesc pentru popor", XV, nr. 8, 15 apr. 1927, p. 131-132.

²⁰ Idem, *Literatură plebiscitară*, în "Cuget clar", II, nr. 14, 23 oct. 1937, p. 212.

²¹ Idem, *Solidaritatea națională*, în "Neamul românesc", XXIX, nr. 7, 6-7 febr. 1935, p. 1.

²² *Ibidem*, în "Neamul românesc", XXX, nr. 123, 24 nov. 1936, p. 1.

activitate în activitate. Și aceasta fără a călca o graniță, fără a deschide o rană. Așa au făcut, devenind mari, vechile națiuni nobile"²³. Agresivitatea Germaniei naziste reprezintă un imens pericol pentru Europa, pentru națiunile europene, pentru existența lor politică și, mai ales, pentru civilizația europeană: "*Cât s-a luptat, de mai multe generații, pentru ideea națională ! Ea se rezuma în formula: a dezrobi pentru a educa și înălța. A fost unul din marile crezuri ale lumii. [...] Astăzi, pe alocurea, naționalism înseamnă robirea altora și distrugerea voită, consecventă a întregii lor civilizații*"²⁴. Întrebându-se dacă se pot distruge popoarele, Iorga conchide: "*După biruința principiului național, statele, cât de mici, sunt națiuni. Iar națiunile sunt o formă organică a umanității*"²⁵. Acestei atitudini barbare Europa trebuie să i se opună și, mai mult decât atât, să i se răspundă cu o nouă formulă de solidaritate capabilă să contracareze răul provocat de "distrugătorii civilizației": "*[...] această Europă, de a cărui origine, de al cărui înțeles și de a cărui îndreptățire și valoare s-a vorbit acum câțiva ani într-o conferință de oameni politici și de cugetători la Roma, este o necesitate. Ea nu se sprijină pe socotelile de astăzi și pe cele de mâine, care pot fi cu totul deosebite. Ea nu ține seama de ce crede o diplomație, adesea răsărită din nimic și căreia-i lipsește și informație și concepție, înlocuindu-se prea mult prin grabă ca și prin brutalitate. Ea nu este numai o amintire a vremii când lumea europeană avea o legătură în stare să reziste la eforturile intereselor divergente: aceea a legii creștine, a imperiului sprijinit pe dânsa, mai târziu a civilizației unitare a Renașterii, ajunsă la limpeziciunea așa de ușor de înțeles, a formulei franceze. [...] E o necesitate această Europă și din punct de vedere moral. Căci ce bine era pe vremea când, fără acțiunea învrăjbitoare a unui supranaționalism care îngustează orizontul și falsifică viziunea, un om de cultură putea să întâlnească oriunde în cuprinsul acestui continent, care era mintea lumii întregi, un alt om asemenea cu dânsul, când erau adevăruri admise contra cărora nimeni nu îndrăzne să se ridice, când se elaborase, prin multă osteneală, un crez asupra căruia jurau cu toții! Pe când astăzi ceea ce este adevăr într-un loc, e erezie în altul, și toate silințele se cheltuiesc pentru ca fiecare națiune să se închidă într-o concepție despre ea însăși, despre începuturile, meritele și drepturile ei, pe care ceilalți n-o primesc și pe care am zice că ea însăși n-ar fi mulțumită dacă, primind-o și alții, i s-ar răpi monopolul care o izolează. În această mai veche Europă [...] se ajunsese însă la o toleranță și la o colaborare care nu admitea nici o hegemonie strivitoare a unuia singur, nici asociații de trecătoare exclusivitate [...]. Aceia care cu dispreț sunt numiți astăzi: cei mici și slabi îi aveau partea lor și influența puteau să plece de la dânsii care să dea noi îndreptări, în anume domenii, tuturor*"²⁶.

În noua Europă statele mici, ca și România, vor fi tratate ca națiuni libere și independente: "*Nu, statele mici sunt datoare, de acum înainte să se gândească, nu la astfel de "pacte", care s-au dovedit trecătoare și neefective, ci la propria lor apărare și, pe lângă aceasta, la conștiința care se desface pentru dânsese din cunoașterea*

²³ Idem, *Spațiul vital*, în "Neamul românesc", XXXIII, nr. 53, 14 iunie 1939, p. 1.

²⁴ Idem, *Marea corupere a ideilor*, în "Neamul românesc", XXXIV, nr. 37, 16 martie 1940, p. 1.

²⁵ Idem, *Se pot distruge popoare?*, în "Neamul românesc", XXXIII, nr. 114, 9 sept. 1939, p. 1.

²⁶ Idem, *E cu puțință o nouă Europă?*, în "Neamul românesc", XXXII, nr. 36, 6 martie 1938, p. 1.

rosturilor lor, din convingerea că aceste rosturi sunt suficiente pentru ca să pretindă a li se menține libertatea și ceea ce se mai poate numi, în timpurile noastre, independența. [...] Dar, trebuind ca statele mici de acum înainte să asculte, în atâtea chestiuni față de pretențiile când ale unuia, când ale altuia din cei patru dominatori, ele pot spune, în lipsa unor mijloace militare și economice capabile de a li se garanta asistența și integritatea hotarelor, argumente de drept și de bun simț dintre care, dacă cele dintâi pot fi ușor respinse de oamenii obișnuiți cu acte ilegale, celelalte nu se poate să nu fie ținute în seamă."

Testamentul politic al lui N. Iorga se numește "*Ce durează*" și cuprinde gândurile sale referitoare la națiunea română și la menirea acesteia: "*Ce durează adeca ce rămâne, ce din lucrurile care se fac în momentul de față poate rămâne și ce din lucrurile foarte strălucitoare ca aparență, foarte impresionante, care se fac cu foarte mare zgomot astăzi în toate țările, fiind întovărășite aiurea în domeniul politic și militar, cu sunete de clopote, muzica de artilerie ș.a.m.d. și unii cred că este vorba de fundații durabile care vor rămâne de-a lungul anilor și poate de-a lungul secolelor, ce, din toate lucrurile acestea, pot rămâne altfel decât numai ca impresie, fiind merit fără îndoială să dispară? [...] "Am spus că și națiunea și individul sunt formațiuni misterioase, divine, care nu se pot nu numai maltrata, dar nu se pot trata, oricât de delicat ar fi degetul nostru, cu presiunea și sila. Cu atât mai puțin națiunea se omoară. Toți aceștia care cred că au isprăvit cu dânsese se înșeală; ei vor muri, națiunile vor trăi, și acela este mai cuminte care le respectă în existența lor, iar nu nebulul care crede că le poate desființa împotriva voinței secolelor și împotriva voinței puterii misterioase care hotărăște".²⁷*

Confruntat cu noile realități europene, Iorga se vede constrâns să pledeze pentru necesitatea închegării unei noi structuri europene capabile să se opună cu succes "distrugătorilor civilizației", datorită cărora Europa se vede amenințată cu întunericul. "Sfaturile pe întunec" ale lui Iorga reprezintă o chintesență a gândirii și acțiunii sale din ultimul deceniu al vieții, un deceniu frământat și zguduit de mari seisme, la capătul căruia avea să se prăbușească și el. Iorga și-a menținut consecvența în meditațiile sale asupra ideii europene așa cum el a gândit-o. Trebuie reținută profunzimea și ineditul părerilor sale în ceea ce privește Europa ca o entitate și unitate, precum și contribuția statelor mici, printre care a României în mod esențial, la o structură capabilă să se opună barbariei, acțiunii celor pe care îi putem numi "distrugătorii civilizației". Aceasta pentru că Europa nu poate fi subestimată, iar națiunile ei nu pot fi distruse; civilizația europeană va dăinui în pofida încercărilor demolatorilor de a opune dezbinarea și ura, unității și armoniei.

Ideea unității europene, dezvăluită în paginile scrise de Nicolae Iorga în presa vremii, ne apare sub aspectul unor teoretizări și formulări de principiu, în ton cu dezbaterile și proiectele intelectualilor promotori ai idealului de unificare europeană. Marele istoric și-a menținut consecvența în meditațiile sale asupra Europei pe tot parcursul activității sale științifice, văzând-o mereu ca o entitate și unitate în care statele mari și mici au rolul de a păstra și dezvolta civilizația europeană unitară.

²⁷ Idem, *Ce durează (II)*, în "Cuget clar", IV, nr. 25, 28 dec. 1939, p. 398.

INSTITUȚIILE EVREIEȘTI INTERBELICE DIN TRANSILVANIA¹

GIDÓ ATTILA

ABSTRACT. Inter-War Jewish Institutions in Transylvania. The present paper deals with Jewish institution in inter-war Transylvania, a quite complex topic when considering the structure of the Jewish society of that period. Inter-war Jewish institutions either belonged to different religious communities or the Zionist movement and they functioned as a cohesive force, up to a point transcending inner conflicts within Jewish society, as the circumstances of the epoch often compelled them to collaborate. At the same time, they brought a substantial contribution to the shaping of Jewish identity.

A scrie de-a lungul câtorva pagini despre instituțiile evreiești transilvănene cu pretenția exhaustivității este imposibil; a trata tema într-o lucrare de amploare ar fi o aventură curajoasă. Cauzele sunt multiple. Pe de-o parte, din cauza structurii societății evreiești, avem de-a face cu un sistem instituțional ramificat: fiecare confesiune și comunitățile religioase înglobate de ele dispun de instituții proprii; în același timp și numărul instituțiilor, organizațiilor sioniste este considerabil. Pe de altă parte, sunt extrem de multe "teritorii nedescoperite" în acest domeniu. Nici până în prezent nu se știe prea mult despre autoorganizarea evreilor ardeleni între cele două războaie mondiale, lipsesc cercetările adecvate, încât lucrările ce apar furnizează informații noi doar accidental.

La sfârșitul anilor 1920 și în deceniul următor s-au născut câteva opere care și azi pot fi considerate fundamentale. Am în vedere aici cartea lui Szabó Imre, *Zsidó Lexikon* (Lexiconul Evreesc) și *Zsidó Naptár* (Calendarul Evreesc) din 1935.² Dintre operele apărute după al doilea război mondial merită menționate acele monografii, care tratează istoria unor comunități evreiești ardeleni,³ precum și cartea lui Moshe Carmilly⁴ și studiile apărute în *Studia Judaica*,⁵ respectiv lucrarea lui Gaal György.⁶

¹ Traducerea din limba maghiară: Búzás Zoltán.

² Szabó Imre, *Erdély zsidói. Talmudisták, chászidok, cionisták*, Vol. I., Cluj, 1938.; *Zsidó Naptár az 5696. bibliai és az 1935-36 polgári évre* (în continuare: ZsN 1935-36) (red.: Lax A. Salvator), Cluj – Oradea, 1935; *Zsidó Lexikon* (red.: Újvári Péter), Budapest, 1929.

³ Mózes Teréz, *Várad zsidók*, Nagyvárad, 1995.; Perri Jicchák, *A marosvásárhelyi zsidóság története*, Vol. 2., Tel-Aviv, 1977.; Löwy Dániel, *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*, Kolozsvár, 1998.; Hárav Náftáli Stern, *Emlékezz Szatmárra! A szatmári zsidóság emlékkönyve*, Bné Brak, 1984.; Csirák Csaba, *Szatmári zsidó emlékek*, Szatmárnémeti, 2001.; *Istoria evreimii arădene*, [Tel Aviv], 1996.; Smaranda Vultur (coord.), *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*, Iași, 2002.

⁴ Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben 1623-1944*, Budapest, 1995.

⁵ Gheorghe I. Bodea, Jewish political Life and Press in Transylvania between the Two World Wars, in *Studia Judaica* (în continuare: SJ), 1991, p. 88-93.; Lya Benjamin, The Determinants of Jewish Identity in Inter – War Transylvania, in SJ, 1996, p. 68-77.; Maria Újvári, Új Kelet: a Source for the Study of Transylvanian Jewry, in SJ, 1996, p. 211-218.; Moshe Carmilly-Weinberger, Communal and Spiritual Resistance of the Transylvanian Jews between 1933-1944, in SJ, 2001, p. 22-43.

Gaal György tratează în linii mari istoria de după primul război mondial a evreilor din Transilvania, atingând apoi și problematica situației de sub regimul comunist. Moshe Carmilly descrie evenimentele dintre emiterea privilegiului din 1623 al lui Bethlen Gábor și deportări, astfel, referitor la tema instituțiilor dintre războaiele mondiale, lucrările pot constitui doar un punct de plecare. Situația este identică și cu cartea lui Sebestyén Mihály.⁷ Cât despre monografiile, cartea lui Löwy Dániel, pe lângă faptul că prelucrează o bibliografie considerabilă și se bazează pe interviuri, în partea despre instituțiile evreilor se folosește mai ales de "Evreii Transilvaniei" a lui Szabó și de *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (Omagiul evreilor din Cluj). Omagiul însă preia aproape cuvânt cu cuvânt fragmente de la Szabó, fără să semnaleze undeva acest fapt. Pe de altă parte și Szabó se folosește de datele furnizate de "Calendarul Evreesc" din 1935 și de "Lexiconul Evreesc".

Lucrarea de față se vrea doar o trecere în revistă și pe alocuri o completare modestă a informațiilor deja știute. Ar fi imposibilă trecerea în revistă a instituțiilor tuturor comunități evreiești, de aceea mă voi axa mai ales pe cele din Cluj-Napoca. Motivele sunt următoarele: după 1918, Clujul devine gradual centrul evreilor transilvăneni, chiar dacă cea mai mare comunitate trăiește în Oradea. Evreii din Cluj se organizează cel mai intensiv, aici este centrul mișcării sioniste și al instituțiilor, organizațiilor evreiești, care împânzesc Transilvania. Tabelul următor relevă date referitoare la numărul locuitorilor evrei din mediul urban:

Tabelul 1.

*Numărul populației izraelite din unele orașe transilvănene.*⁸

–	Evreii		Total	
	1920	1930	1920	1930
Arad	5306	7057	62490	77181
Brașov	1505	2267	40335	59232
Dej	3224	3346	12500	15110
Cluj-Napoca	10633	13062	83542	100844
Târgu-Mureș	3246	4828	30988	38517
Sighetul Marmației	11026	10526	23691	27270
Oradea	17880	14764	68081	82687
Satu Mare	8959	10693	58251	51495
Timișoara	8296	7171	82689	91580
<i>Transilvania</i>	181340	192833	5114124	5548363

Un sistem instituțional cu structură arborescentă necesită o bază socială bine dezvoltată, dar nu presupune neapărat o societate unitară. În cazul Ardealului, privind perioada interbelică, putem vorbi despre o societate evreiască a cărei unitate

⁶ Gaal György, *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba*, in *Korunk* 1991, nr. 8., p. 1029-1034.

⁷ Sebestyén Mihály, *Nyúlgát az idő ellen. Az erdélyi zsidóság történetéhez*. Tanulmányok, esszék, cikkek, Marosvásárhely, 2000.

⁸ *Magyar Kisebbség* 1922, nr. 2., p. 52-53.; *Buletinul Statistic Român* 1923, nr. 2., p. 13.; *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. 2., București, 1938, p. XLII-XLIII.

este divizată de mai mulți factori. Din cauza caracterului religiei izraelite nu există un cadru confesional unitar, comunitățile urmează diferite curente. În Transilvania comunitățile de rit ortodox sunt dominante, ele fiind urmate de neologi și status-quo. De asemenea, după 1918 apar tot mai frecvent diferențe între punctele de vedere privind problema autodefinirii și alegerii identității. (Aici putem vorbi de patru grupări: asimilaționiști, sioniști, cei ce se apropie de români și "evreimea de religie", care se împotrivesc atât sionismului, cât și asimilării.)

Organizarea societății evreiești de după primul război mondial a fost influențată de doi factori majori: apartenența confesională și autodefinirea. Desigur, între cele două există suprapuneri. Dacă analizăm componența conducerii instituțiilor înființate, observăm că evreii care urmează curentul asimilaționist participă la ținerea în funcțiune a instituțiilor organizate pe bază socială sau bisericească. Pe de altă parte, ei se delimitează clar de activitatea *Uniunii Naționale a Evreilor Transilvăneni* (UNET) și privesc în continuare formațiunile politice și organizațiile societale maghiare ca fiind reprezentanții lor. Evreii sioniști, care se autodefinesc ca minoritate națională, se delimitează de organizațiile maghiare și înființează un sistem instituțional propriu. În același timp, ei participă și la menținerea în viață a instituțiilor bisericești. Organizațiile evreiești pot fi deci împărțite în două mari grupuri: cele bisericești și cele sioniste. Pot fi întâlnite însă și cazuri când se nasc instituții în urma cooperării dintre comunitățile religioase și organizațiile sioniste.

Primul pas important pe plan politic al evreilor din Transilvania a fost înființarea UNET în 1918. UNET se naște sub coordonarea avocaților clujeni Fischer Tivadar și Weiszburg Chaim. Obiectivul principal al Uniunii, conform programului ei, este apărarea intereselor evreilor naționali. În anii următori, UNET va fi purtătorul de cuvânt al intereselor evreilor transilvăneni și principalul sprijinitor al mișcării Palestina și al sionismului. Uniunea, cuprinde și supraveghează toate acțiunile sioniste, fiind apreciată ca îndrumătoare a mișcării sioniste ardelene; fiecare instituție de acest fel ține de coordonarea sa. În același timp, UNET încearcă să fie și un fel de punct de legătură între grupurile evreilor transilvăneni, având în vedere faptul că atât între membrii *Biroului Central al Izraeliților Ortodocși din Transilvania* (BCIOT), înființat în 1920, cât și între membrii *Biroului Izraelit din Transilvania-Banat* (BITB) se găsesc mulți sioniști. BCIOT și BITB sunt organizații de reprezentare a intereselor născute pe bază bisericească, care încearcă să umple golul apărut în urma rupturii de organizațiile asemănătoare din Ungaria în anul 1918. BCIOT înglobează comunitățile de cult ortodox, BITB le cuprinde pe cele neologale și statu-quo, indiferent dacă respectiva comunitate este condusă de sioniști sau de asimilaționiști. De aceea, punctele de vedere dintre cele două organizații confesionale sunt atât de divergente. Pentru rezolvarea chestiunilor controversate, dar mai ales pentru o eficientă reprezentare a intereselor evreilor, Fischer Tivadar, președintele UNET, propune în 1923 înființarea unui *Consiliu Reprezentativ Central*, în care ar fi reprezentate în egală măsură atât UNET cât și BCIOT, respectiv BITB.⁹ Planul lui Fischer nu se realizează în această formă, dar evenimentele ivite peste un an vor constrânge conducătorii organizațiilor

⁹ *Új Kelet* (în continuare: ÚK) 19. iun. 1923, nr. 96.

amintite să reia discuțiile pe această temă. Legea cetățeniei române din februarie 1924 dezavantajează populația evreiască, o parte fiind chiar amenințată de expulzarea din țară. De aceea, pe 30 aprilie se întrunesc la Cluj Ullmann Salamon (președintele BCIOT), Eisler Mátyás (președintele executiv BITB) și Fischer Tivadar, precum și trimișii comunităților de cult transilvănene și bănățene, reprezentanții grupurilor sioniste, pentru a găsi împreună o metodă pentru apărarea eficientă a intereselor evreilor.¹⁰ Ca rezultat al ședinței, ia naștere *Biroul Central pentru Apărarea Drepturilor* sub conducerea lui Klein Miksa.¹¹ Biroul a funcționat până la începutul celui de-al doilea război mondial cu întreruperi mai mici sau mai mari.

Pe lângă UNET, apare cerința pentru înființarea unei organizații desfășurând o activitate exclusiv politică. Aceasta implicându-se în viața politică română, ar putea apăra mai eficient drepturile evreilor transilvăneni. Ca urmare, sioniștii ardeleni înființează în 1930/31 *Partidul Evreilor* cu sediul în Cluj.¹² La conducere este ales Fischer József, care este și președintele UNET. Tot în acest an, Biroul Central al UNET este mutat la Timișoara. După apariția Partidului Evreilor, rolul UNET se reformulează. De acum, Uniunea se va axa mai ales pe activități culturale și sociale, contribuind într-o măsură importantă la diseminarea ideilor sioniste, definind ca obiectiv principal înlesnirea emigrării în Palestina.

Instituțiile evreiești din Transilvania, datorită culturii și limbii maghiare a populației evreiești, își prezervă independența până la sfârșit (limba maternă a 70-80% dintre evreii ardeleni în perioada interbelică este maghiară). Astfel se poate explica faptul că *Uniunea Evreilor Români* (UER) își poate deschide prima sucursală din Transilvania doar după îndelungate demersuri, în septembrie 1925.¹³ BITB poate fi înglobat în organizări pe plan național doar în 1936. Tot în acest an, pe 16 februarie, se pun bazele *Federației Comunităților Unitare de Rit Occidental*¹⁴ cu centrul în București, la care aderă și BITB, menținându-și cadrul organizațional și autonomia. Cu realipirea Transilvaniei de nord la Ungaria, BITB și BCIOT se contopesc în organizațiile ungurești de același tip.

Înainte de 1918, evreii ardeleni s-au organizat mai ales pe bază religioasă, comunitățile de cult erau acelea care țineau în funcțiune instituțiile. Această situație se modifică oarecum după primul război mondial, cu apariția uniunilor politice și moderne sioniste. Numărul și dimensiunea instituțiilor din cadrul comunităților au fost determinate de puterea și starea materială a respectivei comunități. Ceea ce, de obicei, există și la cele mai mici comunități este instituția *Chevra Kadisha* (Confrerie Sacră); în schimb, școli elementare și alte instituții pot fi susținute de comunități mai mari. Independent de faptul că e vorba despre o comunitate ortodoxă, neologă sau de alt rit, tipurile de instituții sunt asemănătoare, nu există multe diferențe.

¹⁰ ÚK 1 mai 1924, nr. 98.

¹¹ ÚK 3 mai 1924, nr. 99.

¹² *Neue Zeit – Új Kor* (în continuare: NZ) 4 mai. 1930, nr. 9.; *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (în continuare: Emlékkönyv) (red.: Moshe Carmilly-Weinberger), Ed. 2., New York, 1988, p. 135.; Bodea, op. cit., p. 89.

¹³ *Szervezeti jelentés az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség VI. konferenciájára az 5685/6 konferenciális évről (1924-1925)*, Târgu Mureș – Marosvásárhely, 5686-1925, p. 12.

¹⁴ ÚK 23 febr. 1936, nr. 45.

În ceea ce privește instituțiile confesionale, acestea se ocupă mai ales de acte caritative, îngrijirea bolnavilor, educație și, în general, pentru susținerea lor, fiecare confesiune dispune de instituții proprii. Majoritatea lor au în spate o vechime considerabilă și și-au început activitatea deja cu mult înaintea anului 1918. Aici pot fi amintite Confreriile Sacre, asociațiile de femei și școlile elementare. La început, Confreriile Sacre se ocupă de probleme personale, cetățenești (nunți, divorțuri, ritualurile de circumcizie, înmormântări), apoi cu începutul secolului XX pun accentul tot mai mult pe rezolvarea problemelor sociale și religioase. Astfel, și Chevra Kadisha devine un fel de cadru în sânul căruia mai multe organizații își desfășoară activitatea: azile de bătrâni, organizații pentru sprijinirea văduvelor, îngrijirea orfanilor, casa de tranzit a călătorilor, organizație de sprijin sufletesc etc.

Pentru timp îndelungat, Confreriile Sacre sunt ținute în funcțiune în comun de comunitățile de cult. Astfel va funcționa de exemplu Confreria din Cluj, fondată la mijlocul secolului XIX, până în 1921. După aceea comunitatea neologă înființează o Chevra separată.¹⁵ Aceeași situație o întâlnim la Târgu-Mureș, unde în 1923 comunitatea ortodoxă înființează o Chevra Kadisha de sine stătătoare.¹⁶

Asociațiile de femei au, de asemenea, un trecut îndelungat. Asociația Feminină Izraelită din Oradea s-a născut în 1860,¹⁷ cea neologă din Cluj în 1895.¹⁸ Asociația feminină statu-quo din Târgu-Mureș își începe activitatea în a doua jumătate a secolului XIX. Competența lor este restrânsă la acte caritative, activități culturale și colecte caritative. De obicei acestea conlucrează strâns cu Confreriile Sacre și ajută în mare măsură la funcționarea instituțiilor lor. Chevra Kadisha au desfășurat felurite acțiuni de ajutorare împreună cu asociațiile de femei (acțiunea haine de iarnă, acțiunea de ajutor de Pesah).

Asociațiile de femei, în același timp, țin în funcțiune grădinițe, se îngrijesc de educația religioasă și morală a fetelor din comunitatea lor. Trebuie să facem o distincție între asociațiile feminine ortodoxe, neologe și statu-quo în privința relației lor cu comunitățile. În timp ce asociațiile congresiste și statu-quo se organizează în cadrul comunităților, cele ortodoxe, în majoritatea cazurilor, nu aparțin în mod oficial de ele. După percepția ortodoxă, rezolvarea chestiunilor societale este de competența bărbaților. În ciuda acestui fapt, asociațiile feminine ortodoxe se bucură de sprijinul propriilor comunități. Această percepție mai conservatoare explică faptul că asociațiile feminine ortodoxe au apărut mai târziu ca cele neologe și statu-quo. Asociația feminină din Târgu-Mureș, de exemplu, apare numai în 1934.¹⁹

Ca o "pereche" a asociațiilor feminine, care funcționau în cadrul comunităților, după primul război mondial, în urma câștigului de teren al sionismului, apar organizațiile

¹⁵ *Keleti Újság* (în continuare: KÚ) 13 dec. 1921, nr. 274.

¹⁶ Perri, op. cit., p. 79.

¹⁷ ZsN 1935-36, p. 68.

¹⁸ *Ibidem*, p. 53.

¹⁹ Perri, op. cit., p. 80.

moderne ale femeilor. Acestea funcționează în cadrul așa – numitului WIZO (*Women`s International Zionist Organization*). Organizația mondială a femeilor evreice sioniste își înființează sucursala centrală din Transilvania în 1927, la Cluj.²⁰ În 1939 are deja grupuri locale în 55 de localități.²¹ Rolul WIZO este cu totul altul decât cel al asociațiilor de femei, principalul obiectiv fiind diseminarea ideii naționale evreiești, slujirea sionismului. O publicație sionistă apărută în 1931 definește astfel rolul organizației: "Instituțiile susținute de femeile din Palestina sprijină femeile evreice care trăiesc în *galut*."²² Totalitatea femeilor evreice care participă la construirea Palestinei sunt incluse într-un cadru de organizația mondială WIZO. Celălalt obiectiv foarte important al WIZO este diseminarea în galut a culturii evreiești și ca, în cadrul casei părintești, să educe o generație evreiască conștientă de sine, cu o ținută morală puternică și nouă pentru înnoirea Palestinei și a poporului evreu. O misiune importantă îi așteaptă pe membrii WIZO și în privința readoptării renăscutei limbi ebraice ca limba maternă a poporului evreu."²³

În viața societății evreiești, un rol important îl au și instituțiile profesionale de învățământ. Deja, înainte de 1918, toate confesiunile evreiești dispuneau de școli elementare și *talmud-torah*,²⁴ dar licee apar doar după 1919. La Cluj prima dată ortodoxii înființează școală elementară în 1875, în 1908 deschizând o secție și pentru fete.²⁵ Secția pentru fete a funcționat o perioadă ca școală particulară cu drept public. Numărul elevilor a crescut pe parcursul anilor. Astfel, în timp ce la început școala funcționa cu doi învățători și 40 de elevi, în preajma primului război mondial numărul celor înscriși a depășit 300, iar în 1938, cei 600 de copii erau educați de un corp didactic compus din opt persoane.²⁶ Școala elementară neologă a fost înființată în 1904.²⁷

Înainte școlilor comunităților religioase existau deja școli private cu drept public, care sunt înlocuite treptat de instituțiile de învățământ ale comunităților. Acest lucru se întâmplă și în cazul comunității neologe din Oradea, care în 1903 preia școala privată de aproape 50 de ani a lui Auspitz Adolf, care își continuă activitatea ca școală cu drept public.²⁸

Legea învățământului public din 1925 prevede înființarea claselor V-VII, în școlile elementare, cel târziu până în 1929. Din această cauză, își extinde la 7

²⁰ Szabó, op. cit., p. 174.

²¹ *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztinahivatal, WIZO Föderáció, Keren Kajemeth Lejzrael, Keren Hajeszod jelentése 5697-5698-5699. évi működéséről*, Timișoara, 1939, p. 126.

²² *Galut* = Diaspora

²³ *Cionista ABC. Kérdések és feleletek*, Cluj – Kolozsvár, 5691-1931, p. 19-20.

²⁴ *Talmud-torah*. – Instituție bisericească care ocupă de educarea religioasă a copiilor.

²⁵ Szabó, op. cit., p. 139.

²⁶ Löwy, op. cit., p. 33.; Shlomo Yitzhaki, *Jewish Schools in Transylvania Between the Two World Wars*, Tel Aviv, 2001, p. VIII.

²⁷ Löwy, op. cit., p. 33.

²⁸ ZsN 1935-36, p. 64.

clase comunitatea stau-quo școala fondată în 1880 din Târgu-Mureș²⁹ și ortodocșii școala din Cluj.³⁰

În perioada analizată, evreii transilvăneni au avut între 30-35 de școli elementare. Limba de predare până la începutul anilor 1920 era în general maghiara, apoi, treptat, sub presiune statală, au trecut la limba română și ebraică.

Tabelul 2.

*Școlile elementare evreiești din Transilvania.*³¹

–	Ortodoxă	Neologă	Statu-quo	Sefardă	Comună	De asociere	Total
Numărul comunităților ardeline	85	23	6	1	–	–	115
Numărul școlilor	22	8	2	1	1	1	35
Școli pe lângă care funcționează și talmud-torah*	14	–	1	1	1	–	17

* Cifră parțială. Din cele 35 de școli sunt conținute doar datele a 29 școli elementare.

Instruirea liceală evreiască a început în 1919 cu deschiderea liceului evreiesc din Timișoara. În anul următor apar și alte licee: în Cluj, *Asociația Națională a Școlilor Evreiești Tarbut* (ANȘET) înființată pe 7 sept. 1920³² pornește câte un gimnaziu pentru fete și băieți, iar în octombrie se deschide la Oradea liceul evreiesc.³³

În liceul de fete și de băieți din Cluj, în primii ani au învățat 600-650 de copii, însă de la începutul anului școlar 1923/24 scade treptat numărul înscrișilor. Aceasta se datorează faptului, că de la 1923 a fost abolit dreptul lor de publicitate.

Tabelul 3.

*Numărul elevilor înscriși în liceele Tarbut din Cluj.*³⁴

–	1920/21	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1940/41
Liceul de băieți	?	334	382	372	279	172	167	342
Liceul de fete	?	265	299	288	211	120	109	302

Liceul evreiesc din Timișoara avea între 600-700 de elevi, care au studiat în 16-20 clase: 8 clase pentru băieți, 4 pentru fete și 8 clase comerciale.³⁵

²⁹ Eisler Mátyás, *Jelentés az Erdély-Bánátí Országos Izraelita Iroda működéséről. A Szövetségnek 1925. évi június hó 29-én Marosvásárhelyt tartott nagygyűlése számára* (în continuare: *Jelentés az EBOII működéséről*, nr. 2.), nr. 2., Cluj – Kolozsvár, 1925, p. 11.

³⁰ *Emlékkönyv...* p. 42.

³¹ *Jelentés az EBOII működéséről*, nr. 2., p. 9-10.

³² ÚK 8 sept. 1920, nr. 52.

³³ ÚK 7 oct. 1920, nr. 72.

³⁴ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj, *Fondul Liceului Evreiesc "Tarbut" – Cluj*, nr. 1-14.

³⁵ Yitzhaki, op. cit., p. VII.

Fondarea gimnaziilor nu se poate lega de diferite confesiuni. Comunitățile și UNET conlucrează, astfel apar liceele clujene și timișorene. Numai despre cel din Oradea putem afirma că este îndeosebi realizarea comunității neologe. Desigur, nici gimnaziile, nici școlile elementare nu au capacitatea de a asigura un loc tuturor elevilor evrei, astfel încât mulți își continuă studiile în instituțiile de învățământ ale statului. Nici funcționarea liceelor nu este lipsită de impedimente, continuu trebuie să se lupte pentru menținerea dreptului de publicitate. În aprilie 1923, ministrul învățământului ordonă liceelor evreiești prin decret să treacă la limbă de predare evreiască sau română, iar maghiara să fie utilizată doar ca limbă auxiliară.³⁶ Școlile însă nu se pot conforma, deoarece nici majoritatea cadrelor didactice, nici elevii nu vorbesc altă limbă în afară de maghiară. Aceasta este cauza pentru care ministrul cultelor, în același an, în iunie, abolește dreptul de publicitate al tuturor gimnaziilor evreiești începând cu 1 septembrie.³⁷ În luna următoare, printr-un nou decret, ministrul învățământului, Angheliescu, redă acest drept,³⁸ însă gimnaziile de fete și băieți din Cluj funcționează fără acest drept până în 1927, cu excepția unei scurte perioade. În 1927, ministrul învățământului le desființează definitiv. Funcționează totuși mai departe liceul orădean și timișorean.

Situația liceelor rămâne neschimbată până în 1940. Prin realipirea Transilvaniei de Nord la Ungaria apare șansa redeschiderii sau înființării instituțiilor de învățământ din Cluj și din alte orașe.³⁹ În toamna anului 1940 se înființează *Curatoriul Liceelor Evreiești din Cluj*,⁴⁰ care îl însărcinează pe Antal Márk, fostul președinte al ANȘET, cu conducerea școlilor repornite. Cele două gimnazii se deschid pe 10 noiembrie 1940 și funcționează până în aprilie 1944.⁴¹ Cauza reînchiderii lor presupun că nu necesită explicații. Nici celelalte gimnazii evreiești nu supraviețuiesc anului 1944.

În toamna anului 1932 apare organizația de ajutorare a studenților evrei din Transilvania cu ajutorul organizațiilor de cultură evreiești. Fondatorul organizației este Kertész Jenő, care este și conducătorul *Asociației de Îngrijire a Orfanilor Evrei din Transilvania* (AIO). Ambele instituții se poziționează aproape de UNET, pe linia națională evreiască. Organizația de ajutorare a studenților evrei desfășoară o intensă activitate socială și culturală, îi ajută pe studenții care nu pot face rost din propriile puteri de mijloacele materiale necesare pentru înscriere, examene și întreținere.⁴² Înaintea acestei organizații a existat o organizație asemănătoare, care s-a născut în 1923 la inițiativa BITB și i-a ajutat pe studenții evrei de origine transilvăneană care învățau în străinătate.⁴³

³⁶ ÚK 5 apr. 1923, nr. 38.

³⁷ ÚK 5 iul. 23, nr. 110.

³⁸ ÚK 28 iul. 1923, nr. 130.

³⁹ Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary (1848-1948)*, New York, 5724-1964, p. 288.

⁴⁰ Emlékkönyv... p. 115.

⁴¹ Ibidem, 116.

⁴² Szabó, op. cit., p. 168.

⁴³ Eisler Mátyás, *Jelentés az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda működéséről. A Szövetségnek 1924. november 17-én, Aradon tartott nagygyűlése számára* (în continuare: *Jelentés az EBOII működéséről*, nr. 1.), nr. 1., Cluj – Kolozsvár, 1925, p. 21.

Instituțiile organizate pe bază sionistă fac parte din UNET și, pe deasupra, sunt și membrii organizației mondiale sioniste. Întâlnim între ele de la partide politice, până la diverse organizații sportive și de tineret, grupuri culturale, profesionale și instituții cu caracter social.

AIO a funcționat ca instituția socială a UNET. A fost înființată la Cluj la începutul anilor 1920, mai ales pentru sprijinirea orfanilor și văduvelor de război. Tot aici s-a deschis primul cămin de ucenici al asociației pe 4 oct. 1925.⁴⁴ În scurt timp se înființează și alte cămine la Oradea, Satu Mare și Sighetul Marmăției. Obiectivul lor este direcționarea tineretului evreu spre profesii productive, înlesnind astfel restratificarea societății evreiești. La început aceste stabilimente se ocupă doar cu orfani de război, mai târziu, însă, oricine poate să pătrundă aici. Profesiile ce se puteau învăța erau felurite: cioplitor în piatră, zidar, fierar etc.⁴⁵

AIO, ca și celelalte organizații naționale, își înființează sucursale și în localitățile din provincie pentru a-și mări veniturile din cotizațiile membrilor și pentru a-și populariza cursurile industriale în rândul tineretului evreu. În 1926, AIO avea 32 de filiale,⁴⁶ printre altele și în localitățile din Secuime unde, de altfel, numărul evreilor era foarte mic (Sovata, Praid, Odorheiu-Secuiesc). AIO a fost o instituție sionistă, însă, în mod interesant, printre membrii care îl sprijineau se aflau și ziaristul clujean Gombos Benő⁴⁷ și politicianul Hegedűs Nándor⁴⁸, care făceau parte din grupul asimilaționist. Explicația ar putea fi faptul, că instituția era sprijinită și de comunitățile religioase, iar prin intermediul lor puteau intra în legătură cu AIO și evreeii nesioniști. La majoritatea evreilor asimilați supraviețuiește un fel de dublă legătură pe care o trăiesc ca izraeliți cu identitate maghiară, nerenunțând însă la religia lor. Prin intermediul acesteia rămân în legătură cu cealaltă parte a evreilor.

Deja înaintea căminelor de ucenici au apărut instituții care doreau să faciliteze restructurarea societății evreiești. În mai multe părți ale Transilvaniei s-au înființat "colonii" agricole, așa numite "colonii de instruire a *halușilor*."⁴⁹ În Cluj ANȘET a deschis ateliere unde școlarii învățau profesiile de tâmplar, pantofar și legător de cărți.⁵⁰

Activitățile culturale constituiau o parte importantă a muncii UNET. Din anii 1920 se înființează comisii culturale sioniste în localitățile mai mari care, pe lângă spectacolele artistice, organizau diferite seminarii (printre altele și cursuri de limba ebraică). Sub egida Uniunii apar diverse publicații care devin principalele instrumente ale diseminării ideilor naționale. Cea mai importantă a fost *Új Kelet*

⁴⁴ KÚ 15 oct. 1925, nr. 234.

⁴⁵ *Tíz év a zsidóság átrétegződésének szolgálatában*, Cluj, 1936, p. 8.

⁴⁶ *Árvák Könyve. Az Erdélyi Zsidó Árvagondozó Évkönyve 1927-5687* (red. Schwartz Miksa), Cluj, 1927, p. 11.

⁴⁷ *Árvák Könyve. Az Erdélyi Zsidó Árvagondozó Évkönyve 1925-5685* (red. Schwartz Miksa), Cluj, 1925, p. 18.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 129.

⁴⁹ De exemplu, în anii 30, organizațiile sioniste din Arad au întreținut mai multe astfel de stabilimente. Organizația Doar Habonim și Mizrahi au înființat colonii agricole comune la Hațeg și Podgoriile Aradului, iar secția arădeană a mișcării Gordoniană a ținut în funcțiune o grădinarie în vecinătatea cetății din Arad. Vezi: Istoria evreilor arădene, p. 75.

⁵⁰ ÚK 28 mart. 1923, nr. 33.

din Cluj, fondată în 1918. Merită menționată și *Neue Zeit – Új Kor* care a apărut din 1920 la Timișoara. Se revitalizează și editarea cărților, editurile apar una după alta la Cluj (Pharos, Kadima, Noar, Fraternitas), la Oradea (Renaissance), la Timișoara (Cionista Könyvtár) și la Lugoj (Kiryat Sefer).⁵¹

Începând cu 1920 apar și cluburile sportive evreiești. În acest an scriitorul Giszkalay János, medicul Knöpfler Bernát și avocatul Chaim Weisburg înființează clubul sportiv *Haggibbor*.⁵² Prima care este pusă în funcțiune este secția de fotbal, apoi începând cu anii 1930, încep să se dezvolte și cele de tenis, scrimă, tenis de masă, box, înot și polo. Și în celelalte orașe mari își încep activitatea cluburi sportive asemănătoare: *Bar-Kochba* în Satu Mare, *Sámson* în Sighetul Marmăției, *Hakoach* în Arad, *Kadima* în Timișoara, *Makkabea* la Oradea și *Ivria* în Brașov. În decembrie 1921, cluburile sportive aderă la *Makkabi*, organizația sportivă mondială a evreilor, înființând o sucursală ardeleană a ei.⁵³

Dintre instituțiile sanitare evreiești, de o importanță deosebită este spitalul evreiesc clujean, dar trebuie să menționăm și spitalul orădean, care și-a început activitatea deja în secolul al XIX-lea. Instituția, în perioada interbelică, avea secții de chirurgie, ginecologie, maternitate și boli interne; din păcate, avea și serioase probleme materiale. Funcționarea ei a fost asigurată de comunitățile religioase și de ajutoarele bănești acordate de *Teala Kórháztámogató Egyesület* înființată în 1931.⁵⁴

Începuturile înființării spitalului evreiesc clujean datează din 1921. Pe 17 iulie comunitățile de cult și organizațiile sioniste clujene înființează *Asociația Națională de Sprijinire a Spitalului Evreiesc* (ANSSE), numindu-l ca președinte pe profesorul Wertheimer Miksa.⁵⁵ Sarcina asociației ar fi fost adunarea banilor pentru construirea și apoi ținerea în funcțiune a spitalului, însă în condițiile economice de atunci acest lucru nu a fost posibil. După câțiva ani de stagnare, s-au făcut rost de fonduri pentru a deschide instituția. În 1927, la sfatul rabinului ortodox clujean, Glasner Akiba, antreprenorul Sebestyén Dávid donează spitalului un teren viran.⁵⁶ Tot atunci se reînființează și ANSSE sub coordonarea avocatului Sebestyén József, fiul lui Sebestyén Dávid. Datorită donațiilor din 1928 se reușește deschiderea secției de urgență a spitalului; în anul următor vor dispune de clădirea planificată de Devecseri Emil în care va funcționa maternitatea și ginecologia. În 1931 spitalul se îmbogățește cu o altă clădire și secții noi.⁵⁷

Spitalul evreiesc a devenit unul din cele mai dotate instituții sanitare din țară, doctorii de aci fiind recunoscuți pe plan profesional. Aici a lucrat dermatologul de renume european dr. Goldberger Ede, medicul internist dr. Fenichel Mór, chirurgul

⁵¹ Carmilly-Weinberger, op. cit., p. 278.

⁵² Löwy, op. cit., p. 37.

⁵³ ÚK 6 dec. 1921, nr. 268.

⁵⁴ ZsN 1935-36, p. 67.

⁵⁵ ÚK 19 iul. 1921, nr. 155.

⁵⁶ Szabó, op. cit., p. 161.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 162-163.

dr. Marcell Haas, asistentul universității din Breslau, docentul clinicii române de chirurgie dr. Roth Marcell etc.⁵⁸ În spital, în afară de evrei au fost îngrijiți și creștini. Numărul aceluia care erau tratați pe gratis era foarte mare. Lângă spital și-a desfășurat activitatea și *Uniunea Doctorilor Paul Erlich* (înființată în 1930),⁵⁹ care în perioada interbelică a fost una din cele mai renumite grupări profesionale. Între activitățile ei se numărau organizarea prelegerilor științifice și apărarea intereselor doctorilor.

Banca de Credit Mărunt, înființată în 1925/6,⁶⁰ s-a vrut o instituție de într-ajutorare. Înființarea sa a fost posibilă datorită împrumutului de 1 milion de lei acordat de organizația evreiască americană de ajutor *Joint*. Instituția apăra mai ales micii întreprinzători clujeni împotriva marelui capital. Banca a funcționat cu cel mai mare avânt în anii de după 1934.⁶¹ Mai târziu au apărut instituții asemănătoare și în alte orașe ardelenne (de exemplu în 1930 la Timișoara).⁶²

În 1936 s-a născut *Asociația Filarmonică Goldberg*⁶³ ca subdiviziune culturală a comunității neologe clujene. În fondarea ei a jucat un rol important compozitorul Boskovits Sándor. În urma efortului depus de acesta, AFG a devenit una din cele mai bune formații din Transilvania. Deși membrii erau mai ales doctori, ingineri și profesori, concertele simfonice se bucurau de mare popularitate atât între simpli spectatori, cât și între cei care se pricepeau. Președintele asociației a fost Adler Zsigmond, iar președintele de onoare Fischer József.⁶⁴

Cadrele instituționale ale artei dramatice evreiești au apărut foarte târziu. Explicația o găsim în faptul că actorii evrei jucau în teatrele maghiare. De origine evreiască este de exemplu Janovics Jenő, care în 1905 este ales directorul Teatrului Național din Cluj, apoi în 1923 directorul Teatrului Maghiar.⁶⁵ Prin activitatea sa a contribuit într-o mare măsură la revitalizarea artei dramatice transilvănene.

Apar încercări pentru realizarea unei trupe teatrale evreiești, dar acestea, în general, nu duc la rezultate. Arta dramatică în perioada interbelică a fost reprezentată de trupa *Habima*, care a ținut spectacole timp de mai multe luni în orașele mai mari din Transilvania.

În septembrie 1940, conformându-se legilor referitoare la evrei, teatrele maghiare îi concendiază pe actorii evrei. Aceștia, rămânând fără slujbă, sunt constrânși să urmeze exemplul colegilor lor berlinezi și a celor din Budapesta, fondând și la Cluj teatrul evreiesc *Concordia*. Acesta își începe activitatea la începutul anului 1941 în sala de teatru a *Építőmunkás Otthon*. La conducerea teatrului a ajuns Forgács

⁵⁸ Löwy, op. cit., p. 35.

⁵⁹ Szabó, op. cit., p. 166.

⁶⁰ ÚK 14 mar. 1925, nr. 61.; 24 mar. 1925, nr. 69.; 24 dec. 1925, nr. 294.; 9 iun. 1926, nr. 122.

⁶¹ Szabó, op. cit., p. 175.

⁶² NZ 4 apr. 1930, nr. 7.

⁶³ *Hitközségi Értesítő* 1936, p. 2-3.

⁶⁴ Szabó, op. cit., p. 169.

⁶⁵ Emlékkönyv..., p. 253.

Sándor, apoi Fekete Mihály.⁶⁶ Teatrul a fost închis în mai 1944, iar majoritatea actorilor au fost deportați.

În urma celui de al doilea Dictat de la Viena, Transilvania de Nord a fost realipită Ungariei. Pe 13 septembrie 1940 ocupația teritoriilor realipite s-a încheiat, și au intrat în practică măsurile antisemite care erau în vigoare în Ungaria. Publicațiile, uniunile și organizațiile au fost scoase în afara legii. Avântul reînțeleperii de după război a fost obstrucționat de preluarea puterii de comuniști.

Instituțiile evreiești interbelice au funcționat ca o putere organizatorică a societății evreiești, înălțându-se peste conflictele interioare. Pot fi privite, de altfel, și ca niște catalizatoare ale formării identitare, datorită cărora s-a putut conștientiza în comunitățile evreiești apartenența la o religie și o etnie. În cazul instituțiilor confesionale, trebuie avut în vedere faptul că acestea au cuprins întreaga comunitate evreiască din Transilvania și de aceea munca lor a putut fi mult mai eficientă ca al organizațiilor sioniste/moderne, care au avut doar câțiva ani vechime. Instituțiile, organizațiile moderne erau constituite altfel și se adresau în mod diferit evreilor, desigur fără a se delimita de comunități. De aceea, de la început era clar că este indispensabilă conlucrarea acestor două sisteme instituționale, funcționând complementar. Acest tip de "conviețuire" a putut însă în rare cazuri elimina prăpastiile care, de exemplu, existau între asimilanți și sioniști.

⁶⁶ Carmilly-Weinberger, op. cit., p. 254.

«COLONIȘTII MAGHIARI» DIN PĂRȚILE VESTICE ALE TRANSILVANIEI LA SOCIETATEA NAȚIUNILOR

ADRIAN IVAN

ABSTRACT. *The Hungarian Colonists from West Transylvania at the Society of Nations.* The present paper deals with the Hungarian colonists settled in Transylvania between 1885+1918, who received land from the Hungarian state and were expropriated by the Romanian state after Transylvania had become part of Romania. They immediately protested against this measure, initiating a press campaign and approaching some Romanian officials. As they received no positive answer to their requests, they filed a petition to the Society of Nations and their demands became a topic of debate in the sessions of this international body. Following the negotiations with the Romanian delegation, they eventually settled the case in favor of the Romanian state, who undertook to financially compensate the Hungarians for the loss of their land.

Exproprierea agrară din România (1919-1930), în ciuda caracterului lor general, obligatoriu pe întreg teritoriul României, au generat conflicte atât cu elitele politice și economice maghiare din Transilvania, cât și cu alte categorii de populație minoritară. Unul din cazurile cele mai discutate atât în interiorul României Mari, cât și la Societatea Națiunilor a fost cel al coloniștilor maghiari.

Coloniștii erau persoane de origine maghiară, beneficiari ai politicilor de împroprietărire ale statului maghiar în Banat și Transilvania (1885-1918). La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, statul maghiar, în plină expansiune națională, a încurajat stabilirea în Transilvania și Banat a unor coloniști maghiari pentru a reduce discrepanța numerică între români și maghiari. Coloniștii, în număr de peste 20 000 de persoane, au primit fiecare circa 50 de iugăre de teren¹. Plata acestui teren urma să fie acoperită în termen de 50 de ani, coloniștii beneficiind de sprijinul unor bănci maghiare, a căror capital era alimentat substanțial de statul maghiar. La sfârșitul Primului Război Mondial, guvernul maghiar le-a anulat datoriile și i-a pus în posesie deplină asupra terenurilor pe care le primiseră în 1885². Statul român, succesor al celui maghiar, a refuzat să recunoască măsura acestuia. Prin Legea agrară pentru Transilvania, din 30 iulie 1919, statul român a expropriat pământurile coloniștilor până la limita lotului de care beneficiau și alte categorii de împroprietăriți din provincie³.

¹ *Răspuns domnului deputat Leonte Moldovanu*, în *Glasul Minorităților*, anul I, nr. 6, 1923, p. 3-4.

² *Ibidem*, p. 4; Nicolae Dașcovici, *Coloniștii unguri la Societatea Națiunilor*, în *Societatea de mâine*, nr. 39, 1925, p. 672-673.

³ *Legea pentru reformă agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș din 30 iulie 1921*, în Constantin Hamangiu, *Codul General al României*, vol. IX-X, legi uzuale 1919-1922, București, 1922, p. 736.

Conform legii, coloniștii beneficiau fiecare de circa 16 iugăre, loturi de colonizare (9,5 ha)⁴. Statul român a justificat atitudinea sa prin necesitatea ștergerii consecințelor de maghiarizare forțată, în timp ce minoritatea maghiară considera că scopul statului maghiar a fost acela de a contribui la dezvoltarea unei agriculturi intensive și de a șterge consecințele stăpânirii turcești în Banat, care a diminuat drastic populația maghiară⁵. Mai mult, reprezentanții minorității maghiare arătau într-un articol din 1923, publicat în «*Glasul minorităților*» că politica maghiară de colonizări nu a fost singulară la sfârșitul secolului al XIX-lea, ea fiind practică de Prusia, de Rusia în Basarabia și chiar de România în Dobrogea. În același articol se arăta că statul maghiar a înființat 25 de comune-colonii ungurești, cu o populație totală de 24 000 de locuitori⁶.

Fără a pomeni de politica de maghiarizare, Elemér Jakabffy, István Sulyok și Iosif Willer, autorii articolului, subliniau faptul că politica de colonizări a statului maghiar a fost însoțită și de arendarea imobilelor statului comunelor românești din Banat pentru intensificarea activității economice a zonei. Autorii ne oferă și câteva exemple de comune românești care au beneficiat de politica maghiară de arendare a imobilelor statului, cum erau: Cutina (620 iugăre), Fădimac (425 iugăre), Balint (101 iugăre). Au beneficiat de aceste facilități, ne spun autorii, 53 de comune românești, acestea primind un total de 12 129 iugăre, la o chirie foarte mică. Cei trei argumentau în plus că stabilirea coloniștilor în Banat și Transilvania a favorizat dezvoltarea economică a provinciei, contribuind inclusiv la bunăstarea comunelor românești, dovadă fiind numărul de case de cărămidă ridicate atât în comunele maghiare, cât și în cele românești. Colonizările nu s-au făcut totdeauna în condițiile prezentate de autorii articolului, ei înșiși recunoscând că unii proprietari români din Banat, cum era Ioan Maior, au fost nevoiți să-și vândă proprietățile statului maghiar. Acesta a repartizat pământul coloniștilor veniți din Ungaria. Criticând Legea de reformă agrară din, 30 iulie 1921, pentru Transilvania, cei trei arată că proprietarii coloniști, deși aveau ipotecă asupra terenului primit de la stat, au reușit să achite 5 546 coroane în timpul regimului maghiar și 1 292 coroane sub regimul românesc, rămânându-le de plătit 1 602 coroane din cele 7 940 coroane care constituiau prețul de cumpărare⁷. Statul maghiar a favorizat coloniștii, permițându-le să devină proprietari după prima rată plătită și să fie, astfel, înscrși în cărțile funciare. Logica autorilor articolului era construită pe ideea că statul român, fiind moștenitorul de drept al statului maghiar, era dator să respecte dreptul de proprietate al coloniștilor.

Coloniștii au protestat imediat contra legii, întâi printr-o campanie de presă, susținută de liderii maghiari transilvăneni în Parlamentul României. În aprilie 1922, o delegație a coloniștilor a purtat discuții cu președinții celor două camere ale Parlamentului român, cu ministrul liberal al agriculturii, Alecu Constantinescu, și la Palat, fără ca problema lor să fie soluționată.

⁴ *Ibidem*, art. 97, p. 750.

⁵ Elemér Jakabffy ș.a., *Răspuns domnului deputat Leonte Moldovanu*, în *Glasul minorităților*, anul I, nr. 6, 1923, p. 3.

⁶ *Ibidem*, p. 4-6.

⁷ *Ibidem*, p. 7-9.

Argumentând că, în fapt, coloniștii erau țărani muncitori care au venit în Ardeal și Banat din lipsa unor mijloace de existență, Ludovic Magori (un colonist din Zenta Nouă) arăta că cele 26 000 de persoane colonizate (cifrele sunt diferite) au «*format din pustiiile acestea în scurt timp o colonie model pentru economia rațională, au adus vite de rasă din Apus, au plantat pomarii veritabile și au format 25 de comune frumoase, contribuind totdeauna cu cinste cetățenească la suportarea greutăților statului*»⁸. Vorbind în numele tuturor coloniștilor, Ludovic Magori își exprima loialitatea față de statul român, cerând majorității românești să sprijine demersul coloniștilor, care puteau oferi modele de conviețuire, întemeiate pe muncă și voință de lucru, arătând în final că «*nici chiar românul de neam nu poate fi fiul mai loial și mai folositor al țării, [decât] colonistul maghiar*».

Neprimind un răspuns pozitiv la cererile lor, coloniștii se vor adresa, în cele din urmă, Ligii Națiunilor. Ei erau încurajați mai ales de decizia Consiliului Ligii Națiunilor și a Curții Permanente de Justiție în chestiunea coloniștilor germani din Polonia, cele două instituții reușind să convingă guvernul polonez să acorde despăgubiri petiționarilor⁹.

Organismele internaționale au insistat pentru un dialog între minorități și statul în cauză, pentru epuizarea tuturor etapelor interne ale diferendului. În România, coloniștii s-au adresat tuturor instituțiilor statului, ca în cele din urmă să trimită un memoriu Societății Națiunilor. Memoriul a fost redactat și semnat de Julius Tornya, avocat din Caciova și vicepreședinte al Partidului Maghiar din Timiș-Torontal. Documentul datează din 18 februarie 1925 și a fost analizat de un *Comitet de Trei*, format din reprezentanții Braziliei, Marii Britanii și Suediei¹⁰.

Coloniștii maghiari protestau față de legea agrară din 1921, considerând că erau mai radical expropriați decât alți proprietari și insuficient despăgubiți. Totodată, erau nemulțumiți că prin noua lege adoptată, statul român putea să-i deposedeze integral, fără să-i despăgubească. Plângerea lor se baza pe articolul 9 din Tratatul minorităților, care stipula că minoritățile se bucurau de aceleași drepturi și garanții ca toți ceilalți supuși ai statului respectiv.

Proteste se îndreptau, cu prioritate, contra *articolului 10* din Legea de reformă agrară pentru Transilvania, susținând că loturile lor, fiind mici (maximum 24 de iugăre cadastrale), nu trebuiau să intre sub incidența măsurilor de expropriere. Erau nemulțumiți și de faptul că au fost împrăștiți doar cu loturi de 4 ha, deși țăranii agricultori din zona Banatului beneficiau de loturi mult mai întinse. Considerându-se agricultori, coloniștii cereau egalitate de tratament cu țăranii din zonă¹¹. Ei insistau asupra măsurilor excepționale, îndreptate, după părerea lor, contra minorității maghiare.

⁸ Ludovic Magori, *Catastrofa celor 26 000 de plugari coloniști maghiari*, în *Glasul Minorităților*, Anul I, nr. 4, septembrie 1923, p. 12-13.

⁹ *Resumé Mensuel des Travaux de la Société des Nations*, Genève, vol. III, No. 2, 1923; Francisc Albrecht, *Societatea Națiunilor și protejarea minorităților*, în *Glasul Minorităților*, II, nr. 5, mai 1924, p. 16-20 și nr. 6-7, iunie – iulie 1924, p. 23-27.

¹⁰ Jules Tornya, *Pétition des Colons Hongrois du Banat et de la Transylvanie*, în *Glasul minorităților*, anul IV, nr. 1, ianuarie-februarie 1926, p. 33.

¹¹ *Ibidem*, p. 42-43.

Erau nemulțumiți și de faptul că statul român, printr-o lege din 25 octombrie 1921, a anulat toate actele cu caracter legislativ și executiv ale statului maghiar, anulând astfel și dreptul de proprietate pe care îl invocau petiționarii¹².

Coloniștii luau ca pretext al discriminării lor și declarația ministrului Agriculturii din 10 noiembrie 1923, Alecu Constantinescu, potrivit căreia statul român a expropriat proprietarii din zona vestică a României pentru a împroprietări românii de la sud și est de Carpați și din zonele muntoase. Această declarație i-a determinat pe coloniști să invoce tratamentul inegal între minorități și majoritatea românească¹³.

În ceea ce privește dreptul lor de proprietari, coloniștii afirmau că ei au devenit proprietari înainte de 1918, însă datorită situației neclare a Transilvaniei și Banatului, din punct de vedere al apartenenței politico-geografice, ei nu au fost trecuți în cărțile funciare decât în 1919, deci după 1 Decembrie 1918. Prin urmare, legea din 25 octombrie 1921 nu le era opozabilă, neputând fi retroactivă.

Comitetele agrare, organe însărcinate cu executarea reformei agrare erau puse în fața unei alternative: pe de o parte, conform legii din 25 octombrie 1921 trebuiau să anuleze drepturile de proprietate ale coloniștilor, iar, pe de altă parte, puteau să le recunoască titlul de proprietate și, prin urmare, intrau sub incidența articolului 10 al legii agrare, care le reducea loturile la 4 ha. Nici una dintre soluții nu era convenabilă.

Încă din toamna anului 1922, coloniștii s-au adresat comitetelor agrare, optând într-o primă fază pentru căile interne de soluționare a problemei. Toate comisiile departamentale, așa cum reiese din petițiile lor, s-au pronunțat pentru aplicarea articolului 10, care le reducea substanțial loturile de pământ. Pământurile lor au fost distribuite românilor din localitățile coloniștilor sau din cele vecine lor. Toate aceste măsuri erau văzute de petiționari ca un abuz contra lor ca membrii minorității maghiare. Cererea lor către Societatea Națiunilor urmărea încetarea măsurilor de expulzare și rezolvarea situației lor funciare.

Petiția lor a fost analizată de Pablo de Azcarate și Erik Colban, care au considerat că se impunea o procedură de urgență. Cei doi funcționari sperau că problema va fi discutată cu ocazia ședinței Consiliului Societății Națiunilor din 9-14 martie 1925¹⁴.

Comitetul celor Trei s-a constituit din reprezentanții Marii Britanii, Austen Chamberlain, ministrul de externe al Suediei, Samuel Unden și reprezentantul Braziliei, Afranio de Mello-Franco. Prima reuniune a acestui *Comitet* a avut loc pe 13 martie 1925. Raportul și sinteza memoriului coloniștilor maghiari din România au fost prezentate de Erik Colban, care a propus două planuri de acțiune: unul în care *Comitetul celor Trei* să ceară României încetarea expulzărilor, până la rezolvarea problemei, iar celălalt, mai radical, în care funcționarul internațional cerea trimiterea chestiunii în fața Consiliului Societății Națiunilor. Directorul Secțiunii Minorităților înclina pentru primul plan, argumentând că era necesară și cunoașterea opiniei guvernului român, înainte de a trimite memoriul Consiliului. *Comitetul celor Trei* a

¹² *Legea din 25 octombrie 1921*, în *Monitorul Oficial* din 6 noiembrie 1921.

¹³ Jules Torny, *op. cit.*, p. 42-43.

¹⁴ *Archives de la Société des Nations*, 41/42 766/1481, p.1-2

adoptat primul plan, dar a cerut Guvernului României să înceteze expulzările în satele-colonii din Banat¹⁵. Orice acțiune viitoare a Comitetului depindea de promisiunea României că va sista expulzările în termen de 24 de ore. Demersul diplomatic pentru a obține această promisiune revenea funcționarilor Secretariatului minorităților.

În scrisoarea trimisă guvernului român se cereau asigurări exprese din partea acestuia că va sista expulzările, formulare care nu i-a plăcut reprezentantului României la Geneva, Nicolae Petrescu Comnen. Pablo de Azcarate a ținut să-i precizeze diplomatului român că în caz contrar, *Comitetul celor Trei* putea trimite cazul în fața Curții Permanente de Justiție Internațională, în virtutea articolului 12 din Tratatul minorităților din 9 decembrie 1919. Cu toate rezervele diplomatului român, scrisoarea *Comitetului celor Trei*, redactată de Pablo de Azcarate a fost trimisă în 14 martie 1925 Legației României de la Berna.

În aceeași zi, profund iritat, Nicolae Petrescu Comnen i-a răspuns lui Erik Colban, arătând surpriza neplăcută pe care i-a produs-o scrisoarea trimisă de *Comitetul Celor Trei*, promițând că va trimite scrisoarea guvernului său, însă atrăgea atenția autorilor scrisorii că termenii folosiți nu erau potriviți și vor produce o impresie negativă la București. Totodată, el își exprima surprinderea că țara sa era acuzată de abuzuri într-o lege care fusese pregătită în 1919 și promulgată în 1921.

Atitudinea sa a determinat Secretariatul Minorităților să aibă o poziție mai rezervată, credem noi și din cauza prestigiului pe care statul român l-a dobândit în sistemul Ligii Națiunilor. Erik Colban se va întreține în această problemă cu Eric Drummond.

Cei doi au hotărât să trimită două scrisori, una lui Nicolae Petrescu Comnen și alta lui I. G. Duca, cu care Colban avea bune relații. Directorul Secțiunii de minorități arăta că trebuia explicată autorităților românești graba în care a fost redactat documentul și că acesta aparține *Comitetului celor Trei*¹⁶. Mai mult, constatând că timpul examinării petiției coloniștilor maghiari era foarte scurt, el cerea ca aceste comitete, reunite pentru examinarea petițiilor minorităților să aibă loc în intervalele de timp dintre sesiunile Consiliului Societății Națiunilor¹⁷. România nu va răspunde imediat, determinând o reacție a Ungariei, care prin reprezentantul său, Zoltán Bárányai va trimite o scrisoare lui Erik Colban, în care acesta era anunțat că autoritățile românești continuau expulzările coloniștilor¹⁸. Sesizat de Colban, președintele *Comitetului Celor Trei*, brazilianul Afranio de Mello-Franco cerea directorului Secției Minorităților să trimită urgent o scrisoare lui I. G. Duca și să obțină garanțiile necesare în opt zile, în caz contrar, cazul coloniștilor fiind trimis Curții de Justiție Permanentă de la Haga¹⁹. Mello-Franco se temea, ca și diplomații britanici, că România va continua exproprierile și va pune Societatea Națiunilor în fața unui fapt împlinit.

¹⁵ Idem, 41 / 42 766/ 1 481, 1 pagină, *Scrisoarea din 14 martie 1925, trimisă de Comitetul Celor Trei lui Nicolae Petrescu Comnen*.

¹⁶ Idem, 41/42 766/1481, p.1.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Idem, 41/42766/1481, *scrisoarea din 6 aprilie 1925 trimisă de Zoltán Bárányai lui Erik Colban*, p. 10.

¹⁹ Renée-Marie Mouton, *La Société des Nations et la protections des minorités. Exemple de la Transylvanie (1920-1928), Thèse pour le doctorat*, Paris, 1969, p. 343.

Ministrul de externe suedez, S.Unden, membru în Comitet era de altă părere, considerând că trebuia așteptat răspunsul românesc și apoi să se decidă calea de urmat. În etapa următoare a conflictului au avut loc mai multe discuții între Erik Colban și membrii Comitetului și între acesta și I. G. Duca. Reprezentanții Suediei și Marii Britanii erau de părere că era preferabil ca problema coloniștilor să fie discutată în cadrul Consiliului, acceptând astfel soluția politică de rezolvare a conflictului.

Conștientizând gravitatea situației, care puteau implica România într-un conflict internațional, I. G. Duca va răspunde fără să-și ia angajamentul că va suprima expulzările coloniștilor maghiari²⁰. Ministrul român încerca să convingă Secretariatul minorităților că situația coloniștilor nu era atât de gravă cum era prezentată de memoriul maghiar. Având experiența cazurilor anterioare în conflictele cu minoritățile el credea că problema va putea fi tratată în timp. Răspunsul lui Duca era formulat într-o manieră diplomatică, demnitarul român dorind să evite susceptibilitățile funcționarilor Ligii. Dacă în chestiunea «*optanților*», România putea invoca interesele marilor proprietari maghiari din Transilvania și atributul suveranității sale de a face reforme în chestiuni de interes general, în cazul coloniștilor avem de a face cu un grup de populație minoritară, colonizată de statul maghiar înainte de 1918, fără loturi de pământ expropriabile.

Realizând gravitatea situației, I. G. Duca va trimite el însuși răspunsul românesc către *Comitetul celor Trei*, blocând astfel trimiterea cazului la Curtea de Justiție Permanentă de la Haga. Argumentele ministrului român acuzau politica de maghiarizare a Banatului și Transilvaniei, care în opinia sa încurajase stabilirea coloniștilor deși românii din zonă nu aveau pământ. Exproprierea loturilor coloniștilor, care erau de până la circa 16 iugăre (9,5 ha) era motivată de lipsa de pământ în Banat pentru cei cu drept de împroprietărire²¹. El sublinia că această împroprietărire s-a făcut fără distincție de naționalitate. Cât despre acuzația referitoare la anularea actelor juridice înregistrate după 1 Decembrie 1918, I. G. Duca afirma că acestea nu au afectat pe coloniștii care puteau să demonstreze că și-au plătit ratele anuale la organele competente. În final, demnitarul român a ținut să menționeze că legea agrară și aplicarea ei nu erau de competența Societății Națiunilor, chiar dacă ea atingea interesele minorităților, aflate sub garanția organizației internaționale.

Explicațiile românești pe marginea memoriului coloniștilor nu au convins *Comitetul celor Trei*, astfel că problema a fost înscrisă pe ordinea de zi a Consiliului Ligii din 8 iunie 1925²². Șeful Reprezentanței României pe lângă Liga Națiunilor, Nicolae Petrescu Comnen va angaja discuții cu Eric Drummond, încercând să-l convingă că trimiterea chestiunii coloniștilor în fața Consiliului va influența dosarul «*optanților*».

Reprezentantul României la Geneva va încerca de asemenea să-l convingă pe secretarul general al organizației că restituirea pământurilor distribuite deja țăranilor români va determina o revoluție socială în România, care nu era de dorit.

²⁰ *Archives de la Société des Nations, document C.258, 1925, 3 pagini.*

²¹ *Archives de la Société des Nations, op.cit., p. 2, răspunsul lui I.G. Duca.*

²² Renée-Marie Mouton, *op. cit.*, p. 347-348.

Funcționarii Ligii și membrii *Comitetului celor Trei*, chemați să analizeze și să soluționeze cazul coloniștilor maghiari aveau în față precedentul oferit de cazul coloniștilor germani, expulzați de statul polonez.²³

La întâlnirea care a avut loc între N. Petrescu-Comnen și Eric Drummond, secretarul general al Ligii a încercat să-l convingă pe diplomatul român că cea mai bună soluție era acordarea unei despăgubiri coloniștilor. Nicolae Petrescu-Comnen i-a replicat că el însuși și-a pierdut o parte din domenii în urma exproprierii, primind în schimb o indemnizație redusă, dar acest fapt s-a făcut în interes general, aplicându-se tuturor proprietarilor, indiferent de naționalitate²⁴. Ca urmare, el respingea ideea unei despăgubiri suplimentare acordate coloniștilor care ar afecta bugetul țării sale. Secretarul general al Ligii, mai puțin implicat în conflictul dintre statul român și minoritățile sale, așa cum erau funcționarii Secției Minorităților, a manifestat înțelegere față de punctul de vedere românesc, asigurându-l pe diplomatul român că statul său se va bucura de un tratament just din partea Ligii Națiunilor. Funcționarii Secției minorităților nu erau convinși de argumentele aduse de partea română, considerând că proprietarii coloniști nu intrau în categoria marilor proprietari funciari din Transilvania. Ei împărțeau punctul de vedere al președintelui *Comitetului celor Trei*, Mello-Franco, a cărui logică juridică l-a determinat să propună colegilor săi o adresă către Curtea Permanentă de Justiție, căreia să îi ceară avizul consultativ în chestiunea coloniștilor maghiari.

Soluția juridică, respinsă de Nicolae Titulescu, în chestiunea «*optanților*», era în opinia diplomației românești de la acea vreme cea mai proastă soluție, deoarece însemna supunerea legislației agrare românești, expresie a atributelor statului suveran, analizei și judecății unui grup de judecători internaționali. Soluțiile acestora, de obicei nu țineau cont de rațiunile sociale și economice ale legislației unei țări, reținând

²³ *Annuaire de la Société des Nations, 1920-1927*, p.42-43.

Situația era aproape similară, statul prusac colonizând persoane de naționalitate germană pe teritoriul polonez aflat sub jurisdicția sa până la sfârșitul Primului Război Mondial, pe baza unor contracte de împrumut. Până la achitarea tuturor ratelor, coloniștii nu erau proprietari. În momentul schimbării de suveranitate în teritoriile poloneze, statul polonez a anulat contractele și i-a expulzat pe coloniștii germani. În acest caz, procedura a urmat trei etape: Consiliul a fost sesizat de problemă în ianuarie 1922, el cerând Poloniei să sisteze orice expulzări până în momentul verificării de către Societatea Națiunilor a valabilității contractelor.

Consiliul a hotărât să trimită cazul unui comitet juridic specializat, compus din experți ai Ligii Națiunilor, Franței, Marii Britanii și Spaniei. Concluziile Comitetului juridic au fost respinse de statul polonez și ca urmare, în a doua etapă, Consiliul a decis să ceară avizul consultativ al Curții Permanente de Justiție de la Haga (februarie 1923), cu privire la două chestiuni: prima privea competența Societății Națiunilor în chestiunea coloniștilor polonezi, așa cum rezulta din tratatul polonez al minorităților, iar a doua se referea la asumarea de către guvernul polonez a obligațiilor sale internaționale în cazul poziției adoptate de acesta față de validitatea contractelor coloniștilor germani. Curtea Permanentă de Justiție de la Haga și-a dat avizul consultativ în septembrie 1923. Avizul său confirmă competența Societății Națiunilor în chestiunea coloniștilor din Polonia și arată că poziția Poloniei nu era conformă cu tratatele asumate de acestea.

În fața avizului consultativ al Curții de Justiție, guvernul polonez anunța Consiliul Ligii că accepta o soluție practică. Intrăm de fapt în cea de a treia etapă a procedurii, în care se constituie un Comitet de Trei membri, desemnați de Consiliu (reprezentanții Braziliei, Italiei și Marii Britanii), care angajează negocieri prelungite cu Polonia. Cele două părți ajung în cele din urmă la un compromis (1924), guvernul polonez angajându-se să plătească o sumă de 2 700 000 franci aur coloniștilor germani.

²⁴ Renée-Marie Mouton, *op. cit.*, p. 350.

doar nedreptatea juridică impusă unor cetățeni ai statului în cauză. Exproprierile, din punct de vedere juridic, erau totdeauna condamnabile, mai ales că în mentalitatea epocii proprietatea era sacră și inviolabilă. Nicolae Titulescu, Nicolae Petrescu-Comnen și alți diplomați români erau oameni ai vremii lor, cunoșteau jurisprudența Curții Permanente de Justiție și aveau rezerve față de deciziile acesteia. Credem că aceasta era rațiunea principală a lui Nicolae Petrescu-Comnen atunci când insista în fața lui Colban pentru o soluție politică, expresie a unui demers asumat de Consiliul Societății Națiunilor. El a lansat și ideea unui comitet de anchetă, numit de Consiliu, din care să facă parte un membru al acestuia, un funcționar internațional și un reprezentant al României²⁵. Nicolae Petrescu-Comnen era un abil diplomat, demersurile unui comitet de anchetă trimis de Consiliu în România ar fi amânat discutarea cazului în cadrul Consiliului Ligii și i-ar fi permis lui Nicolae Titulescu să pregătească mai bine apărarea guvernului său. În fața lui Van Hammel, directorul Secțiunii juridice a Societății Națiunilor, Nicolae Petrescu-Comnen avansează inclusiv ideea unei comisii de juriști de la Geneva care să analizeze și să-și exprime punctul de vedere față de petiția coloniștilor maghiari. Dacă punctul de vedere al acestui comitet de juriști era defavorabil României, guvernul român era dispus, conform opiniei delegatului român, să ajungă la un aranjament cu minoritățile.

În cazul coloniștilor, România a fost susținută de Marea Britanie, în ciuda faptului că în această țară erau curente de opinie nefavorabile României și legislației sale agrare. Britanicii, analizând cazul, ajung la concluzia că soluția politică, dată de Consiliul Ligii, pe baza unei documentații cât mai complete era cea mai viabilă. Ei propun constituirea unei comisii de anchetă, căreia guvernul român trebuia să îi acorde toate facilitățile și garanția că nici o persoană care se va adresa acesteia nu va fi pedepsită. Paralel, Secretariatul minorităților trebuia să continue demersurile sale pentru completarea informației primite de la cele două părți, română și maghiară, britanicii având rezerve, atât față de memoriul coloniștilor, cât și față de observațiile românești. Ei îl sfătuiesc pe A. Mello-Franco să se abțină de a prezenta o recomandare Consiliului, înainte de a avea o discuție punctuală cu Nicolae Titulescu. Întâlnirea acestuia cu *Comitetul celor Trei* a avut loc pe 9 iunie 1925²⁶. La reuniune au participat Erik Colban, Pablo de Azcarate și Nicolae Petrescu-Comnen. Nicolae Titulescu a arătat cu această ocazie că numai lipsa unei suprafețe suficiente de pământ a determinat guvernul României să exproprieze coloniștii din zona Banatului și Transilvaniei. Reforma agrară, motiva diplomatul român, impunea împrumutarea tuturor categoriilor de țărani, până la limita de 4 ha. Ca urmare, singura posibilitate de a rezolva problema era exproprierea coloniștilor, care dețineau loturi de până la 16 iugăre (9,5 ha)²⁷. Pentru a-și susține punctul de vedere, Nicolae Titulescu a invocat numeroase documente și statistici, pe care le-a înmânat experților juridici ai Societății Națiunilor. *Comitetul celor Trei* n-a fost satisfăcut de dovezile

²⁵ *Ibidem*, p. 353-354.

²⁶ *Archives de la Société des Nations, documentul S 351, proces verbal redactat de Azcarate, 3 pagini.*

²⁷ *Ibidem*, p. 3.

aduse de Titulescu. El va hotărî să propună Consiliului trimiterea petiției spre analiza Curții Permanente de Justiție de la Haga. La aflarea raportului *Comitetului*, Titulescu va face două remarci, una prin care sugera Consiliului să ia în considerare documentele aduse și a doua, prin care cerea timp pentru a consulta guvernul țării sale. El lăsa să se înțeleagă că atitudinea *Comitetului Celor Trei* plasa România într-o situație delicată. Avocat, cu o bogată experiență, Nicolae Titulescu va apela la un ultim argument, arătând Comitetului că de la sfârșitul lui martie 1925 România a sistat orice expulzare a coloniștilor și că era autorizat de guvernul român să dea asigurări Consiliului că România va înceta exproprierile coloniștilor, până la elaborarea unei opinii definitive asupra acestora. El menționa și faptul că România era pregătită să plătească o indemnizație coloniștilor, ceea ce a produs o mare surpriză în rândurile membrilor *Comitetului celor Trei*. Mello-Franco va fi cel mai plăcut surprins, acționând pe viitor în susținerea României. Diplomatul român a utilizat astfel toate mijloacele pentru a păstra chestiunea coloniștilor în cadrul demersurilor politice ale Societății Națiunilor.

Elementul surpriză, adus de Titulescu, și-a făcut efectul, astfel că *Cei Trei* renunțau la proiectul lor de a trimite chestiunea în fața Curții Permanente de Justiție de la Haga. Memoriul coloniștilor urma să fie analizat în septembrie 1925, de către Consiliul Societății Națiunilor. Ambele părți vor căuta o soluție de compromis. Cazul coloniștilor demonstra că sistemul de protecție al minorităților la Liga Națiunilor funcționa, iar raporturile statelor cu organizațiile și instituțiile internaționale parcurseseră etapele dialogului, trecându-se în planul acțiunilor concrete. Utilitatea Societății Națiunilor, ca actor al relațiilor internaționale, se afirma în sensul medierii, atât al raporturilor dintre state, cât și între stat și diferiți actori intrastatali, cum erau grupurile minoritare.

Comitetul celor Trei spera că România va aduce modificări legii sale agrare, pentru a da satisfacție minorităților. Nicolae Titulescu va depune la Geneva toate diligențele pentru a bloca trecerea cazului de la *Comitetul celor Trei* la Consiliul Ligii, care îl putea trimite spre judecare Curții Permanente de la Haga. La 14 iulie 1925, într-o întâlnire cu Erik Colban, Nicolae Titulescu își exprima temerea că *Cei Trei* vor sesiza Curtea de la Haga, mai ales că în septembrie, având în vedere că fiind vacanță parlamentară, Guvernul României nu va putea aduce modificările cerute. El se temea, totodată, că tentativele de a modifica legea agrară va suscita noi nemulțumiri, generând reclamații către Societatea Națiunilor. Din punctul nostru de vedere era normal ca Titulescu să-și exprime rezervele față de atitudinea *Comitetului Celor Trei*, având în vedere eforturile făcute de guvernul liberal pentru a consolida tânărul stat român, pentru asigurarea echilibrului social și economic al acestuia. Chiar de la această întâlnire, juristul român insista asupra soluției politice, prin care Consiliul să autorizeze România să continue reforma agrară, în schimb să ofere coloniștilor terenuri compensatorii în alte părți ale țării.

Negocierile între delegația română, condusă de Nicolae Titulescu și Societatea Națiunilor vor continua, diplomatul român întâlnindu-se cu Eric Drummond. El se arăta disponibil pentru a plăti coloniștilor anumite compensații pentru pierderile

suferite, dar suma care trebuia dată acestora, în opinia lui, nu trebuia să depășească indemnizația fixată în cazul exproprierilor pentru utilitatea publică²⁸.

Comitetul celor Trei avea în vedere prețul actual al pământului, adică cel de la nivelul anului 1925, ceea ce însemna o rectificare a plăților pentru exproprierea din 1921. Delegația română nu putea accepta acest fapt, deoarece se crea precedentul pentru ceilalți proprietari, iar bugetul statului, abia refăcut după criza economică (1918-1924) nu putea suporta cheltuieli suplimentare. România era deja confruntată cu procesul «*optanților*», care cereau sume reparatorii la prețul actual al pământului. Secretarul general al Societății Națiunilor l-a sfătuit să ceară la București informații precise despre valoarea pământului în Transilvania și Banat, cuantumul sumelor vărsate de coloniști până la expropriere și obligațiile financiare ale fermelor lor.

Titulescu și-a arătat disponibilitatea pentru a oferi informațiile cerute în decurs de o lună, deci până în august 1925. Demersul său avea în vedere, însă, și analiza contractelor dintre coloniști și statul maghiar, intuiția sa de jurist determinându-l la un studiu amănunțit al acestora, pentru a putea, la un moment dat, să argumenteze punctele lor vulnerabile.

El s-a gândit la toate posibilitățile juridice, inclusiv la prezentarea cazului în fața Curții de la Haga. Dacă România pierdea procesul în fața instanței juridice internaționale, guvernul român avea posibilitatea să atace pe căi interne fiecare contract în parte. În acest mod, pe baza documentației juridice, el spera că dreptul de proprietate al coloniștilor va fi anulat²⁹. Nu există documente redactate de Nicolae Titulescu în acest sens, informațiile prezentate fiind extrase din dialogurile pe care diplomatul român le-a avut cu Erik Colban și, mai ales, cu Eric Drummond, consemnate de aceștia în documentele Societății Națiunilor. Eric Drummond a intuit logica lui Nicolae Titulescu și era nemulțumit, mai ales că delegatul României nu a informat propriul său guvern despre posibilitatea anulării contractelor în fața instanțelor românești. Noi credem că Nicolae Titulescu avea mandat pentru a oferi o oarecare indemnizație coloniștilor, mai ales că se știa despre cazul coloniștilor germani din Polonia. Un precedent de acest fel în jurisprudența Curții Permanente de Justiție însemna imediat adoptarea aceleiași soluții pentru cauze similare, cum era cea a coloniștilor maghiari din Transilvania și Banat. Eric Drummond a văzut în punctele de vedere ale lui Titulescu un mijloc de șantaj pentru a negocia o indemnizație cât mai mică. El credea că România nu va putea evita Curtea de la Haga.

În ciuda faptului că, aparent, România trebuia să recunoască justetea cauzei coloniștilor maghiari, negocierile purtate de Titulescu au amânat soluționarea problemei până în septembrie 1925. Cu toate acestea, în august 1925, Julius Torny, avocatul coloniștilor, va trimite un nou memoriu la Societatea Națiunilor în care anunța că agronomul de Recaș a depozat 32 de coloniști din Balșa, o localitate de lângă Timișoara³⁰. Acest mesaj a determinat neliniște la Geneva, deoarece el conținea o

²⁸ *Idem*, S 35 I, p.1-2.

²⁹ *Ibidem*, p. 2.

³⁰ *Archives de la Société des Nations*, 41 / 45 672 / 1 481, scrisoarea lui Jules Torny către Secretariatul Ligii Națiunilor din 15 august 1925, p.1-4.

acuză gravă față de un guvern care promisese cu două luni înainte că a sîstat toate deposedările și expulzările în cazul coloniștilor din Transilvania și Banat.

Erik Colban, cu prudența care îl caracteriza, a cerut imediat explicații la București, adresându-se direct lui Nicolae Titulescu³¹. Răspunsul lui Titulescu arăta că cei 31 de coloniști au fost expropriați în 31 octombrie 1924, iar agronomul care a operat exproprierea nu a făcut altceva, decât să inventarieze bunurile fermelor în cauză³².

Negocierile între delegația României și funcționarii Societății Națiunilor au fost reluate în a doua jumătate a lunii august 1925. Nicolae Petrescu-Comnen, reprezentantul României, s-a întâlnit cu Eric Drummond și Erik Colban. El promitea că va pune la dispoziția Societății Națiunilor 26 de volume cu documente, pentru fiecare comună a coloniștilor. El susținea că o mare parte dintre coloniști nu au respectat contractele și nu erau proprietari adevărați. Statul român nu a executat silit contractele la termen, renunțând la suprafețe de teren mult mai mari decât cele supuse, de legea exproprierii prin art. 10. Guvernul român se arăta dispus să renunțe la aplicarea legii agrare pentru a nu avea probleme în plan internațional, dar, în acest caz, arăta Nicolae Petrescu-Comnen, statul român va aplica regimul comun contractelor coloniștilor maghiari. Acest fapt însemna că ei vor pierde drepturile de proprietari și nu vor intra nici în categoriile prevăzute de lege pentru împrumut. Argumentația era titulesciană, guvernul român amenințând cu anularea contractelor în cazul în care coloniștii nu se mulțumeau cu loturile de 4 ha, care, după cum afirma Nicolae Petrescu-Comnen, erau mai mari decât ale majorității țăranilor români din regiune. La finalul expunerii sale, diplomatul român menționa faptul că 85% dintre coloniști nu dispuneau de contracte valabile. Își exprima, în același timp, speranța că *Cei Trei* vor lua în seamă argumentația guvernului României, dispus să plătească pentru cei 25% dintre coloniști, care aveau contracte valabile. România spera că se va ajunge la un aranjament între ea și *Comitetul celor Trei*, înainte ca acesta să prezinte chestiunea în fața Consiliului Societății Națiunilor. Calculele, pe care Titulescu, sprijinit de experți financiari români, le-a făcut, arătau că suma se ridica la 700 000 franci-aur. Această sumă va fi susținută de N. Titulescu în fața Consiliului Ligii Națiunilor din 5 septembrie 1925. El va aduce în sprijinul opiniei sale documente eliberate de statul maghiar, potrivit cărora coloniștii nu au respectat contractele de colonizare³³. Coloniștii (a) nu puteau transmite proprietatea decât descendenților direcți, (b) nu puteau lipsi mai mult de o lună din localitate, (c) nu puteau da pământ în arendă, în folosință sau în uzufruct. Erau colectiv responsabili în cadrul satului-colonie. Dacă un singur contract era violat, întreaga colonie era expulzată. Încălcările repetate ale acestor contracte, arăta Titulescu, au împiedicat autoritățile maghiare să-i declare, pe o parte însemnată a coloniștilor proprietari, și să îi înscrie în cărțile funciare. Statul

³¹ Idem, 41/45 672/1481, răspunsul lui Titulescu din 29 august, p. 1-2

³² Idem, 41/42 766/1481, întreținerea dintre N.P.Comnen, E.Drummond și Erik Colban, 19 august 1925, p.1-3.

³³ Declarația lui Nicolae Titulescu la a 35-a sesiune a Consiliului Societății Națiunilor în problema colonilor maghiari din Transilvania și Banat, în G. Macovescu (edit), Nicolae Titulescu, Documente diplomatice, București, Editura Politică, 1967, p. 171-186.

maghiar a luat această măsură numai după semnarea convenției de armistițiu din 13 noiembrie 1918, încheiată la Belgrad, între statul maghiar și Puterile Antantei³⁴.

România considera că, în calitate de succesoare a statului maghiar, avea dreptul și asupra respectării contractelor încheiate de coloniști, care expirau în 1935. Statul român nu i-a expulzat pe cei care nu respectaseră clauzele contractelor, ba, mai mult, i-a trecut pe lista celor cu drept de împroprietărire.

Nicolae Titulescu a explicat Consiliului Ligii inclusiv rațiunile reformei agrare. În opinia sa, aceasta răspundea unei necesități sociale, dar și contracarării revoluției bolșevice, întreaga clasă de proprietari români trebuind să accepte consecințele ei³⁵. Nu întotdeauna terenul expropriat era suficient și, ca urmare, statul a făcut noi exproprieri, între care și cele ale coloniștilor.

Devalorizarea leului a însemnat pierderi însemnate pentru proprietarii expropriați, dar această consecință economică nefastă au suportat-o atât proprietarii români, cât și cei ai minorităților. Față de coloniști, statul se găsea într-o poziție delicată, având două posibilități: prima să le lase intacte proprietățile, în condițiile în care în zonă era nevoie de suprafețe mai mari de pământ pentru țărani, iar a doua era cea a compromisului, care prevedea exproprierea coloniștilor, până la limita funcționării normale a fermelor acestora, adică a lotului de 4 ha. Prin articolul 10 al legii agrare, statul român -afirma în continuare Titulescu- a recunoscut calitatea de proprietari a coloniștilor, așa cum fusese stabilită de statul maghiar imediat după convenția de armistițiu din 13 noiembrie 1918³⁶.

Calcululele părții române arătau că fermierii coloniști au achitat doar 13% din capitalul pe care îl împrumutaseră de la băncile maghiare. După expropriere, pe lângă terenul pe care l-au păstrat (4 ha), coloniștii dispuneau de clădiri construite de statul maghiar, a căror valoare era estimată la 1 400 000 coroane aur. Despăgubirea pe care aceștia trebuiau să o primească de la statul român, pentru părțile de teren expropriate se ridica la 200 000 coroane aur. În total, aceștia rămăneau cu 1 670 000 coroane aur, incluzând aici valoarea terenurilor și clădirilor. Obligațiile lor față de statul român și față de statul maghiar, plătite până la apariția legii agrare, se ridicau tot în jurul cifrei de 1 700 000 coroane aur, incluzând aici toate deprecierea de monedă, în timp ce obligațiile lor totalizau suma de 11 300 000 coroane maghiare. Nicolae Titulescu dorea să demonstreze că cele două părți, statul român și proprietarii coloniști, se găseau într-o poziție echitabilă. Statul român lăsa la dispoziția lor clădirile ridicate de statul maghiar, la care se adăuga suma de despăgubire. Coloniștii, la rândul lor, păstrau o parte din teren și clădirile, în calitate de proprietari. A anula articolul 10 din lege, în opinia diplomatului și juristului român, însemna să se anuleze statutul lor de proprietari. În finalul argumentării, Nicolae Titulescu punea în fața organismului Ligii posibilitatea statului român de a acționa în justiție proprietarii coloniști pentru nerespectarea clauzelor contractului, rezultatul final

³⁴ Mariá Ormos, *From Padua to the Trianon 1918-1920*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, p. 63-76; a se vedea și Gyula Juhász, *Hungarian Foreign Policy 1919-1945*, Budapest Akadémiai, Kiadó, 1979, p. 15.

³⁵ G. Macovescu (edit), *op. cit.*, p.176-178.

³⁶ *Ibidem*, p. 184-185.

fiind deposedarea acestora de proprietăți și chiar expulzarea lor. Toată această acțiune se baza pe documentele oficiale emise de autoritățile maghiare. Nicolae Titulescu încerca să convingă Consiliul Ligii că țara sa a făcut, în fapt, un act de generozitate față de coloniști, fiind dispusă, în plus, să plătească acestora, cu titlu umanitar, o sumă de 700 000 franci-aur. Repartiția acestor bani urma să fie reglementată ulterior.

Argumentele prezentate de Nicolae Titulescu, într-o franceză elegantă și foarte clară, i-a convins pe *Cei Trei* membri ai Comitetului. Cum era de așteptat, i-a răspuns A. Mello-Franco, președintele *Comitetului*.

Omul politic brazilian constata că, în ciuda îndoielilor pe care le avea despre reforma agrară din România, oferta guvernului României era realistă și va contribui, la pacificarea populației Banatului și Transilvaniei. El aprecia că era o soluție mult mai bună, decât o decizie juridică care să anuleze articolul 10 din legea agrară, permițând Consiliului Ligii să încheie afacerea coloniștilor³⁷.

Lui i se părea rezonabilă suma propusă de guvernul român, dar insista ca aceasta să se facă pe baza unor calcule precise³⁸. I-a urmat la cuvânt Austen Chamberlain, reprezentantul Marii Britanii. Acesta fusese foarte atent la evoluția chestiunii coloniștilor, deoarece multe grupuri de opinie din țara sa erau contra expropriilor din România. În această țară se va forma unul din curentele favorabile politicilor duse de Ungaria în sensul revizuirii Tratatului de la Trianon, a cărui protagonist a fost lordul Rothermere, un cunoscut om de presă din Anglia³⁹.

Din dialogurile anterioare acestei reuniuni a Consiliului (septembrie 1925), am putut constata că Austen Chamberlain a avut o atitudine rezervată față de punctele de vedere ale lui Nicolae Titulescu, informându-se curent despre informațiile pe care guvernul României le promisese. În urma expunerii lui Mello-Franco, Austen Chamberlain a declarat că era de acord cu raportul acestuia, apreciind în final argumentele aduse de Nicolae Titulescu⁴⁰.

Consiliul Ligii a aprobat raportul lui Mello-Franco, punând capăt unei afaceri sensibile, care a opus statul român unei minorități de pe teritoriul său. Avocatul coloniștilor nu s-a mulțumit cu această decizie, considerând suma prea mică. Protestele sale nu au fost luate în seamă de Societatea Națiunilor⁴¹.

Problema care trebuia reglată era cea a distribuirii indemnizației coloniștilor. S-au luat în discuție două variante: fie coloniștii primeau indemnizația în funcție de numărul anuităților plătite în cadrul contractului cu statul maghiar, fie în funcție de numărul de hectare expropriate.

În cele din urmă, Secția Minorităților a Societății Națiunilor a venit cu propunerea formării unui comitet format din coloniști, care să decidă cu majoritate de voturi modalitatea și sumele repartizate fiecărui fermier-colonist. Acest comitet

³⁷ *Archives de la Société des Nations, document C.505, 1925, p. 27-41.*

³⁸ *Ibidem*, p. 42.

³⁹ A. Gociman, *România și revizionismul maghiar*, Cluj-Napoca, Clusium, 1996, p. 33.

⁴⁰ *Archives de la Société des Nations, C. 505, p. 42.*

⁴¹ *Idem, S.35 I, scrisoarea lui Jules Tornyá către Comitetul celor Trei prin care contesta soluția adoptată.*

urma să fie prezidat de un președinte desemnat de autoritățile românești, care să furnizeze informațiile statistice necesare⁴².

La acest comitet urma să participe și un neutru, desemnat de Societatea Națiunilor, care să își dea avizul consultativ. Prezența unui «controlor» internațional nu era agreată de partea română, astfel că aceasta a venit imediat cu o contrapropunere. Autoritățile românești propuneau formarea unui comitet de șase membri, aleși de reprezentanții fiecăreia din cele 25 de comune-colonii. Acest comitet lua toate deciziile, dar sub controlul unui reprezentant al guvernului român.

Contestarea deciziilor acestui comitet se putea face, fără cheltuieli de judecată, la Înalta Curte de Casație. România refuza prezența aceluia neutru, chiar dacă funcționarii internaționali garantau că acesta va fi desemnat de președintele Consiliului Societății Națiunilor.

Comitetul celor Trei era categoric în favoarea desemnării unui membru neutru, lăsând la un moment dat (sfârșitul lui septembrie 1925) impresia că refuzul guvernului român putea conduce la anularea deciziei Consiliului. Acest fapt l-a determinat pe Nicolae Titulescu să propună desemnarea lui de către România. Diplomatul român a încercat să arate *Comitetului celor Trei* și Secretariatului că înțelegea rolul unui neutru, care ar fi garanția imparțialității și ar feri atât organizația internațională, cât și țara sa de atacuri din partea presei internaționale și mai ales a Ungariei, însă era foarte sceptic că I. G. Duca și îndeosebi Ionel Brătianu vor accepta un astfel de aranjament⁴³.

Dacă România accepta să plătească o indemnizație coloniștilor, în opinia liderilor politici români, nu însemna că ei erau de acord cu punerea în discuție a legislației agrare. Plata celor 700 000 de franci aur însemna stingerea unui diferend între stat și minoritățile sale și era o compensație datorată exproprierii, care se făcea în baza legii din 30 iulie 1921, articolul 10.

Nicolae Titulescu va avansa o altă propunere, în care guvernul român desemna două persoane, un român care să prezideze comitetul de distribuție și un străin cu rol consultativ, care să nu aparțină Societății Națiunilor, dar care să răspundă invitației autorităților românești. Dacă funcționarii Ligii și *Comitetul celor Trei* acceptau propunerea, el se însărcina să facă toate diligențele pe lângă Ionel Brătianu ca acesta să accepte înțelegerea⁴⁴.

Între timp, guvernul român vărsase suma de 700 000 de franci-aur la Banca Națională a României, într-un cont destinat coloniștilor, încercând astfel să determine acceptarea propunerii lui Nicolae Titulescu. În octombrie 1925, chestiunea comisiei de partaj nu era reglementată, în ciuda demersurilor lui Nicolae Petrescu-Comnen și ale lui Nicolae Titulescu de a convinge guvernul României să accepte un aranjament cu Societatea Națiunilor. Funcționarii Societății Națiunilor, între care Erik Colban și Eric Drummond, erau din ce în ce mai neliniștiți de tergiversarea autorităților de la București. Eric Drummond se temea că singura posibilitate care o avea la îndemână era

⁴² Idem, 41/47949/1481.

⁴³ Renée-Marie Mouton, *op. cit.*, p. 381.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 382-384.

aceea de a relua toată negocierea în fața unei noi sesiuni a Consiliului. Aceasta urma să aibă loc la începutul lunii decembrie 1925. Într-adevăr, problema coloniștilor maghiari va fi înscrisă pe ordinea de zi a acestui Consiliu. La sfârșitul lunii octombrie, Nicolae Petrescu-Comnen va trebui să explice funcționarilor Societății Națiunilor că România își dorea să rezolve chestiunea coloniștilor transilvăneni și bănățeni fără convulsii sociale. Prezența unui neutru i se părea o sursă de mari dificultăți și un precedent periculos. Diplomatul român arăta că șeful guvernului, Ionel Brătianu era deranjat de prezența comisiilor de anchetă, care nu făceau altceva decât să irite opinia publică românească, sensibilă la discursurile antiromânești de la Budapesta. Cum negocierile în chestiunea coloniștilor nu au fost date publicității era inutil să se trimită un reprezentant al unei țări străine sau al unei organizații internaționale, care ar putea influența atitudinea de nesupunere a fermierilor maghiari față de statul român.

Prin intermediul lui Nicolae Petrescu-Comnen, guvernul României propunea Societății Națiunilor propriul său plan de repartizare a celor 700000 franci-aur, deja vărsați la Banca Națională a României.

Noul plan românesc prevedea că fiecare sat de coloniști trimitea trei delegați, care trebuiau să elaboreze o listă cu numele coloniștilor și suprafața expropriată fiecăruia. Autoritățile locale și un consilier agricol controlau toată operațiunea, pentru a se evita fraudele sau erorile⁴⁵. În urma evaluării, fiecare colonist urma să primească o sumă de bani, proporțională cu întinderea pământului pe care l-a pierdut în urma exproprierii. O «*Casă Centrală de Împărțire a Pământurilor*» ținea evidența celor 25 de comune.

Proiectul românesc a fost discutat de *Comitetul celor Trei* în prezența directorului Secției Minorităților, Erik Colban. Acesta a sugerat că planul românesc era corect și că nu mai era nevoie de un arbitru străin. Punctul său de vedere a fost imediat îmbrățișat de șeful său, secretarul general al Societății Națiunilor. Cei doi apreciau că împărțirea celor 700 000 de franci-aur, în funcție de numărul de hectare expropriate era cea mai bună soluție⁴⁶. Au propus, de asemenea, constituirea unei instanțe de apel, formată dintr-un reprezentant al fiecărei comune de coloniști, și a unui organism superior de control, format dintr-un judecător de la Curtea Supremă, Directorul reformei agrare și reprezentantul fermierilor maghiari.

Comitetul celor Trei (reprezentanții Braziliei, Marii Britanii și Suediei) s-a reunit pe 4 decembrie 1925 și a adoptat punctul de vedere comun al delegației României și al Societății Națiunilor. Consiliul Ligii Națiunilor va adopta Raportul Comitetului pe 11 decembrie 1925. Nicolae Petrescu-Comnen a ținut ca în procesul-verbal al reuniunii să se consemneze disponibilitatea de care a dat dovadă statul român în rezolvarea chestiunii în litigiu. În același timp, el ținea să se consemneze că, din acel moment, guvernul român se degreva de orice obligație față de fermierii maghiari. Mai mult, coloniștilor le revenea sarcina de a rezolva chestiunea partajării banilor, guvernul punând la dispoziția acestora un plan bine întocmit, aprobat de Consiliul Ligii Națiunilor.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 385.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 386-387.

Era poziția unei diplomații a cărei negociere, derulată pe parcursul a aproximativ un an de zile, se dovedea victorioasă. Decizia Consiliului din 11 decembrie 1925 era expresia triumfului soluției politice în rezolvarea chestiunii minorităților, soluție pentru care Nicolae Titulescu, Nicolae Petrescu-Comnen și ceilalți membri ai delegației românești făcuseră toate demersurile necesare, cu tact diplomatic, dând dovadă de multă abilitate juridică.

Încheiată la nivelul organizației internaționale, afacerea coloniștilor maghiari a continuat să se deruleze în plan intern, mai ales că fermierii au refuzat să-și trimită delegații în comisiile de despăgubire. Unul din liderii maghiarilor transilvăneni, dr. Elemér Jakabffy, considera că refuzul coloniștilor era rezultatul unei atitudini corecte de respingere a deciziei Ligii Națiunilor⁴⁷. Aceasta se făcea vinovată de faptul că nu a cerut părerea fermierilor maghiari în privința soluției adoptate⁴⁸. Refuzul coloniștilor a fost comunicat de autorități Ligii Națiunilor, care a hotărât ca guvernul român să pregătească din oficiu un tablou al despăgubirilor. Prin urmare, autoritățile românești au constituit comisii de despăgubire în fiecare sat-colonie, formate din trei membri: primarul, notarul și delegatul casei de exproprieri. Aceste comitete au distribuit, în funcție de numărul de hectare expropriate, suma de bani pe care trebuia să o primească fiecare. În locul delegaților coloniștilor în cadrul Comisiei de Apel, guvernul român a numit un consilier de la Curtea de Conturi.

Distribuirea celor 700 000 de franci-aur s-a făcut destul de dificil, în condițiile refuzului coloniștilor.

Societatea Națiunilor a monitorizat permanent România până în 1928. În cele din urmă, cei mai mulți coloniști au acceptat indemnizațiile plătite de statul român, doar 300 refuzând să le primească. Autoritățile românești au fixat pentru acestea un termen de cinci ani, la finele căruia cei care nu își ridicau banii pierdeau dreptul la indemnizație.

⁴⁷ *** Pentru ce au denegat coloniștii trimiterea delegaților lor în comisiunea de despăgubire?, în Glasul Minorităților, anul IV, nr. 11, noiembrie 1926, p. 312.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 313.

MULTICULTURALISMUL CANADIAN ȘI CEA DE-A TREIA FORȚĂ A SOCIETĂȚII CANADIENE: IMIGRANȚII

MINERVA LOVIN

ABSTRACT. *Canadian Multiculturalism and the Third Power in the Canadian Society: the Immigrants.* The present paper deals with Canadian multiculturalism, based on the ethnic "mosaic" laying at its foundation, made up of the founding British and French stratum and other ethnic groups of immigrants, who chose the language and culture of one or the other dominant group. Ethnic discrimination, which more or less affects all states, is much more stressed in Canada due to the specific traditions of British colonial policy and the cohabitation of the two founding cultures and ethnic groups. Canada could be defined by the term "unity in diversity", being perhaps one of the most original and modern experiments, which shows that immigrants can preserve their national identity at the same time adopting a linguistic and economic "supra-system".

Canada este o societate cu o structură etnică pluralistă și acest lucru se datorează în principal existenței a două grupuri etnice fondatoare, britanice și franceze, a căror limbă, cultură și tradiții au fost în mod egal protejate și tratate oficial, începând cu secolul al XVIII-lea, dar și a celorlalte grupuri etnice care au imigrat de-a lungul timpului pe teritoriul ei. Din punctul de vedere al repartiției geografice, în ziua de astăzi francofonii ocupă în principal partea estică a Canadei, întreaga provincie Quebec și o parte însemnată din New Brunswick, iar anglofonii ocupă restul teritoriului¹. Fiecare dintre aceste două grupuri etnice și-a creat o bază teritorială distinctă din punct de vedere lingvistic și cultural. Fiecare grup fondator cuprinde la rândul său o serie de alte grupuri etnice și culturale care și-au însușit în principal limba și uneori cultura grupului dominant pentru care au optat². Acestea din urmă și-au păstrat și unele caracteristici din moștenirea lor culturală, care au fost împrumutate mai mult sau mai puțin grupului dominant. Spre deosebire de alte state nou create din imigranți, Canada se distinge printr-o caracteristică anume: ea a încurajat, mai cu seamă după al doilea război mondial, menținerea caracterului etnic și cultural al emigranților care doreau să-și păstreze individualitatea, generând "națiuni în națiuni". Spre deosebire de vecina sa SUA, care a

¹ Am definit ca francofoni și anglofoni populația Canadei care este de origine franceză, respectiv engleză, dar și celelalte grupuri etnice care și-au însușit una dintre aceste limbi pentru comunicarea curentă. Astfel, un anglofon poate fi un albanez, un chinez, un german, etc. care folosește limba engleză, trăiește în spațiul englez al Canadei, a aderat la modul de viață al populației engleze și își duce copiii la școala engleză.

Franco-canadienii sunt populația de origine franceză din Canada, spre deosebire de francofoni, care reprezintă segmentul de populație vorbitoare de limbă franceză și care își însușește o parte din valorile franco-canadiene pentru a se integra în societatea dominată de ei. În același mod va fi folosit și termenul de anglo-canadian, delimitat de cel de anglofon.

² Johnson Daniel, *The case for a united Canada*, în *Foreign Policy*, 99, summer 1995, p. 79-81.

integrat etniile într-un “melting pot”³ din care s-a creat națiunea americană, Canada a oferit grupurilor etnice posibilitatea de a-și păstra individualitatea, generând un nou concept de multiculturalism tipic canadian, care se deosebește și de cel american, după cum spuneam, dar și de cel european - cazul Elveției, Cehoslovaciei sau Iugoslaviei - prin aceea ca ea nu are o cultură oficială care să aparțină unui anume grup etnic. Aceasta situație a fost creată de-a lungul timpului de existența a trei tipuri de relații etnice în Canada de astăzi, care au contribuit la formarea multiculturalismului tipic canadian: relațiile dintre grupurile etnice native canadiene (indienii, metișii, inuiții) și celelalte grupuri etnice; relația dintre cele două etnii dominante (franco-englezii) și alte grupuri etnice de emigranți (evreii, italienii, germanii, maghiarii, românii, spaniolii, polonezii, etc din Canada) și relația dintre francofoni și anglofoni. Ele au impus cu timpul o particularitate în relațiile etnice specifice spațiului canadian⁴.

Spre deosebire de vecina sa SUA, care a avut o ideologie asimilaționistă în cele din urmă, pentru diversele grupuri etnice, filosofia canadiană a fost mai orientată spre toleranță și s-a dorit a fi expresia diferențelor culturale dintre diversele grupuri de popoare care au alcătuit nația canadiană⁵. Unii cercetători ai multiculturalismului găsesc o serie de factori care au contribuit și contribuie la formarea caracterului de multiculturalism specific canadian: faptul că primii coloniști au venit într-un teritoriu cu o diversitate etnică; amerindienii vorbeau limbi diferite, aveau culturi diferite și se aflau în diferite stadii de dezvoltare socio-politică. Canada este rezultatul colonizării teritoriul său pentru o lungă perioadă de timp cu două etnii diferite, francezii și englezii, care au coexistat în cadrul aceluiași stat, oficializate prin Quebec Act din 1774, care recunoaște Canada franceză ca fiind o “societate distinctă” în cadrul statului canadian, primind garanții speciale pentru limbă, religie și alte drepturi civile; aborigenii sunt recunoscuți prin *The Royal Proclamation Act* din 1774. Celelalte etnii erau nesemnificative numericește până după mijlocul secolului XVIII. Un alt element este reprezentat de recunoașterea Canadei ca stat britanic și nu englez (în anul 1763), Marea Britanie nefiind o națiune omogenă, populația ei fiind alcătuită din scoțieni, irlandezi, englezi, etc, era multilingvistică și multiculturală care permitea în fapt menținerea diversității cu scopul păstrării unității. În interiorul unui astfel de cadru, Canada are o evoluție diferită de alte state, ca de ex. SUA, care a pus accentul pe uniformitate și conformitate.

Din cele mai vechi timpuri a existat o colaborare între biserică și stat, iar biserica a controlat pentru un lung timp educația și unele servicii sociale în cadrul familiilor de imigranți, fapt ce a permis păstrarea amprentei etnice, spre deosebire de SUA, unde statul a preluat toate aceste funcții. Pentru că biserica a continuat să fie pentru mult timp centrul vieții comunităților, ea a păstrat un anume tip de “regionalism”. Statul a promovat

³ “Melting pot”-ul promovat în SUA reprezintă fuzionarea diverselor grupuri de imigranți într-o cultură hibridă americană. Ea a fost proclamată în prima jumătate a secolului XX, dar nu a fost declarată niciodată politică oficială. În practică însă, era așteptată conformarea imigranților la această politică. Chiar și în anii recentți, noii emigranți trebuie să învețe repede limba engleză și în general să adopte normele și valorile dominante americane.

⁴ Cornelius J. Jaenen, *Colonial Roots of Canadian multiculturalism*, în *Le multiculturalisme l'histoire des relations internationales du XVIIIe siècle à nos jours*, eds Pierre Savard, Brunello Vigezzi, Milano, 1999, p. 1

⁵ John Rex, *Multiculturalism in Europe and America*, în: *Le multiculturalisme et ...* p. 471.

o politică și o organizare oarecum “colectivistă”, prin care a deținut o parte din sarcinile publice, care în SUA aparțineau sectorului privat. A dezvoltat și finanțat proiecte care au contribuit la formarea națiunii canadiene ca: liniile ferate, rețeaua de radiodifuziune, transporturile aeriene, a încercat o distribuire egală a veniturilor luând de la o provincie mai bogată și acordând subvenții provinciilor mai sărace pentru încurajarea dezvoltării lor⁶. Toate aceste elemente au contribuit la formarea unui anume tip de multiculturalism canadian.

Înainte de a vorbi de un multiculturalism trebuie să conturăm mozaicul etnic canadian care stă la baza acestuia.

În constituirea unui anume tip de societate, cele trei “forțe” etnice existente în spațiul canadian, anglofonii, francofonii și celelalte grupuri etnice, au jucat un rol important. Fiecare categorie cuprinde indivizii care se identifică cu valorile și trăsăturile grupului de la care se revendică. Dacă de exemplu, un emigrant sosit de câțiva ani în spațiul englez al Canadei, s-a identificat repede cu valorile anglofone și și-a asumat caracteristicile culturale ale acestei etnii, revendicându-se pe viitor de la ea, îl vom socoti ca anglofon; dacă un emigrant aflat în Canada a dorit să-și conserve tradițiile moștenite și a decis că este canadian, dar nu se revendică de la nici una dintre cele două culturi, engleză ori franceză, îl vom socoti ca făcând parte din “alte grupuri etnice”. Tot în categoria “alte grupuri etnice” intră și noii imigranți pe parcursul a cel puțin 10 ani de la primirea statutului de rezident canadian.

Evident, asimilarea este un proces de durată și oricât de intensă ar fi dorința individului de a-și asuma valorile culturii dominante pentru a accede mai repede în societate, tot este necesară o perioadă în care el intră în contact cu noua cultură, în care începe să își însușească noile valori.

Identitatea etnică franco-canadiană a reprezentat un alt pas important în promovarea unui anume tip de multiculturalism prin lupta constantă a acestei comunități de recunoaștere a ei ca distinctă în masa anglofonă din America de Nord. De remarcat este faptul că grupurile etnice există și se manifestă cu precădere în spațiul englez al Canadei; puține atitudini se aud din partea franceză și și mai puține acțiuni de recunoaștere sau de conservare a lor vin din această zonă⁷.

Fraco-canadienii nu sunt doar unul dintre grupurile etnice ce alcătuiesc mozaicul canadian; ei sunt un popor cu o autonomie lingvistică și culturală recunoscută formal, încă din vremea când națiunea canadiană era în formare⁸. Spre deosebire de alte grupuri etnice canadiene, franco-canadienii au o bază teritorială, unde locuiesc compact și unde își conservă caracteristicile. Intenția lor este de a-i îngloba pe emigranți cât mai repede în masa lor, pentru a crește numărul francofonilor și nu de a le susține individualitatea. Francofonii din Quebec sunt mai protejați în fața asimilării decât frații lor, cei din afara provinciei Quebec, pentru care efortul de menținere a etnicității franceze este foarte

⁶ Cornelius J. Jaenen, *Colonial Roots of Canadian Multiculturalism*....., p. 1-3.

⁷ John Rex, *Multiculturalism in Europe and America*, în: *Le multiculturalisme et ...* p. 470.

⁸ Existența Quebecului, cu trăsăturile sale distincte, ilustrează unicitatea sistemului etnic canadian. Spre deosebire de anglofoni, francofonii, mai ales cei din Quebec, se confruntă cu o dublă identitate națională. În timp ce anglofonii se consideră pe ei “canadieni”, francofonii sunt și canadieni și “Quebecuezi”

mare⁹. În perioada anilor 60-80 acești francofoni au fost considerați de către cei din Quebec ca fiind non-Quebecuezi, adică “nepuritani francezi” și acuzați că nu participă activ la protejarea etniei și culturii francofone¹⁰. Acest lucru a sporit preocupările de autodefinire a francofonilor față de cei din exteriorul Quebecului, din Canada anglofonă sau din Franța, patria lor de origine, cu care mențin strânse contacte.

Procentul francezilor în populația canadiană

	1971	1991	1996
Canada	26.9	24.3	23.5
Quebec	80.7	82.0	81.5
Canada fără Quebec	6.0	4.8	4.5

După: 1996 Canadian Census: Population. Mother tongue, home language and knowledge of language

A treia “forță” este reprezentată de cei care nu sunt de origine nici franceză și nici engleză. Ei reprezintă aproximativ o treime din populația actuală a Canadei și joacă un rol important în formarea caracterului specific etnic, de mozaic de popoare. Acest grup este format din emigranții nou veniți sau din cei care au dorit să-și conserve trăsăturile etnice: germani, evrei, italieni, spanioli, polonezi, ucrainieni, greci, chinezi, pakistanezi, indieni, etc¹¹.

Politica de biculturalism și de recunoaștere a francofonilor le-a permis acestora să ceară cu timpul recunoașterea lor distinctă în statul canadian.

Populația Canadei și căile de creștere a ei¹

Perioada	Creșterea totală a populației	Născuți în Canada	Decedați	Imigranți ²	Emigranți ²	Nr. total al populației la sfârșitul perioadei
1851-1861	973	1281	670	352	170	3230
1861-1871	459	1378	760	260	411	3689
1871-1881	636	1480	790	350	404	4325
1881-1891	508	1524	870	680	826	4833
1891-1901	538	1548	880	250	380	5371
1901-1911	1836	1925	900	1550	739	7207
1911-1921	1581	2340	1070	1400	1089	8788
1921-1931	1589	2415	1055	1200	971	10377
1931-1941	1130	2294	1072	149	241	11507
1941-1951	2141	3186	1214	548	379	13648
1951-1956	2072	2106	633	783	184	16081
1956-1961	2157	2362	687	760	278	18238

⁹ Pentru mai multe amănunte despre această problemă vezi studiul: Minerva Lovin, *Bilingvismul canadian și problema separării Quebecului. Referendumurile din 1980 și 1995*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, vol. 1-2, 2001).

¹⁰ Stephane Dion, *Why is secession difficult in well-established democracies? Lessons from Quebec*, în *British Journal of Political Science*, vol. 26, nr. 2, p. 271-272.

¹¹ Aristide R. Zolberg, *Labour Migration and International Economic Regimes: Bretton Woods and After*, în: *International Migration Systems. A global Approach*, ed by. Mary M. Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlothik, Oxford, 1992, p. 328-329.

Perioada	Creșterea totală a populației	Născuți în Canada	Decedați	Imigranți ²	Emigranți ²	Nr. total al populației la sfârșitul perioadei
1061-1966	1777	2249	731	539	280	20015
1966-1971	1553	1856	766	890	427	21568
1971-1976	1492	1755	824	1053	492	23518
1976-1981	1382	1820	843	771	366	24900
1981-1986	1304	1872	885	677	360	26204
1986-1991	1907	1933	946	1199	279	28111
1991-1996	1848	1935	1027	1170	230	29959
1. Din 1951 cuprinde și Newfoundland-ul. 2. Începând cu 1 iulie 1971 această rubrică cuprinde și imigranții reînțorși 3. Calculul emigrației este estimat prin metoda reziduală						

Sursă: Statistics Canada, Demography Division

Ca urmare a evoluției specifice, se poate vorbi de două etape în formarea multiculturalismului canadian -- perioada de până la primul război mondial și perioada de după acesta -- și de existența a trei stadii ale multiculturalismului în cadrul acestor două etape: 1. stadiul demografic, caracteristic perioadei anterioare primului război mondial, un stadiu al diversității etno-culturale față de care nu există o politică oficială coerentă, perioadă în care este acceptat biculturalismul și bilingvismul și în care, spre final, este recunoscută formal și existența celei de-a treia “forțe” – grupurile etnice (până în 1971); 2. stadiul simbolic, în care multiculturalismul este recunoscut ca politică oficială, dar fără a fi precis conturat (este reprezentat de anii 1970-1980) și 3: stadiul structural în care reformele legislative asigură o bază pentru schimbările sociale necesare multiculturalismului (după 1980). Ultimele două stadii aparțin etapei secunde, etapă posterioară celui de-al doilea război mondial. Aceste schimbări au apărut ca urmare a faptului că, după 1940, Canada a primit un număr mare de imigranți de diferite etnii, cu precădere din Europa centrală și estică, dar și din Asia, ceea ce a dus la creșterea diversității etnice.

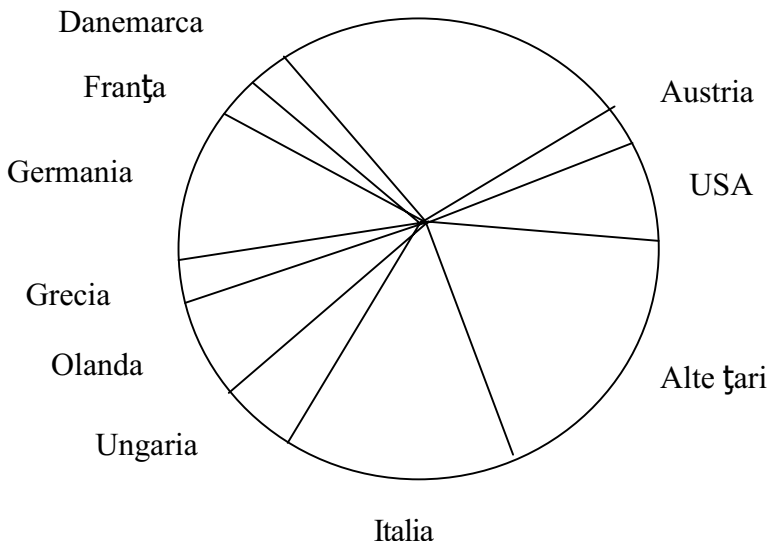
Deși emigrarea în Canada este cu mult mai veche de începutul secolului XX – de când începe să se pună problema celei de-a treia “forțe” -- grupurile non-engleze și cele non-franceze, care au manifestat rezistență în fața asimilării, nu au fost suficient de mari ca să poată crea un impact puternic pentru alcătuirea unui mozaic etnic. În 1871, din totalul de 3,7 milioane de locuitori, doar germanii alcătuiau un grup etnic de aproximativ 200 000.

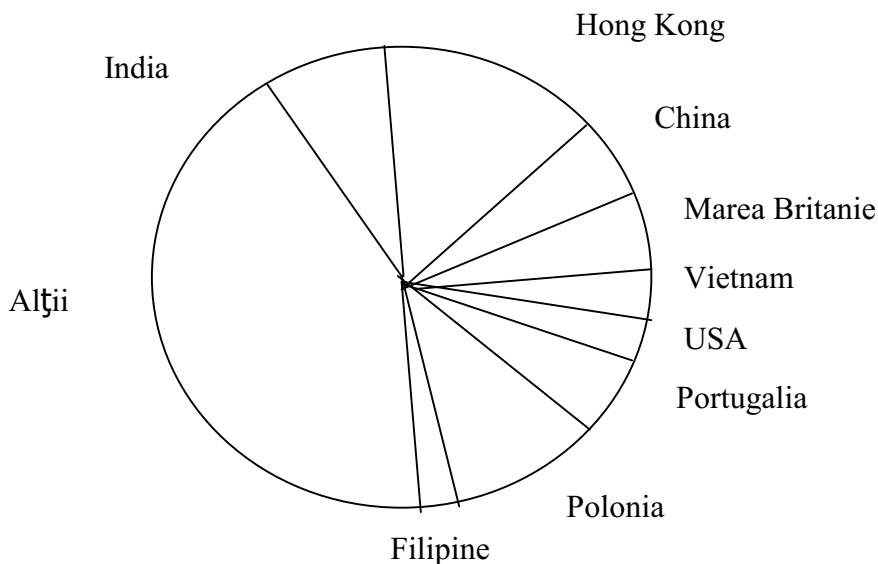
Până la sfârșitul secolului XIX, englezii, irlandezii și francezii dominau cultural și numeric atât în ceea ce privește populația deja existentă, cât și emigrația spre Canada. Spre sfârșitul secolului XIX, odată cu colonizarea vestului, un mare număr de emigranți europeni au fost atrași de zonele de prerie, unde acordarea pământului se făcea în condiții foarte favorabile și statele Manitoba, Saskatchewan, Alberta încurajau dezvoltarea fermelor prin acordarea de împrumuturi avantajoase, sistemul ratelor și prin

impunerea unor taxe scăzute. Până în 1900, cei mai mulți emigranți care s-au așezat în aceste zone au fost germani și nord-europeni. După 1900, popoarele din estul și centrul Europei, mai ales ucrainenii, încep să domine emigrația canadiană atât în ceea ce privește zona industrială din est, cât și zona vestică, căci obiectivele politicii canadiene pentru această perioadă au fost în principal legate de atragerea coloniștilor în zonele de preerie unde exista un mare potențial agricol. Aici, în comunități izolate, noii coloniști își conservau caracteristicile etnice și culturale, tradițiile și obiceiurile cu care au venit, căci contactele lor cu oficialitățile ori cu alți vecini erau limitate. Începând cu secolul XX, industrializarea și dezvoltarea comunicațiilor alterează caracterul închis al acestor comunități. Pe fondul creat de comunitatea francofonă, prin manifestările ei etnice și de protejare a culturii franceze, se creează un precedent pentru celelalte etnii, care încep să-și pună problema conservării propriei culturi și, în acest scop, să ceară drepturi și măsuri legislative. Considerăm că nu este întâmplător faptul că interesul unor etnii de a-și proteja caracteristicile a mers în paralel cu ascensiunea naționalismului francez și nici că încurajarea acestora de către guvernul canadian s-a făcut în același timp cu încercarea statului de a slăbi pozițiile francofoniei.

The British North America Act din 1867 declara Canada ca un dominion și punea bazele legale biculturalismului prin declararea celor două rase ca “rase fondatoare”. La acel timp populația Candeii era de 61 % britanici, 31 % francezi și 8 % alte etnii. Astăzi situația este cu totul alta.

Structura etnică a imigranților intrați în Canada în 1956

Structura etnică a imigranților în Canada în 1990
Sursa: Statistics Canada: Immigration, 1957, 1990.

Din graficul de mai sus se poate vedea evoluția etniilor, numărul britanicilor scăzând simțitor în 1990 față de 1956 în favoarea “forței a treia”. Zonele de preerie primesc cel mai mare procent de emigranți est-europeni. Cu toate că germeii viitorului multiculturalism încep să apară tot mai evident, la nivel politic (și nu numai) și toleranța este tot mai apreciată, se mai manifestă accese de rasism, cum a fost cazul lui Mackenzie King din 1947, care a declarat într-un faimos speech “There will, I am sure, be general agreement with the view that the people of Canada do not wish, as a result of mass immigration, to make a fundamental alteration to the character of our population”¹². În perioada interbelică și mai cu seamă după al doilea război mondial a început a doua etapă în emigrare, care a schimbat compoziția etnică din Canada, căci acum sosesc în număr foarte mare locuitori din centrul și estul Europei (numai italienii au constituit 15 % din imigranții perioadei 1946-1965), dar mai cu seamă populație din Asia (Hong Kong, India, Vietnam, China, etc).

Imigranții celei de-a doua etape sunt diferiți de cei anteriori datorită faptului că ei se așează majoritar nu în zonele de preerie ca până acum, ci în centrele urbane: Toronto, Montreal și Vancouver. Mai mult de o treime din ei vin singuri, necăsătoriți, ceea ce va duce la o și mai mare diversitate etnică. Canada conservatoare, relativ provincială, ale cărei orașe erau dominate cultural și lingvistic de britanici, devine un mozaic cultural și lingvistic tot mai accentuat și tot mai diferit de USA. Creșterea

¹² Discurs publicat în “Maclean’s”, vol. 104, 21 iulie 1984, p. 18.

numărului și diversității etnice și culturale a acestor emigranți, care evident constituie de acum “a treia forță”, a contribuit la formarea actualei filosofii și politici multiculturală a statului canadian. Varietatea etnică a emigranților veniți după 1940, faptul că aveau o educație mai bună, se stabileau în centrele urbane a dus la schimbarea caracterului etno-cultural al orașelor, la o anumită stratificare pe piața muncii. După al doilea război mondial apare și o revoluție a drepturilor omului, codificată în Convenția Națiunilor Unite semnată în 1948, care produce o serie de schimbări în vechea ordine socială, de organizare și în piața muncii, unde discriminările etnice încep să fie amendate. Începuturile sunt timide dar reale. Deși metafora de mozaic etnic canadian apăruse încă din 1920, recunoașterea practică a acestei situații se va face abia după cel de-al doilea război mondial. Nu este de mirare dacă socotim că însuși termenul de stat britanic a fost înlocuit în mentalitatea publică cu cel de stat canadian abia în perioada interbelică.

Anii 1960 reprezintă un nou pas prin faptul că politica de emigrare se liberalizează prin introducerea sistemului cu puncte (în 1967), bazat pe atribute și calități personale în eligibilitate, în locul celui bazat pe originea etnică. Acest sistem, care cel puțin înlătură barierele etnice, a determinat statul să ia atitudine și față de discriminarea internă pe piața muncii și în plan social¹³.

Chiar dacă în Canada nu există ghetouri rasiale ca în SUA și nu se asimilează minoritățile, încercând o generoasă politică de egalitate, în practică există totuși o stratificare etnică ierarhică. Spre deosebire de vecina sa SUA, în care diferențierea se face în grupul dominant între grupurile etnice intermediare și nonalbi (cu foarte puține excepții), sistemul de stratificare etnică din Canada, numit de John Porter ca “mozaic vertical”, este un amestec între etnicitate și poziție socială. În vârful acestei piramide se află franco-englezii, care dețin și cele mai bune funcții, urmează noii veniți și la bază se află populația nativă, indieni, mețișii și inuiții¹⁴. Porter, într-un studiu pe această temă¹⁵, încearcă să dovedească că națiunea canadiană nu este doar etnic diferențiată, dar și etnic stratificată. Rezultatele Comisiei în Bilingvism și Culturalism din 1969 susțin teoria lui Porter: britanicii, evreii și grupurile asiatice ocupă în general funcții manageriale, ocupații tehnice și activități profesionale¹⁶. Ucrainenii, olandezii, scandinavii, germanii și grupurile ruse sunt cel mai adesea reprezentate în fermierit și ocupații agricole, fapt arătat

¹³ Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant Workers, Refugees and Multiculturalism: Comparison of the Canadian and German Experiences, 1950-1995*, în: *Le multiculturalisme et ...* p. 348)

¹⁴ Istoric, rasismul canadian este evident în politica imigraționistă de-a lungul timpului și în tratamentul, oficial și neoficial, al non-albilor. Din secolul XIX și până după al doilea război mondial, grupurile etnice vest-europene au fost preferate, iar cele centrale și estice au fost tolerate. Grupurile non-albe, ca indienii, inuiții, mețișii, chinezii, japonezii, negrii, etc, grupuri numite în Canada “minorități vizibile”, au avut parte de o atitudine negativă atât din partea indivizilor, cât și din partea unor forme instituționale de discriminare, cum a fost spre exemplu, legea de limitare a emigranților din Asia. Inuiții și amero-indienii, mețișii din Canada au fost discriminați direct și indirect, un exemplu reprezentându-l faptul că în 1971 doar 3 % din inuiți urmau școli superioare (din 1981 19 %; în 1971 media venitului anual la indieni era de 33 procente din cea a venitului mediu canadian (în 1980 a crescut la 60 procente) (Kobayashi, A, *Ethnicity in Canadian cities*, în: D. Ley, L. Bourne (eds), *The changing Social Geography of Canadian Cities*, Toronto, 1986, p. 115-116).

¹⁵ Porter J., *The Vertical Mosaic: An Analysis of Social Classes and Power in Canada*, în: *The Changing Social Geography of Canadian Cities*, Toronto, 1975, p. 134-135)

¹⁶ Discriminările care s-au făcut au variat de la un timp la altul: restricții privind votul, angajarea, deținerea de pământ, stabilirea în anumite zone, etc.

de prezența lor majoritară în Alberta, Manitoba și Saskatchewan), italienii, francezii, polonezii și maghiarii sunt în general reprezentați în muncile “blue-collar” (lucrătorii, muncitorii)¹⁷. Situația este caracteristică cu precădere pentru perioada de până în 1967, când sistemul punctelor în admisibilitate modifică această ordine. Diferențele de clasă din interiorul unui grup etnic sunt poate la fel de mari ca și diferențele dintre ele. Nevoia crescută de muncă calificată tehnologic a făcut ca un grup dominat să nu mai poată să monitorizeze singur structurile tradiționale, așa cum obișnuia în trecut. Adică nevoia de mână calificată în tehnica modernă a făcut ca oricine era priceput să ocupe un loc bun social; se disipează preponderența britanică în deținerea acestor funcții. Dar nu același lucru se întâmpla și în trecut. În timp ce diferențele colective între variatele grupuri etnice rămân evidente, inegalitățile etnice din Canada sunt în declin¹⁸. În fapt, astăzi, diferențele intergrupuri între grupurile etnice albe sunt aproape ca și inexistente în Canada, cel puțin oficial. În practică sunt amendate orice astfel de situații, cu condiția ca ele să fie declarate.

Existența unui număr mare de imigranți după cel de-al doilea război mondial a dus la creșterea mobilității populației și a obligat la împărțirea puterii cu minoritățile canadiene. Evreii și asiaticii sunt receptivi și se adaptează rapid la mobilitatea societății în ocupații specializate și cu tehnică de vârf și în venituri. Alții, ca grupurile etnice din Europa estică nu sunt așa de adaptabili și nici nu ocupă funcții de răspundere sau de înaltă calificare profesională repede, ei fiind încadrați în media națională de venit¹⁹. Imigranții din Europa estică, veniți în Canada în timpurile mai recente, în ultimii 20 de ani, se adaptează cu mult mai bine la societatea canadiană și la nevoile ei decât imigranții din aceeași zonă care au emigrat în primele 4 decenii după al doilea război mondial, și aceasta pentru că economia Canadei a fost substanțial îmbunătățită, că noii veniți au fost mai atent selecționați pe baza ocupațiilor (meseriilor) solicitate în Canada. Un mai mare procent din ei au ajuns în elita profesională din Canada decât în urmă cu 3 decenii²⁰.

¹⁷ Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, 1969b, Porter 1985).

¹⁸ Porter J., *The myth of multiculturalism and other political fables*, Toronto, 1985, p. 213..

¹⁹ Porter J., *Ethnicity, Power and Politics in Canada*, Toronto, 1985, p. 238.

²⁰ Un important aspect al politicii imigraționiste atât din Canada, cât și din USA a fost promovarea unui caracter rasist în procesul de selecție. Ambele state au decis prin politica de imigrare și prin exercitarea controlului în îndeplinirea ei, care grupuri etnice sunt acceptate, câți pot intra pe teritoriul lor și unde se pot așeza, care meserii sunt potrivite pentru ele, toate acestea ducând în final la o stratificare etnică.

După 1870 emigrarea pe scară largă în Canada a început cu preferința pentru britanici, sau cel puțin și pentru cei din nord-vestul Europei. Pretextul pentru această politică de selecție a fost gradul de asimilare. La începutul secolului XX chinezii devin ținta politicii selective canadiene. Ei erau primiți numai pentru construcția căii ferate the Canadian Pacific Railway; când acest proiect a fost finalizat, ei au devenit un surplus de forță de muncă privită de muncitorii albi și de organizațiile lor ca o amenințare economică. Ca atare, în a doua jumătate a secolului XIX și începutul secolului XX au fost luate o serie de măsuri discriminatorii contra lor, iar în 1923 a fost votată chiar interdicția imigrării lor (pentru mai multe detalii privind politica de imigrare a statului canadian vezi: Minerva Lovin, *Legislația privind imigrarea în Canada*, în Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia, Cluj-Napoca, nr. 1-2, 1999). În 1911 negrii ce emigraseră din SUA au fost expulzați ca “neadmisibili” în conformitate cu legea votată în același an. Din 1967 Ministerul de Interne și al imigrării au creat un nou sistem de selecție a emigranților, desființând vechiul sistem bazat pe originea etnică și politica de reintregire a familiilor; de acum selecția se face pe baza educației și ocupației. Amendamentul la *the Immigration Act* din 1976 înlătură criteriile rasiale, stabilea condițiile de imigrare pentru refugiații politici și preciza procedurile de imigrare atât pentru imigranți cât și pentru refugiați. (Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant Workers. Refugees and Multiculturalism*, in: Le multiculturalisme et..., p. 348).

Începând cu anii 1960 putem vorbi și de maturitatea unor grupuri etnice, altele decât cele franco-canadiene și anglo-canadiene, la care a contribuit atât generația nouă de imigranți, cât și generațiile mai vechi, născute deja pe teritoriul canadian, prin tentativele făcute de a atrage atenția politicului asupra lor.

În această perioadă Canada a experimentat o serie de activități etnice care au dus la o creștere a conștiinței etnice, mai accentuată decât în alte societăți occidentale ori în SUA. Principalul catalizator al acestor tendințe a fost Revoluția tăcută din Quebec și creșterea naționalismului franco-canadian. Pe acest fond celelalte grupuri etnice care reprezintă deja “a treia forță” din totalul populației au cerut și ele recunoașterea lor. Ei au militat nu pentru o Canadă biculturală, ci pentru una multiculturală, în care oprirea unei culturi etnice de a fi unică să fie acceptată nu numai pentru francezi dar și pentru restul grupurilor etnice.

Chiar dacă etniile reprezentând “forța a treia” au avut în jur de numai 100 de reprezentanți aleși în structurile de putere ale Canadei din 1867, începând cu secolul XX puterea lor a crescut încet dar sigur. Apar organizații care le susțin interesele²¹. Spre exemplu, evreii, concentrați în anumite zone ale orașului Toronto ori Montreal, sunt reprezentați politic de o organizație *the Canadian Jewish Congress* care luptă pentru o lărgire a drepturilor omului. Alții, ca ucrainenii canadieni, concentrați în zonele de prerie, militează pentru o politică etnică și fac lobby pentru multiculturalism²². Acestea și altele ca ele luptă pentru recunoașterea “forței a treia”, pentru întărirea puterii lor politice și dezvoltă un puternic sens al “mozaicului” canadian, repudiind “melting pot”-ul american.

Tot începând cu anii 1960 sistemul de învățământ se diversifică; se pune accentul pe “studiile etnice”, la universități se înființează catedre de limba și cultura ucrainiană, poloneză, cehă, slovacă, maghiară, croată, bulgară, etc.

Ca urmare a acestor schimbări, sistemul birocratic guvernamental începe să recunoască pluralismul. Spre sfârșitul anilor 60, odată cu “Revoluția tăcută” din Quebec și cu creșterea puterii celei de-a treia forțe, Secretariatul de Stat, departamentul de cetățenie, publică *The Canadian Family Tree*, care reprezintă prima colecție de documente și studii despre grupurile etnice, această carte fiind o valoroasă sursă pentru studierea apariției și evoluției multiculturalismului de tip canadian. Ea romantizează Canada ca fiind o națiune de imigranți și descendenți de imigranți” și se referă la grupurile individuale în cei mai stereotipi termeni. Important este faptul că începutul a fost făcut și că această colecție oficială deschide drumul interesului pentru studii în domeniu cu atât mai mult cu cât multe dintre ele vor fi finanțate de guvern.

Tonul oficial al acestei politici începe să se schimbe odată cu venirea lui Pearson la conducerea Comisiei Regale de Bilingvism și Biculturalism (1963) și de acum nu se mai vorbește de existența unui stat cu 2 culturi și două limbi. A fost înființată o comisie care a studiat relațiile dintre cele două grupuri culturale și s-a început un proces de durată care va duce, după numai 7 ani, la o reală recunoaștere a francofonilor prin acordarea unei autonomii tot mai accentuate. Comisia va elabora

²¹ John Rex, *Multiculturalism in Europe and America*, în: *Le multiculturalisme et ...* p. 472.

²² Audrey Kobayashi, *Multiculturalism: representing a canadian institution*, în: *Place, Culture, Representation*, edited by James Duncan, David Ley, London, 1996, p. 213.

volumul IV din cartea *The Candian Family Tree* despre “alte grupuri etnice” unde se vorbește și despre români. Comisia a subliniat caracterul bicultural al statului canadian, dar a subliniat și contribuția și rolul celorlate grupuri etnice la dezvoltarea culturală a Canadei și a precizat necesitatea luării unor măsuri pentru a susține această contribuție. Publicat în 1969, acest volum susține că, deși generația veche de tip britanic era în declin, ea continuă să controleze puterea politică și militară și a serviciilor civile în cadrul cărora anglo-canadienii primesc cele mai bune salarii. Ca atare comisia a declarat stabilirea unui dialog între guvernare și grupurile minoritare încurajând participarea lor politică, apoi a intensificat discuțiile teoretice și filosofice în problema definirii multiculturalismului: pluralism versus asimilare, drepturi individuale versus drepturi de grup, limbă și cultură, relația între schimbările sociale și tradiție, rolul statului în promovarea schimbărilor sociale și în prezervarea valorilor sociale. Termenul de multiculturalism se consolidează și este tot mai abordat.

Ca urmare, în octombrie 1971, The Royal Commission a elaborat un raport (Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, 1969b) în care recunoaște contribuția tuturor grupurilor etnice la mozaicul canadian. Ea a recomandat ca aceste grupuri să-și poată păstra cultura lor proprie, acest fapt putându-le menține puternice²³. În consecință, primul ministru Pierre Trudeau a anunțat în 1971 politica “multiculturalismului într-un cadru bilingvistic”, aceasta fiind o măsură de compromis. Poate cel mai important aspect al acestui act a fost acordarea de ajutoare grupurilor etnice, care să ajute la prezervarea culturii lor.

Prin actul din 1971, guvernul canadian, care de acum preia în mâinile sale politica multiculturalismului, și-a propus 4 obiective majore: că va susține toate grupurile etnice, indiferent de mărimea și puterea acestora, ce își pot demonstra dorința și efortul de a se dezvolta în cadrul statului canadian precum și capacitatea lui de a contribui la dezvoltarea acestuia; să susțină membrii tuturor grupurilor etnice să depășească barierele culturale pentru o mai bună participare și integrare în societatea canadiană; să promoveze schimburile între diferitele grupuri etnice canadiene în interesul unității naționale și să continue să sprijine imigranții în însușirea a cel puțin uneia dintre cele două limbi oficiale pentru a se putea integra cât mai bine în societatea canadiană²⁴. În anul 1972 Canada cheltuia deja peste 2,7 milioane dolari pentru programe multiculturale. Bugetul includea programe de tipul “identitățile candiene”, care susțineau artele, festivalurile populare, proiectele de istorie etnică (incluzând demararea unor serii de cărți și cercetări despre grupurile etnice), seri de programe multiculturale care includeau ore de predare, acte educaționale, organizarea de conferințe. În paralel au fost demarate proiecte de pornire a unor programe radio și tv ale grupurilor etnice care au beneficiat de generosul sprijin oferit de Stanley Haidasz, ministrul de stat pentru multiculturalism, desemnat în 1972. În anii 1970 și 1980 această politică a fost confiscată de partidele de la putere în discursurile lor electorale, unde au folosit, în discursuri retorice, diversitatea culturală și multiculturalismul pentru a câștiga cât mai mulți susținători.

²³ Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant workers, refugees and multiculturalism: comparison of the canadian and german experiences, 1950-1995*, în: *Le multiculturalisme et ...* p. 349.

²⁴ Audrey Kobayashi, *op. cit.*, p. 215.

Un alt pas important a fost făcut în 1972, când a fost înființat un minister pentru multiculturalism, chiar dacă acesta a funcționat împreună cu cel al culturii. *The Multicultural Act* din 1971 sublinia “egalitatea statutului tuturor culturilor și grupurilor etnice în cadrul țării noastre bilingve”. Aceste principii au fost înscrise și în *the Canadian Charter of Rights and Freedom* din 1982, care va acorda astfel protecție constituțională liberăților civile de bază a tuturor canadienilor.

Acest tip de multiculturalism în cadru bilingvistic, declarat oficial în 1971, nu a mulțumit nici pe naționaliștii francofoni și nici grupurile etnice. Acestea din urmă au cerut protecție și sprijin pentru prezervarea limbii lor, ceea ce ar fi însemnat multilingvism, căci promovarea valorilor culturale ale unui popor nu se poate face în afara prezervării limbii, și au argumentat cu cazul Quebecului. Francofonii au fost nemulțumiți pentru că își vedeau amenințată poziția de popor fondator, cultura lor devenind una dintre multele culturi din mozaicul multicultural.

În consecință multiculturalismul ca politică de guvernare nu a fost ceea ce au așteptat grupurile etnice. Au existat consecințe pozitive: grupurile etnice sunt recunoscute ca parte a identității canadiene și sunt recunoscute în planul de învățământ în școli. Primesc subvenții. Evenimentele lor patriotice sunt și ele recunoscute. Dar în fapt el atinge doar un aspect superficial al relațiilor multietnice și nu rezolvă problemele inegalităților etnice (mozaicul vertical și relațiile dintre grupurile etnice). Diferențele dintre “canadieni” și noii veniți, dintre albi și non-albi nu sunt rezolvate. Capacitatea grupurilor etnice, chiar recunoscute de a rezista absorbției lor în masa anglofonă sau francofonă este discutabilă.

Au existat și voci care au criticat stările de lucruri și care au avertizat asupra pericolului separării în “noi și ei”, adică vechii și noii imigranți, aceștia din urmă devenind “străinii” implantați în Canada fără a se identifica cu valorile societății. Unii susțin că existența etniilor și multiculturalismul favorizează o mai accentuată segregare a societății²⁵ și că cea mai bună cale de a înăutura piramida stratificării pe criterii etnice este desființarea afilierilor etnice, care sunt un rezultat artificial ce alimentează segregarea. S-au mai auzit voci care au acuzat multiculturalismul că face etniile să devină închise în lor înșile, slăbește posibilitățile de contact între etnii pentru că ele își ajung ele înșile și nu mai manifestă interes pentru celelalte prin tendința de apărare a caracteristicilor proprii. Toronto, cel mai cosmopolit oraș, a fost văzut ca o bombă cu ceas gata să explodeze în curând datorită relațiilor multiple între multitudinea de rase existente acolo și s-a deplâns faptul că specificul orașului a fost alterat, începând cu anul 1951, când străinii reprezentau 19 % din populație, față de anul 1971, când ei sunt 37 %, și față de 1990, când reprezintă deja 42 %²⁶. Evident acestea sunt probleme inerente ce pot apărea și pentru care evoluția istorică și factorii responsabili caută soluții.

Anii 80 aduc noi contribuții. În 1982 este adoptat *the Canadian Charter of Rights and Freedom*, care acordă tuturor canadienilor, indiferent de rasă, sex, grup etnic etc,

²⁵ Bruno Ramirez, *Multiculturalism, Immigration and Ethnic Relations : Canada and the USA compared*, în: *Le multiculturalisme et...* p. 377.

²⁶ Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant workers, refugees and multiculturalism: comparison of the canadian and german experiences, 1950-1995*, în: *Le multiculturalisme et l'histoire des relations internationales...* p. 358.

protecție constituțională și libertăți civile²⁷. În 1980 se înființează *the Canadian Ethnocultural Council*, care reprezintă interesele a 38 organizații naționale și peste 2000 asociații locale și provinciale. Astăzi el deține poate rolul cel mai important în politica multiculturalismului și este unul dintre cele mai puternice și influente organisme ale căror obiective principale sunt asigurarea egalității de oportunități și drepturi pentru toate comunitățile etnoculturale din Canada. El a jucat un rol important în promovarea și adoptarea noii politici prin aprobarea în 1988 a actului *the Multiculturalism Act* și prin susținerea drepturilor grupurilor etnice în cadrul politicii canadiene privind emigrarea și imigrarea, condițiile de angajare și de integrare în viața socială, fondarea unor programe etnice radio tv, etc. Acesta a întreținut contacte cu alte organizații internaționale de susținere a drepturilor omului.

În anul 1984, ca urmare a raportului întocmit de *the Special Committee on Visible Minorities in Canada*, a fost elaborat raportul *Equality Now*, care cuprinde 8 recomandări pentru eliminarea discriminărilor rasiale²⁸. Ca urmare a acestor recomandări, în 1984 se înființează o comisie parlamentară din 7 membrii din cele trei partide majoritare, care a propus noile linii în politica oficială multiculturală. De acum începe etapa cea mai importantă a multiculturalismului, când acesta este declarat oficial politică de stat, recunoscându-se astfel rolul egal al celei de-a treia forțe cu populația franco-canadiană și cea anglo-canadiană. Astfel se recunoaște că deși societatea canadiană este bazată pe modele britanice, ea nu mai este una britanică. Discriminările încă există, dar ele se referă în principal la grupurile sosite recent și sunt serios amendate. Canada a devenit multiculturală. *The Multiculturalism Policy* adoptat în 1971 devine insuficient și depășit, nemaifăcând față la nevoile societății. Ca atare, apare *the Canadian Multiculturalism Act* în 1988, care îl înlocuiește pe cel din 1971; este înființat un departament separat de multiculturalism, este mărit bugetul acordat acestui departament de la 23,6 milioane dolari în 1986 la 62 milioane în 1988, se înființează un nou consiliu de supervizare a multiculturalismului.

Cu anul 1990, odată cu căderea comunismului în Europa de Est, Canada cunoaște un nou val de imigrări, care determină statul să adopte o nouă lege în 1992 privind statutul imigranților și al refugiaților. În 1993 este creat departamentul de Imigrări iar ministrul Sergio Marchi anunță demararea unui program de consultări cu organizațiile ce reprezentau drepturile imigranților și cu publicul, pentru a stabili o nouă politică în privința imigrării și a integrării imigranților. Aceste consultări vor fi luate în considerare la stabilirea planului de perspectivă pe 10 ani privind politica multiculturalismului și evoluția sa pentru secolului XXI.

Politica oficială de multiculturalism a fost lansată în 1971 și de atunci Canada a intrat în atenția specialiștilor, care i-au urmărit evoluția pentru a vedea noul experiment. Începând cu 1971, candienii trăiesc într-un stat multicultural, declarat oficial, și cu o

²⁷ Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant workers, refugees and multiculturalism: comparison of the canadian and german experiences, 1950-1995*, în: *Le multiculturalisme et l'histoire des relations internationales...* p. 349.

²⁸ Donald Avery, Irmgard Steinisch, *Immigrant workers, refugees and multiculturalism: comparison of the canadian and german experiences, 1950-1995*, în: *Le multiculturalisme et l'histoire des relations internationales...* p. 359, 361.

serie de reglementări care așează relațiile dintre grupurile etnice pe o bază echitabilă. Politica de multiculturalism a fost strict legată de fenomenul imigrațional. Pentru că ea a fost politică oficială, a fost dezbătută și confiscată și de cele trei partide politice principale, Partidul Liberal, Partidul Progresist Conservativ și Noul Partid Democrat, devenind subiect electoral, de câștigare a susținătorilor. Ea a fost amendată cu precădere de francofoni care au văzut în oficializarea ei o scădere a importanței lor.

Multiculturalismul canadian s-a dorit tolerant și echitabil, dar această perspectivă canadiană populară, la care ei țin atât de mult, este în parte adevărată. Putem vorbi de aceasta abia după 1971, ba chiar mai aproape de zilele noastre, după anii 1980. Statul nord american a cunoscut până târziu accese de rasism, nu mai departe de 1947 Mackenzie King ținea un discurs rasist, iar discursurile quebecuezilor arareori nu au accese de naționalism și rasism în preajma anilor celor două referendumuri de separare, dar aceste incidente de violență etnică și rasială din Canada de-a lungul istoriei ei, nu au fost niciodată atât de puternice, nu au atins magnitudinea, frecvența și intensitatea necesară pentru a fi judecate public. Faptul că au existat din cele mai vechi timpuri două națiuni canadiene, una britanică și alta franceză, a jucat un rol important în promovarea toleranței și diversității etnice. Societatea canadiană a promovat o ideologie etnică mai pluralistă care, în timp, nu a fost forțată să intre într-un tipar monolitic “canadian”. Tradiția “discriminării etnice” din Canada, tradiție care există în toate statele lumii mai mult sau mai puțin, este mult mai temperată decât în foarte multe alte state și acest lucru își are rădăcinile în tradițiile colonialismului specific britanic și mai ales în coexistența celor două etnii și culturi fondatoare.

O altă cauză o reprezintă numărul mare de emigranți care continuă să intre în Canada și care au schimbat raportul etnic, mai cu seamă după al doilea război mondial. În unele provincii numărul celor născuți în afara Canadei este de doi la unu față de cei născuți pe teritoriul său. După cel de-al doilea război mondial impactul imigrației în Canada a fost mai mare decât în SUA; procentul de născuți în afara statului în USA este de 6 % după această perioadă pe când în Canada este de 16 %, în medie pe țară, în deceniul 8.

La o privire simplă se poate spune despre această politică “unitate în diversitate”. Canada se vrea un mozaic în care, piese variate sunt puse împreună într-un cadrul economic și politic comun. Ideea de “canadianizare” a grupurilor etnice devine o noțiune golită de sens când nu există “un mod de viață canadian” uniform, care să servească drept punct de referință societății. Ca atare în Canada nu a existat, pentru grupurile etnice, necesitatea de “a fi ca ceilalți” în măsura în care există în alte țări cu caracteristici multiculturale, dar care oferă toate un model.

Pe de o parte, multiculturalismul poate fi văzut de unii ca având un efect dezintegrator în stat, un fenomen care face etniile să devină închise în ele înșile, slăbește posibilitățile de contact între etnii pentru că ele își ajung lor înșile și nu mai manifestă interes pentru celelalte prin tendința de apărare a caracteristicilor proprii (cultură, tradiții, religie, mod de gândire, limbă). El poate produce “o ciocnire a civilizațiilor”²⁹. Un alt punct de vedere consideră că multiculturalismul înseamnă

²⁹ Brunello Vigezzi, *The historical Formation of the “Multicultural Society*, în: *Le multiculturalisme et...*, p. LII.

toleranță, permite indivizilor și comunităților o mai bună înțelegere a celorlalți, redescoperirea și protejarea unor autentice “identități”. Acest lucru ar duce la o renaștere a societății pe baze mai egalitare și mai tolerante³⁰. El poate duce la o globalizare; el este și un fenomen intern, dar și un fenomen mondial comun multor state și care se manifestă cam în aceleași forme. Bun sau rău multiculturalismul este un fenomen care nu poate fi ignorat în societățile de astăzi. Pornit de la terminologia folosită la Versailles în 1919 de “minorități naționale”, cu rădăcini în epoca modernă, termenul a evoluat spre “multiculturalism” odată cu o nouă abordare și o nouă perspectivă a fenomenului. Canada este poate unul dintre cele mai originale și mai moderne experimente care arată modelul în care imigranții încearcă să-și păstreze propria identitate națională adoptând în aceași timp un “suprasistem”, cel britanic (din punct de vedere lingvistic și economic). Multiculturalismul oferă etniilor posibilitatea să trăiască împreună; s-a spus că el este o interpretare a alterității, fiind mai evident în țările care sunt ținte ale emigrației în masă și că permite menținerea identității etnice a unei etnii în cadrul unei structuri economice și lingvistice dominante³¹.

Au existat voci care au spus că așa cum “melting pot”-ul din SUA a fost mai mult un mit decât o realitate, datorită faptului că USA nu a impus o politică de asimilare, ci indivizii aveau nevoie de însușirea limbii engleze și a valorilor societății americane pentru a putea trăi în această țară, ei optând pentru această alternativă, în Canada “mozaicul” multietnic a fost și el un mit pentru că, în final, rezultatul este același, după un oarecare timp, probabil mai lung decât în USA, imigrantul își însușește limba engleză și modul de viață canadian, condiție importantă pentru o mai rapidă și mai bună ancorare în societate. Terenul discuțiilor pe această temă este încă deschis căci “experimntul de tip canadian” încă nu este finalizat. Viitorul va dovedi poate că însușirea limbii engleze și a sistemului economic canadian nu înseamnă neaparat asimilare. Studiile de caz dovedesc că, de cele mai multe ori, trebuie să treacă o generație, chiar două pentru ca o etnie să fie asimilată³². Deși imigranții intrați în Canada nu au fost așa de presați să adopte limba și valorile britanice ori franceze ca în cazul celor din SUA și asimilarea a fost mult mai lentă, a existat, cu excepția Quebecului, o ghidare a noilor veniți spre anumite valori, promovată de politica guvernamentală (prin selecția meseriilor acceptate pentru imigrare, educație, limbă oficială, angajarea în diverse meserii, etc.).

Alți autori consideră că imigrarea, mai mult sau mai puțin voluntară, duce la aculturație, care în final tot asimilare se numește, datorită faptului că schimbările pe care le suferă individul, în planul atitudinii și comportamentului, a valorilor și identității personale și colective impun acestuia adoptarea într-un timp relativ scurt a culturii etniei dominante³³. În timp ce integrarea individului în plan economic se desfășoară foarte repede (adesea 2-5 ani), cea în plan social și cultural are nevoie de o durată mai

³⁰ Idem, p. LII-LIII.

³¹ Margit Feischmidt, *Multiculturalismul: o nouă perspectivă*, în *Altera*, nr. 12, V, 1999, p.5.

³² Vezi studiul de caz pe români făcut de G. James Patterson, *The Persistence of white ethnicity in Canada: the case of the Romanians*, în: *East European Quarterly*, vol. XIX, nr. 4, January 1986, p. 497.

³³ Pentru mai multe detalii vezi: Colette Sabatier, John Berry, *Imigrare și aculturație*, în: Richard Y. Bourhis, Jacques-Philippe Leyens, *Stereotipuri, discriminare și relații intergrupuri*, Iași, 1997.

lungă căci valorile culturale aduse din țara de origine sunt suficient de puternice pentru a-i susține moral pe imigranți pentru un timp mai lung³⁴.

Canada încearcă să dovedească că imigranții pot rămâne ei înșiși cu propria lor moștenire culturală în o nouă țară. Limba engleză este necesară pentru a avea o slujbă și pentru a menține un contact social necesar. În rest, individul poate reface microclimatul de acasă, grație politicii multiculturale care îi oferă acest drept de conservare și îl susține.

Multiculturalismul este un experiment de pluralism etnic, dar experimentul său rămâne deocamdată la nivelul formelor culturale, căci Canada nu acordă drepturi politice “forței a treia”. Această problemă își așteaptă rezolvarea. Scenarii se pot face multe, dar numai viitorul poate aduce soluționarea lor. Până atunci multiculturalismul canadian continuă să fie flexibil, să se adapteze și să găsească noi soluții.

³⁴ Ca studiu de caz vezi: Doru Bratu, *Păstrarea identității naționale în cadrul emigrației românești, 1900-1940*, Cluj, 1999.